॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रंथमाला

१३

महाकवि श्रीहर्षप्रणीतं

नैषधमहाकाव्यम्

न्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

व्याख्याकारः—

काव्यतीर्थः, साहित्यसुधाकरो महोपाध्यायः

रेग्मीः आचार्यश्रीशेषराजशर्मा

भूतपूर्व-प्राध्यापकः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य, नेपालस्यत्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य,

वाल्मीकिसंस्कृतमहाविद्यालयस्य च

म्बा सुरभारती प्रकाशन

१९७६

...त महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

चतुर्थः सर्गः

योगादिनाऽप्यसुलभो हृढयत्नभाजा-
मास्ते तथाऽपि विदितो निजभक्तिवश्यः।
धर्माऽवनिप्रणतरक्षणसक्षणो यो
दूरीकरोतु दुरितं सततं स ईशः ॥ १ ॥

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ आत्मभूः नलस्य गुणं गुणं, सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः, सुमनस्तया श्रुतिपथोपगतं तम् इषुं विधाय ताम् आशु जिगाय ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ राज्ञः स्वयंवराऽर्थमुपोद्घातत्वेन भैम्या मदनाऽवस्थां वर्णयितुमारभते—अथेति। अथ=भैम्या नलसन्देशश्रवणाऽनन्तरम्, आत्मभूः=कामः, नलस्य = नैषधस्य, गुणं = शौर्यसौन्दर्यादिकं धर्मं, गुणं = मौर्वीं, विधाय = कृत्वा, सुरभि = सुगन्धि मनोहरं च, तस्य = नलस्य, यशःकुसुमं= कीर्तिपुष्पं, धनुः = कार्मुकं, विधाय, सुमनस्तया = सुमनस्कत्वेन, पुष्पत्वेन च, श्रुतिपथोपगतं = वारं वारं भैम्या श्रुतमित्यर्थः, कर्णपर्यन्तमाकृष्टं च, तं = नलम् एव, इषुं = बाणं, विधाय, तां = भैमीम्, आशु = शीघ्रं, जिगाय = जितवान्, भैमीं नलैकासक्तचित्तां चकारेति भावः ॥ १ ॥

अनुवादः—दमयन्तीसे नलका सन्देश सुननेके बाद कामदेवने नलके शौर्य और सौन्दर्य आदि गुणको प्रत्यञ्चा, खुशबूदार और मनोहर उनके कीर्तिरूप

पुष्पको धनुष् और उत्तम मन होनेसे और फूल होनेसे दमयन्तीके कर्णमार्गमें प्राप्त अथवा कानतक खींचे गये नलको वाण बनाकर दमयन्ती को शीघ्र जीत लिया (दमयन्तीको नलमें आसक्त बनाया) ॥ १ ॥

टिप्पणी—सुरभि = "सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः" । इति विश्वः । यशःकुसुमं = यश एव कुसुमं, तत् (रूपक०) । सुमनस्तया = शोभनं मनो यस्य स सुमनाः (वहु०), सुमनसो भावः सुमनस्ता, तया, सुमनस् + तल् + टाप् + टा । दूसरे पक्षमें—सुमनसो भावः, "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।" इत्यमरः । श्रुतिपथोपगतं = श्रुत्योः पन्थाः श्रुतिपथः, (ष० त०), समासान्त अप्रत्यय श्रुतिपथम् उपगतः, तम् (द्वि० त०) । विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । जिगाय = जि + लिट् + तिप् । "सन्लिटोर्जेः" इससे कुत्व । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है, द्रुतविलम्बित छन्द है, उसका लक्षण है—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १ ॥

यदतनुज्वरभाक् तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिराऽन्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

अन्वयः—सा अतनुज्वरभाक् (सती) यत् प्रियकथासरसीरसमज्जनं तनुते स्म । (तदा) तस्य,सपदि चिराऽन्तरतापिनी विषमा परिणतिः समपद्यत ॥२॥

व्याख्या—सा=दमयन्ती, अतनुज्वरभाक् = कामज्वरयुक्ता, अधिकज्वर-युक्ता (सती), यत् प्रियकथासरसीरसमज्जनं = नलकथाकासारजलस्नानं, तनुते स्म = चकार । (तदा) तस्य=मज्जनस्य, सपदि = तत्क्षणं, चिराऽन्तर-तापिनी = दीर्घसमयाऽभ्यन्तरतापकारिणी, विषमा = उद्दीपनस्वरूपा, परि-णतिः = परिपाकः, समपद्यत = सञ्जाता ॥ २ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने कामज्वरसे युक्त होकर जो प्रिय (नल) के कथा-रूप तालाबमें स्नान किया, उस समय उस स्नानका उसी क्षण बहुत समयतक मनको सन्तप्त करनेवाला विषम परिणाम उत्पन्न हुआ ॥ २ ॥

टिप्पणी—अतनुज्वरभाक् = अविद्यमाना तनुः (शरीरम्) यस्य सः अतनुः (नञ्–वहु०) । तनु अर्थात् अनङ्ग, कामदेव । अतनोः ज्वरः (ष० त०) । तम् भजतीति, अतनुज्वर + भज् + ण्विः (उपपद०) । दूसरे पक्षमें—न तनुः अतनुः (नञ्०) । तनु = थोड़ा । अतनुश्चाऽसौ ज्वरः (क० धा०) । प्रिय-कथासरसीरसमज्जनं = प्रियस्य कथा (ष० त०) सा एव सरसी (रूपक०), तस्यां मज्जनं, तत् (स० त०) चिराऽन्तरतापिनी = अन्तरं तापयतीति अन्तर-

तापिनी, अन्तर + तप् + णिच् + ङीप् + सुः (उप०), समपद्यत = सं + पद् + लङ् + त । जैसे ज्वरवाले मनुष्यको स्नान करनेसे विषम ज्वर होता है उसी तरह कामज्वरवाली दमयन्तीको प्रिय नलके कथारूप तालाबमें स्नान करनेसे विषम परिणाम हुआ यह अभिप्राय है। इस पद्यमें ज्वरको हटानेके लिए जलमें स्नान करनेसे और भी ज्वरके वृद्धिरूप अनर्थकी संघटनासे विषम अलङ्कार हुआ है। जैसे कि उसका लक्षण है—

"गुणौ क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यदारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः ॥
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् (सा० द० १०-९१) ।

बारह प्रकारकी कामदशाओंके पक्षमें यह नवमी संज्वरावस्था है। बारह कामदशाएँ जैसे कि—

"चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोऽथ प्रलापिता ।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ॥
उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ॥ २ ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी, तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

अन्वयः—द्व्यणुकोदरी इयं स्थितिविरोधकरीम् अधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः अधीतवती । हि यो यदनन्तरः स तदुदितः ॥ ३ ॥

व्याख्या—द्व्यणुकोदरी=अतिकृशोदरी, इयं=दमयन्ती, स्थितिविरोधकरीं= स्त्रीमर्यादाविरोधहेतुम्, अवस्थानविरोधकारणं च, अधीरतां = चपलताम्, एकस्थानाऽनवस्थानं च, दयितदूतपतद्गतिवेगतः = प्रियदूतपक्षिगमनवेगात्, अधीतवती = गृहीतवती, प्राप्तवतीति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते—तदुदित इति । हि=यतः, यः = जनः, यदनन्तरः = यत्सन्निहितः, सः = जनः, तदुदितः = तदुत्पन्नः, ध्रुवं = किमु ॥ ३ ॥

अनुवादः—अत्यन्त कृश उदरवाली यह (दमयन्ती) मर्यादा वा स्थितिका विरोध करनेवाले चञ्चल भाव (अस्थिरता) को प्रिय नलके दूत पक्षी (हंस)-के गतिवेगसे प्राप्त हुई, क्योंकि जो (भाव) जिसके निकट रहता है वह उससे उत्पन्न हुआ है क्या ? ऐसा जाना जाता है ॥ ३ ॥

टिप्पणी—द्व्यणुकोदरी =द्व्यणुकम् (इव) उदरं यस्याः सा (बहु०)। स्थितिविरोधकरीं = स्थितेर्विरोधः (ष० त०), "संस्था तु मर्यादा धारणा

स्थितिः" इत्यमरः। स्थितिविरोधं करोतीति तद्धेतुः, ताम्। स्थितिविरोध+कृ+ट+ङीप्+अम् (उपपद०)। अधीरतां = न धीरा अधीरा (नञ्०), तस्या भावः तत्ता, ताम्, अधीर+तल्+टाप्+अम्। दयितदूतपतद्गतिवेगतः= दयितस्य दूतः (ष० त०), स चाऽसौ पतन् (क० धा०), "पतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः" इत्यमरः। दयितदूतपततः गतिः (ष० त०), तस्या वेगः (ष० त०), तस्मात्। दयितदूतपतद्गतिवेग+तसिः। अधीतवती=अधि+इङ्+क्तवतु+ङीप्। यदनन्तरः = यस्य अनन्तरः (ष० त०) तदुदितः = तस्मात् उदितः (प० त०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और अर्थान्तरन्यासका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है॥ ३॥

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम्।
अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः॥ ४॥

अन्वयः—तदाननं स्मितलवस्मरणेऽपि अतितमां जडाशयं समपादि। तदीक्षणखञ्जनः अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणे अपि पङ्गुः अजनि॥ ४॥

व्याख्या—तदाननं = दमयन्तीमुखं, स्मितलवस्मरणेऽपि = मन्दहासलेशस्मृतावपि, अतितमाम् = अतिमात्रं, जडाशयं = मूढाऽभिप्रायं, स्मितलवस्मरणेऽपि = मन्दहासलेशस्मृतावपि, अतितमाम् = अतिमात्रं, जडाशयं = मूढाऽभिप्रायं, समपादि=सम्पन्नं, हासलेशप्रकाशनेऽप्यनभिज्ञं जातमिति भावः। तथा च तदीक्षणखञ्जनः = दमयन्तीनेत्रखञ्जरीटः, अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणेऽपि = नेत्रप्रान्तस्वचत्वरभ्रमणलेशेऽपि, पङ्गुः=असमर्थः, अजनि = जातः। कामज्वरवेगाद्दमयन्त्याः स्मितकटाक्षनिरीक्षणे लुप्तप्राये सञ्जाते इति भावः॥ ४॥

अनुवादः—दमयन्तीका मुख मन्दहास्यके लेशमात्रके स्मरणमें भी अत्यन्त जड आशयवाला हो गया, और उनके नेत्ररूप खञ्जनपक्षी अपाङ्गरूप अपने आँगनमें भ्रमणके लेशमें भी असमर्थ हो गये॥ ४॥

टिप्पणी—तदाननं = तस्या आननम् (ष० त०)। स्मितलवस्मरणे = स्मितस्य लवः (ष० त०),। तस्य स्मरणं तस्मिन् (ष० त०)। जडाशयं = जड आशयो यस्य तत् (बहु०)। दमयन्तीका मुख थोड़ेसे मन्दहास्यके स्मरणमें भी जड हो गया, करनेमें फिर क्या कहना है ? यह अभिप्राय है। समपादि = सं+पद+लुङ्+त (कर्तामें)। तदीक्षणखञ्जनः = ईक्षणम् एव खञ्जनः (रूपक०), "खञ्जरीटस्तु खञ्जनः"

इत्यमरः। तस्या ईक्षणखञ्जनः (ष० त०)। अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणे = निजं च तत् अङ्गणम् (क० धा०)। "अङ्गणं चत्वराऽजिरे" इत्यमरः। अपाङ्ग एव निजाऽङ्गणम् (रूपक०)। तस्मिन् भ्रमिः (स० त०), तस्याः कणः, तस्मिन् (ष० त०)। अजनि = जन + लुङ् + त (कर्तामें)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ४ ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतःस्म विगाहितुम् ।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ? ॥ ५ ॥

अन्वयः—तदभिकेन मखभुजाम् अधिपेन ताम् आशु चिकित्सितुं नियोजितौ उभौ दिवः भिषजौ स्मरनलौ (सन्तौ) विगाहितुं तदन्तः विशतः स्म किमु ? ॥ ५ ॥

व्याख्या—तदभिकेन = दमयन्तीकामुकेन, मखभुजां=देवानाम्, अधिपेन = स्वामिना, देवेन्द्रेणेत्यर्थः। तां=दमयन्तीम्, आशु = शीघ्रं, चिकित्सितुं = भेषजीकर्तुं, नियोजितौ = आज्ञप्तौ, प्रेषिताविति भावः। उभौ = द्वौ, दिवः = स्वर्गस्य, भिषजौ = चिकित्सकौ, अश्विनीकुमाराविति भावः। स्मरनलौ = कामनैषधौ सन्तौ, विगाहितुं=प्रवेष्टुं, रोगनिदानं निश्चेतुमिति भावः। तदन्तः = दमयन्त्यन्तःकरणं, प्रविशतः स्म किमु=प्रविष्टौ किमु। एतेन नलस्य कामदेवाऽश्विनीकुमारसदृशसौन्दर्यं व्यज्यते ॥ ५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके कामुक इन्द्रसे दमयन्तीको शीघ्र चिकित्सा करनेके लिए भेजे गये दोनों स्वर्गके वैद्य अश्विनीकुमारोंने कामदेव और नल होकर, रोगनिदानका निश्चय करनेके लिए दमयन्तीके अन्तःकरणमें प्रवेश किया है क्या ? ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तदभिकेन = तस्या अभिकः, तेन (ष० त०), अभिक शब्द "अनुकाऽभिकाऽभीकः कमिता" इस सूत्रसे निपातित हुआ है। चिकित्सितुं = कित + सन् + तुमुन्। स्मरनलौ = स्मरश्च नलश्च (द्वन्द्वः)। विगाहितुं = वि + गाह + तुमुन्। तदन्तः = तस्या अन्तः तत् (ष० त०)। इस पद्यमें चिन्ता-नामक व्यभिचारी भाव है। उसका लक्षण है—"ध्यानं चिन्तेप्सिताऽनाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्।" सा० द० ३–१८० ॥ उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥५॥

कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।
अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—कुसुमचापजतापसमाकुलम् अहरहः अभ्यधिकाऽधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोः विधां वहत् कमलकोमलं तन्मुखम् ऐक्ष्यत ॥ ६ ॥

व्याख्या—अथ चिन्ताऽनुभावं सन्तापं वर्णयति—कुसुमेत्यादि। कुसुमचापजतापसमाकुलं = कामजन्यसन्तापविह्वलम्, (अतएव) अहरहः = प्रतिदिनम्, अभ्यधिकाऽधिकाम् = अत्यन्ताऽधिकां, रविरुचिग्लपितस्य = सूर्यकिरणम्लापितस्य, विधोः = चन्द्रमसः, विधां=प्रकारं, तादृशीमवस्थामिति भावः। वहत् = प्राप्नुवत्, कमलकोमलं = पद्मसममृदुलं तन्मुखं = दमन्त्यानननम्, ऐक्ष्यत = दृष्टं, सखीजनेनेति शेषः ॥ ६ ॥

अनुवादः—कामजन्यसन्तापसे विह्वल, अतएव प्रतिदिन अत्यन्त अधिक सूर्यके तेजसे मुरझाये हुए चन्द्रमाकी अवस्थाको प्राप्त करता हुआ दमयन्तीका मुख दिखाई पड़ता था ॥ ६ ॥

टिप्पणी—कुसुमचापजतापसमाकुलं = कुसुमानि चापो यस्य सः (बहु०), कुसुमचापाज्जातः कुसुमचापजः कुसुमचाप+जन्+डः (उपपद०)। स चाऽसौ तापः (क० धा०), तेन समाकुलम् (तृ० त०)। अहरहः = वीप्सामें द्विरुक्ति, अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया, "रोऽसुपि" इस सूत्रसे नकारके स्थानमें रेफ आदेश। अभ्यधिकाऽधिकाम् = अभ्यधिकाया अधिका, ताम् (प० त०)। रविरुचिग्लपितस्य = रवेः रुचिः (ष० त०), तया ग्लपितः, तस्य (तृ० त०)। विधां = "विधा विधौ प्रकारे च" त्यमरः। वहत् = वह+लट् (शतृ)+सुः। कमलकोमलं = कमलम् इव कोमलम् (उपमानकर्म०) तन्मुखं = तस्य मुखम् (ष० त०)। ऐक्ष्यत = ईक्ष+लङ् (कर्ममें)+त। इस पद्यमें "कमलकोमलम्" यहाँपर उपमा और एकको विधाको दूसरा कैसे प्राप्त करेगा ऐसे आक्षेपसे निदर्शना, इस प्रकारसे अङ्गाङ्गि-भावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६ ॥

तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम तत्कुचकुम्भयुगं तथा।
अनलसङ्गतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम्? ॥ ७ ॥

अन्वयः—तत्कुचकुम्भयुगं तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम कुसुमचापकुलालविलासजम् अनलसंगतितापम् नो उपैतु ? ॥ ७ ॥

व्याख्या—तत्कुचकुम्भयुगं = दमयन्तीस्तनकलशयुग्मं, तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम = तारुण्यातपकृतदृढत्वं, कुसुमचापकुलालविलासजम् = मदनकु-

म्भकारव्यापारजन्यम्, अनलसंगतितापं = नलसङ्गत्यभावसन्तापं, वह्निसंगमसंतापं, नो उपैतु = न प्राप्नोतु, प्राप्नोत्वेवेति भावः ॥ ७ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके दो स्तनकलश, तारुण्यरूप सूर्यतापसे दृढ बनाये गये, कामदेवरूप कुम्भकारके कर्मसे उत्पन्न नलकी सङ्गतिके अभावरूप अग्निसंगतिसे तापको प्राप्त नहीं करेंगे? (करेंगे ही) ॥ ७ ॥

टिप्पणी—तत्कुचकुम्भयुगं = कुचौ एव कुम्भौ (रूपक०)। तस्याः कुचकुम्भौ (ष० त०), तयोर्युगम् (ष० त०)। तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम = दृढस्य भावो द्रढिमा, दृढ शब्दसे "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च" इस सूत्रसे इमनिच् प्रत्यय और "र ऋतो हलादेर्लघोः" इससे ऋकारके स्थानमें "र" आदेश। तरुणस्य भावस्तरुणता, तरुण + तल् + टाप्। तपनस्य द्युतिः (ष० त०)। तरुणता एव तपनद्युतिः (रूपक०), निर्मितो द्रढिमा यस्य तत् (बहु०)। तरुणतातपनद्युत्या निर्मितद्रढिम (तृ० त०)। कुसुमचापकुलालविलासजं = कुसुमानि चापो यस्य सः (बहु०)। कुसुमचाप एव कुलालः (रूपक०)। तस्य विलासः (ष० त०)। कुसुमचापकुलालविलासात् जातः तम्। कुसुमचापविलास + जन् + डः (उपपद०), अम्। अनलसंगतितापं = नलस्य संगतिः (ष० त०), न नलसंगतिः (नञ्०), अनलसंगतिः (नलसंगत्यभावः) एव अनलसंगतिः (अग्निसंगतिः), इस प्रकारसे यहाँ श्लिष्टरूपक अलङ्कार है। नो उपैतु ? = यहाँपर काकु है, उपैतु एव। जैसे कुम्भकार (कुम्हार) कच्चे घड़ेको दृढ बनानेके लिए पहले घाममें सन्तप्त कर पीछे अग्निमें तपाता है। वैसे ही कामदेव भी यौवनके तापसे दृढ बनाये गये दमयन्तीके कुचोंको नलकी संगति न होनेसे अग्नितापके तुल्य और अधिक सन्तप्त नहीं करेगा ? करेगा ही यह तात्पर्य है ॥ ७ ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा।
स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तदा यत् तदूरुयुगं मनसिजेन विरहोष्मणि मज्जितम् अधृत। कदलीतरुः मरुज्वलदूषरदूषितः यदि, तत्कदनं स्पृशति ॥ ८ ॥

व्याख्या—तदा= तस्मिन् समये, यत् तदूरुयुगं = दमयन्तीसक्थियुग्मं, मनसिजेन = कामदेवेन, विरहोष्मणि = वियोगदाहे, मज्जितं = स्थापितं सत्, अधृत = अवस्थितम्। कदलीतरुः = रम्भावृक्षः, मरुज्वलदूषरदूषितः = धन्वप्रदेशतप्यमानोषरक्षेत्रविकारितः, यदि = चेत्, तत्कदनम् = ऊरुयुगकलहम्, तदूरुयुगसाम्यमिति भावः। स्पृशति = प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अनुवादः—उस समय जो दमयन्तीके ऊरुओंको कामदेवने विरहके सन्तापमें डाल दिया, केलेका स्तम्भ मरुदेशके जलते हुए ऊषरक्षेत्रसे दूषित हो तो उन ऊरुओंसे समता प्राप्त करेगा ॥ ८ ॥

टिप्पणी—तदूरुयुगम् = ऊर्वोर्युगम् (ष० त०), तस्या ऊरुयुगम् (ष० त०)। मनसिजेन = मनसि जातः, तेन, मनस् + जन् + डः (उपपद०) "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इससे अलुक०। विरहोष्मणि=विरहस्य ऊष्मा, तस्मिन् (ष० त०)। अधृत = धृङ्+लुङ्+त, "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच् का लोप। कदलीतरुः = कदली चाऽसौ तरुः (क० धा०)। मरुज्वलदूषर-दूषितः = ज्वलच्च तत् ऊषरम् (क० धा०), मरौ ज्वलदूषरं (स० त०), तेन दूषितः (तृ० त०)। तत्कदनं=तेन कदनं, तत् (तृ० त०)। स्पृशति = स्पृश+लट्+तिप्। इस पद्यमें प्रसिद्ध उपमान कदलीतरुको उपमेय बनानेसे प्रतीप अलङ्कार है। उसका लक्षण है—

"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।
निष्फलत्वाऽभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते" ॥सा० द० १०–१०३॥

स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्म दमस्वसुः।
अनपिधानपतत्तपनाऽऽतपं तपनिपीतसरःसरसीरुहम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं दमस्वसुः करयुगम् अनपिधानपतत्तप-नाऽऽतपं तपनिपीतसरःसरसीरुहं हसति स्म ॥ ९ ॥

व्याख्या—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं = कामबाणाघातजनितसन्तापं, दमस्वसुः =दमयन्त्याः, करयुगं = हस्तयुगलम्, अनपिधानपतत्तपनाऽऽतपम् = अनावरणप्रविशत्सूर्यद्योतं, तपनिपीतसरःसरसीरुहं = ग्रीष्मशोषितकासार-कमलं, हसति स्म = हसितवत्, तत्सदृशमभूदिति भावः ॥ ९ ॥

अनुवादः—कामबाणोंके आघातसे सन्तापयुक्त दमयन्तीके दोनों हाथ, आवरणके न होनेसे सूर्यके तापसे युक्त ग्रीष्मऋतुसे सुखाये गये कमलका उपहास करते थे ॥ ९ ॥

टिप्पणी—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं = स्मरस्य शराः (ष० त०), तेषाम् आहतिः (ष० त०)। निर्मितः संज्वरो यस्य तत् (बहु०)। स्मरशराहत्या निर्मितसंज्वरम् (तृ० त०)। दमस्वसुः = दमस्य स्वसा, तस्याः (ष० त०)। करयुगं = करयोर्युगम् (ष० त०)। अनपिधानपतत्तपनातपम् = न अपिधानं (नञ्०)। तपनस्य आतपः (ष० त०)। पतन् तपनातपः यस्मिंस्तत् (बहु०)।

अनपिधानात् पतत्तपनातपं, तत् (प० त०)। तपनिपीतसरःसरसीरुहं = तपेन निपीतम् (तृ० त०)। "निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः"। इत्यमरः। तपनिपीतं च तत् सरः (क० धा०)। तस्मिन् सरसीरुहम् (स० त०), तत्। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ९ ॥

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नती ॥ १० ॥

अन्वयः—दमनस्वसुः हृदा मदनतापभरेण विदीर्य यत् नो उदपाति। तम् अपराधं प्रतिबध्नती निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा अधात् ॥ १० ॥

व्याख्या—दमनस्वसुः = दमयन्त्याः, हृदा = हृदयेन, मदनतापभरेण = कामज्वरबाहुल्येन, विदीर्य = स्फुटित्वा, यत्, नो उदपाति = न उत्पतितम्। तं = तादृशम् अपराधम् = आगः, अनुत्पतनरूपमिति भावः। प्रतिबध्नती = निरुन्धती, निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा = घनपीवरस्तनद्वितयबन्धः, अधात् = धृतवती॥ १० ॥

अनुवादः—दमयन्तीका हृदय कामसन्तापके आधिक्यसे विदीर्ण होकर जो नहीं उड़ा, उस अपराधको रोकनेवाला गाढ और पुष्ट दो कुचोंके बन्धनने धारण किया ॥ १० ॥

टिप्पणी—दमनस्वसुः = दमनस्य स्वसा, तस्याः, (ष० त०)। मदनतापभरेण = मदनस्य तापः (ष० त०), तस्य भरः, तेन (ष० त०)। विदीर्य = वि + दृ + क्त्वा (ल्यप्)। उदपाति = उद् + पत् + लुङ् (भावमें) + त। प्रतिबध्नती = प्रति + बन्ध + श्ना + लट् (शतृ) + ङीप् + सुः। निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा = कुचयोर्द्वयम् (ष० त०)। निबिडं च तत् पीनं (क० धा०)। निबिडपीनं च तत् कुचद्वयं (क० धा०), तस्य यन्त्रणा (ष० त०)। अधात् = धाञ् + लुङ् + तिप्। इस पद्यमें अत्यन्त दाह होनेपर भी हृदयका जो विदीर्ण न होना है उसमें आयुके शेष होनेसे कुचके प्रतिबन्धनकी उत्प्रेक्षा की गई है। व्यञ्जक "इव" आदि शब्दके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ १० ॥

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ? ॥ ११ ॥

अन्वयः—शूकशिखा पदे निविशते यदि, सा कियतीम् इव व्यथां न सृजति। तु अवनिभृत् हृदि निविश्य स्थितः (सन्) मृदुतनोः तां कथं न वितनोतु ॥ ११ ॥

व्याख्या—शूकशिखा = कण्टकाऽग्रं, पदे = चरणे, निविशते यदि = प्रविशति चेत्, सा=प्रविष्टा शूकशिखा, कियतीम् इव = किं परिमाणाम् इव, व्यथां= व्यथां, पीडामित्यर्थः। न सृजति=न उत्पादयति, महतीं व्यथां सृजतीति भावः। तु = परन्तु। अवनिभृत् = राजा (नलः) पर्वतश्च, हृदि = हृदये, दमयन्त्या इति शेषः। निविश्य = प्रविश्य, स्थितः = वर्तमानः (सन्), मृदुतनोः = कोमलाङ्ग्याः, दमयन्त्या इत्यर्थः, तां = तथाविधां, व्यथामिति भावः, कथं = केन प्रकारेण, न वितनोतु = न सृजतु, वितनोत्वेवेति भावः ॥ ११ ॥

अनुवादः—काँटेकी नोक भी पैरमें घुस जाती है तो वह कैसी पीडा नहीं करती है (करती ही है)। परन्तु राजा (एक पक्षमें पर्वत) हृदयमें घुसकर अवस्थित होते हुए कोमल शरीरवाली दमयन्तीको वैसी पीडा क्यों नहीं करेंगे ? ॥ ११ ॥

टिप्पणी—शूकशिखा = शूकस्य शिखा (ष० त०)। "शूकोऽस्त्री श्लक्ष्ण-तीक्ष्णाऽग्रे" इत्यमरः। निविशते = नि+विश्+लट्+त, "नेर्विशः" इस सूत्रसे आत्मनेपद हुआ है। इव = यह पद वाक्यालङ्कारमें है। अवनिभृत् = अवनिं बिभर्तीति, अवनि + भृ + क्विप् (उपपद०) + सुः। निविश्य = नि+विश्+क्त्वा (ल्यप्)। मृदुतनोः = मृदुः तनुः यस्याः सा, तस्याः (बहु०)। वितनोतु = वि+तनु+लोट्+तिप्। इस पद्यमें पैरमें सूक्ष्म कण्टकके घुसनेमें भी दुःख दुःसह होता है तो कोमलाऽङ्गी दमयन्तीके हृदयमें महाकाय राजा नलके प्रवेश करनेसे क्या कहना है ? इस प्रकारसे कैमुत्यन्यायसे अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ११ ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयाऽन्तरुपेतयोः।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न सम्मुखवास्तुनि वस्तुनि॥ १२ ॥

अन्वयः—मनसि सन्तं प्रियम् ईक्षितुं स्पृहया अन्तः उपेतयोः इव इदमीययोः नयनयोः सम्मुखवास्तुनि अपि वस्तुनि ग्रहणशक्तिः न अभूत् ॥ १२ ॥

व्याख्या—मनसि=हृदये, सन्तं=वर्तमानं, प्रियं= वल्लभं नलम्, ईक्षितुं= द्रष्टुं, स्पृहया= इच्छया, अन्तः = अभ्यन्तरं, हृदयदेशमित्यर्थः, उपेतयोः इव = प्रविष्टयोः इव, इदमीययोः = अस्याः (दमयन्त्याः) सम्बन्धिनोः, नयनयोः = नेत्रयोः, सम्मुखवास्तुनि अपि = पुरोवर्तिनि अपि, वस्तुनि = पदार्थे, ग्रहण-शक्तिः = साक्षात्कारसामर्थ्यं, न अभूत् = न अभवत्, भैमी नलध्यासङ्गान्न किञ्चिदन्यदद्राक्षीदिति भावः ॥ १२ ॥

अनुवादः—मनमें स्थित प्रिय नलको देखनेके लिए इच्छासे हृदयके भीतर प्रविष्टके समान दमयन्तीके नेत्रोंका समीपमें विद्यमान पदार्थमें भी साक्षात्कार करनेका सामर्थ्य नहीं हुआ ॥ १२ ॥

टिप्पणी—ईक्षितुम् = ईक्ष + तुमुन् । उपेतयोः = उप + इण् + क्त + ओस् । इदमीययोः = अस्या इमे इदमीये, तयोः, इदम् + छ (ईयः) + ओस् । सम्मुख-वास्तुनि=सम्मुखं वास्तु (स्थानम्) यस्य तत्, तस्मिन् (बहु०) । ग्रहणशक्तिः= ग्रहणस्य शक्तिः (ष० त०) । अभूत् = भू + लुङ् + तिप् । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । चिन्ता व्यभिचारी भाव है ॥ १२ ॥

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखाऽऽनतेः ।
हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलाऽऽगमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—विरहात्तमुखाऽऽनतेः दमस्वसुः मुखम् अश्रुझरप्लुते हृदि प्रतिफलत् (सत्) हृदयभाजं नलं चुम्बितुम् उपेत्य आगमितं किल अराजत ॥ १३ ॥

व्याख्या—विरहाऽऽत्तमुखाऽऽनतेः = विरहप्राप्तवदनानमनायाः, विरहेण नम्रमुखाया इति भावः । दमस्वसुः = दमयन्त्याः, मुखं = वदनम्, अश्रुझरप्लुते= नयनजलप्रवाहसिक्ते, हृदि=हृदये, प्रतिफलत् = प्रतिबिम्बितं सत्, हृदयभाजं= हृत्स्थितं, नलं = नैषधं । चुम्बितुं = चुम्बनं कर्तुम्, उपेत्य = गत्वा, आगमितं किल=सञ्जातागमनं किल, प्रत्यागतम् । अराजत = रराज, विरहेण भैम्या मुखं नम्रं जातमश्रु च निर्गतमिति भावः ॥ १३ ॥

अनुवादः—वियोगसे नम्र मुखवाली दमयन्तीका मुख आँसुओंके प्रवाहसे सिक्त हृदयमें प्रतिबिम्बित होता हुआ हृदयमें वर्तमान नलको चुम्बन करनेके लिए जाकर लौटे हुएके समान शोभित हुआ ॥ १३ ॥

टिप्पणी—विरहाऽऽत्तमुखाऽऽनतेः = विरहेण आत्ता (तृ० त०) । मुखस्य आनतिः (ष० त०) । विरहात्ता मुखानतिर्यया सा, तस्याः (बहु०) । अश्रुझरप्लुते = अश्रूणां झरः (ष० त०), तेन प्लुतं, तस्मिन् (तृ० त०) । प्रतिफलत् = प्रति + फल + लट् (शतृ) + सुः । हृदयभाजं = हृदयं भज-तीति हृदयभाक्, तम् । हृदय + भज + ण्विः (उपपद०) + अम् । आगमितम्= आगमः संजातः अस्य तत्, (आगम + इतच्) । किल="वार्तासंभाव्ययोः किल" इत्यमरः । अराजत=राज + लङ् + त । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥१३॥

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—गन्धवहेन सुहृदं मृगीदृशो मनसि स्मरम् अग्निम् उदञ्चयितुं निःश्वसितेन विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता अकलि (नूनम्) ॥ १४ ॥

व्याख्या—गन्धवहेन = वायुना, बाह्येनेति शेषः। सुहृदं = सखायं, मृगीदृशः = हरिणाक्ष्याः, भैम्या इति भावः। मनसि = हृदये, स्थितमिति शेषः। स्मरम् = कामम् एव, अग्निम् = अनलम्, उदञ्चयितुम् = उद्दीपयितुं, निःश्वसितेन = निःश्वासवायुच्छलेन, विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता = बर्हिनिःसारणाऽनुमितिविषयीकृतप्रागज्ञातान्तःप्रवेशमायावित्वम्, अकलि = प्राप्तं, नूनमिति शेषः ॥ १४ ॥

अनुवादः—(बाहर के) वायुने सुन्दरी दमयन्तीके मनमें स्थित मित्र कामदेवरूप अग्निको उद्दीप्त करनेके लिए निःश्वास वायुके छलसे बाहर निकलनेसे अनुमित गुप्त प्रवेशमें मायावीका भाव प्राप्त कर लिया है क्या ? ऐसा मालूम होता है ॥ १४ ॥

टिप्पणी—मृगीदृशः = मृग्या इव दृशौ यस्याः सा मृगीदृक्, तस्याः (व्यधिकरणबहु०)। उदञ्चयितुम् = उद् + अञ्च + णिच् + तुमुन्। विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता = विनिर्गमेन अनुमितम् (तृ० त०), निह्नुतं च तद् वेशनम् (क० धा०)। माया अस्याऽस्तीति मायी। माया शब्दसे "व्रीह्यादिभ्यश्च" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय। मायिनो भावः मायिन् + तल् + टाप्। विनिर्गमाऽनुमितं च निह्नुतवेशनं (क० धा०), तस्मिन् मायिता (स०त०)। अकलि = कल + लुङ् (कर्ममें) + त। जैसे किसीके घरमें आग लगानेवाला गुप्त रूपसे प्रवेश करके प्रकाश रूपसे बाहर निकलता है उसी प्रकार वायु भी निःश्वासके बहानेसे वैसा करके निकला। इस प्रकारसे यहाँ उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १४ ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमषीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।
दश दिशः खलु तद्दृगकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिता ॥ १५ ॥

अन्वयः—तद्दृक् लिपिकरी विरहपाण्डिमरागतमोमषीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः दश दिशः (भित्तीः) नलरूपकचित्रिताः अकल्पयत् खलु ॥ १५ ॥

व्याख्या—तद्दृक् = दमयन्तीदृष्टिः (एव), लिपिकरी = चित्रकरी, विरहपाण्डिम-राग-तमोमषीशितिम-तन्निजपीतिमवर्णकैः = वियोगशरीरश्वैत्याऽनुरागरक्तिम-मोहमषीनीलिम-भैमीस्वकनकवर्णकैः (चित्रसाधनैः) दश = दशसंख्यकाः,

दिशः = काष्ठाः (एव भित्तीः), नलरूपकचित्रिताः = नैषधप्रतिकृतिसञ्जातचित्राः, अकल्पयत् = असृजत्, खलु ॥ १५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी दृष्टिरूप चित्रकरीने विरहसे शरीरके शैत्य, अनुरागरूप रक्तता, मोहरूप मसी (स्याही) की नीलता और दमयन्तीके अपनी पीततारूप चित्रके साधनोंसे दश दिशाओं (भित्तियों) को नलकी प्रतिकृतियोंसे चित्रित कर दिया ॥ १५ ॥

टिप्पणी—तद्दृक् = तस्या दृक् (ष० त०)। लिपिकरी = लिपि करोतीति, लिपि-शब्द-पूर्वक कृ धातुसे "दिवाविभानिशा०" इत्यादि सूत्रसे ट प्रत्यय, "टिड्ढाणञ्०" इत्यादि सूत्रसे ङीप्। विरहपाण्डिमरागेत्यादिः = विरहेण पाण्डिमा (तृ० त०)। रागः एव रागः (श्लिष्टरूपकम्) तम एव मषी (रूपक०) तस्याः शितिमा (ष० त०)। निजश्चाऽसौ पीतिमा (क०धा०)। तस्या निजपीतिमा (ष०त०)। विरहपाण्डिमा च रागश्च तमोमषीशितिमा च तन्निजपीतिमा च, ००००० पीतिमानः (द्वन्द्वः)। ते एव वर्णकाः, तैः (रूपक०)। दिशः = यह कर्म पद है। नलरूपकचित्रिताः=नलस्य रूपकाणि (ष० त०), तैः चित्रिताः, (तृ० त०)। अकल्पयत् = कृप् + णिच् + लङ् + तिप्। दमयन्तीने निरन्तर नलकी चिन्तासे उत्पन्न भ्रान्तिसे प्रत्येक दिशामें मिथ्या नलको देख लिया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १५ ॥

स्मरकृतिं हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वदन्निव निःश्वसिताऽनिलः।
व्यधितवाससि कम्पमदःश्रिते, त्रसति कः सति नाऽऽश्रयबाधने ? ॥ १६ ॥

अन्वयः—निःश्वसिताऽनलः स्मरकृतिं हृदयस्य दशां बहु वदन् इव अदःश्रिते वाससि कम्पं मुहुः व्यधित। आश्रयबाधने सति को न त्रसति ? ॥१६॥

व्याख्या—निःश्वसिताऽनिलः = निःश्वासवायुः, दमयन्त्या इति शेषः। स्मरकृतिं = कामसृष्टिरूपां, हृदयस्य = हृत्पिण्डस्य, दमयन्त्या इति शेषः। दशाम् = अवस्थां, बहु = अधिकं, बहुवारमित्यर्थः। वदन् इव = "एवं कम्पते" इति कथयन् इव, अदःश्रिते = हृदयाऽऽश्रिते। वाससि = वसने, कम्पं = चलनं तत्कारणं त्रासं च, मुहुः = वारंवारं, व्यधित = विहितवान्, उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—त्रसतीति। आश्रयबाधने सति = आधारबाधायां सत्यां, कः=जनः; न त्रसति = नो बिभेति, सर्वोऽपि त्रसत्येवेति भावः ॥ १६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके निःश्वास वायुने कामदेवकी रचनारूप हृदयकी अवस्थाको बहुतबार कहते हुएके समान हृदयको आश्रित वस्त्रमें कम्प और उसके

कारण त्रासको भी वारंवार किया, क्योंकि आधारकी बाधा होनेपर कौन त्रस्त नहीं होता है ? (सभी त्रस्त होते हैं ।) ॥ १६ ॥

टिप्पणी—निःश्वसिताऽनिलः = निःश्वसितस्य अनलः (ष० त०)। स्मरकृतिं = स्मरस्य कृतिः, ताम् (ष० त०)। "स्मरकृताम्" यह नारायणपण्डितका पाठ है उस पक्षमें स्मरेण कृता, ताम् (तृ० त०)। अदःश्रिते = अदः श्रितं, तस्मिन् (द्वि० त०)। अथवा "अदः" यह व्यस्त पद है। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त। "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार और "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १६ ॥

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे।
रविमहो बहु पीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

अन्वयः—करपदाऽऽनलोचननामभिः शतदलैः चिरात् पीतचरं बहु रविमहः सुतनोः विरहज्वरे अनिशतापमिषात् उदसृज्यत (नूनम्) ॥ १७ ॥

व्याख्या—करपदाऽऽननलोचननामभिः = हस्तपादमुखनयनसंज्ञकैः, शतदलैः= कमलैः, चिरात् = बहुकालात् प्रभृति, पीतचरं = रसवशात् पूर्वपीतं, बहु= भूरि, रविमहः = सूर्यतेजः, सुतनोः = सुन्दर्या दमयन्त्याः, विरहज्वरे=वियोगज्वराऽवस्थायाम्, अनिशतापमिषात् = निरन्तरोष्मच्छलात्, उदसृज्यत = उत्सृष्टम् (नूनम्) ॥ १७ ॥

अनुवादः—हार, पैर, मुख और नेत्र नामवाले कमलोंने चिरकालसे पहले पीये गये अधिक सूर्यके तेजको दमयन्तीके वियोगज्वरकी अवस्थामें निरन्तर तापके बहानेसे छोड़ दिया है क्या ? ऐसा प्रतीत होता है ॥ १७ ॥

टिप्पणी—करपदाऽऽननलोचननामभिः = करौ च पदे च आननं च लोचने च करपदाऽऽननलोचनं, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इस सूत्रसे प्राण्यङ्ग होनेसे समाहारमें द्वन्द्वसमास। करपदाऽऽननलोचनं नामानि येषां तानि, तैः (बहु०)। शतदलैः = शतं दलानि येषां तानि, तैः (बहु०)। यहाँपर शत पद बहुत्वका उपलक्षक है। "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः। पीतचरं = पूर्वं पीतम्, पीत शब्दसे "भूतपूर्वे चरट्" इस सूत्रसे चरट् प्रत्यय। रविमहः = रवेर्महः (ष० त०)। सुतनोः = शोभना तनुर्यस्याः सा सुतनुः, तस्याः (बहु०)। विरहज्वरे = विरहस्य ज्वरः, तस्मिन् (ष० त०)। अनिशतापमिषात् = अनिशं (यथा तथा) तापः (सुप्सुपा०), तस्य मिषं, तस्मात् (ष० त०)। उदसृज्यत = उद्+सृज+लङ् (कर्ममें)। इस पद्यमें कमलोंका

दमयन्तीके कर चरण आदियोंसे नाममात्रका भेद है रूपभेद नहीं है—इस प्रकारसे अभेदकी उक्तिसे अतिशयोक्ति है, अतिशयोक्तिमूल पूर्वपीत सूर्यतेजके वमनकी उत्प्रेक्षा है, वह तापके बहानेसे कहनेसे अपह्नुति है। इस प्रकार सङ्कर अलङ्कार है ॥ १७ ॥

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत्।
अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ १८ ॥

अन्वयः—आलिभिः तत्र धरणिभृद्भुवि विमृश्य बाष्पनिरीक्षणात् अनुमितः अपि तापकरः नलः (अनलो वा) यत् न व्यभिचचार तत् अद्भुतम् उदयति स्म ॥ १८ ॥

व्याख्या—आलिभिः = सखीभिः, तत्र = तस्यां, धरणिभृद्भुवि = राजपुत्र्यां भैम्यां, पर्वतभूमौ च, विमृश्य = विचार्य, व्याप्तिमनुसन्धायेति भावः। बाष्पनिरीक्षणात् = अश्रुलिङ्गदर्शनात्, धूमदर्शनात् च, अनुमितः अपि = तर्कितः अपि, लिङ्गाऽवधारितः अपि, तापकरः = सन्तापजनकः, नलः = नैषधः, पक्षान्तरे अनलः (अग्निः), यत्, न व्यभिचचार = न अन्यथा बभूव, निश्चयज्ञानं बभूवेति भावः। तत्, अद्भुतम् = आश्चर्यम्, उदयति स्म = उत्पन्नम् ॥ १८ ॥

अनुवादः—जैसे पर्वतकी भूमिमें व्याप्तिका अनुसन्धान करके धूमको देखनेसे अनुमित, ताप करनेवाले अग्निका निश्चय किया जाता है वैसे ही सखियोंने राजकुमारी दमयन्तीमें विचार करके आँसूको देखनेसे तर्कित, सन्ताप करनेवाले नलका निश्चय कर लिया यह आश्चर्य हुआ है ॥ १८ ॥

टिप्पणी—धरणिभृद्भुवि = धरणिं बिभर्तीति धरणिभृत्, धरणि+भृ+क्विप् (उपपद०) पर्वत वा राजा भीम। धरणिभृतो भवतीति धरणीभृद्भूः, तस्याम्, धरणिभृत्+भू+क्विप् (उपपद०), ङि। पर्वतभूमिमें वा राजकुमारी दमयन्तीमें। विमृश्य = वि+मृश+क्त्वा (ल्यप्)। बाष्पनिरीक्षणात् = बाष्पस्य (धूमस्य, अश्रुणः वा) निरीक्षणं, तस्मात् (ष० त०)। धूआंको देखनेसे वा आंसूको देखनेसे। अनुमितः = अनु + मा + क्तः। तापकरः=तापं करोतीति तद्धेतुः, ताप+कृ+टः, "कृञो हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु" इससे ट प्रत्यय। व्यभिचचार = वि+अभि+चर+लिट्+तिप्। उदयति स्म = उद्–उपसर्गपूर्वक "अय गतौ" धातुसे 'स्म' के योगमें भूतअर्थमें लट्। "अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्" इस परिभाषाको आश्रय करके परस्मैपद हुआ है यह महोपाध्याय मल्लिनाथका मत है। नारायण पण्डितके

मतमें "इट किट कटी गतौ" यहांपर कटि+ई ऐसा न्यास कर 'ई' धातुसे परस्मैपदमें लट् । यह मत भट्टोजिदीक्षितसे भी सम्मत है। दमयन्तीका यह सन्ताप नलको चिन्तासे उत्पन्न है यह बात उनकी आँसूको देखनेसे सखियोंने भाँप लिया यह अभिप्राय है। धूमरूप लिङ्गको देखनेसे अनल (अग्नि) का ज्ञान होता है वह अव्यभिचारी (अविसंवादी) है ऐसे विरोधका अश्रुरूप लिङ्गसे सन्ताप करनेवाले नलका निश्चय किया ऐसा आभास होनेसे विरोधाऽऽभास अलङ्कार है। वह श्लेषसे अनुप्राणित है। "तापकरो नलः" यह शब्दश्लेष है। अन्यत्र अर्थश्लेष है। अपि विरोधका द्योतक है ॥ १८ ॥

हृदि विदर्भभुवं प्रहरञ्शरै रतिपतिर्निषधाऽधिपतेः कृते ।
कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

अन्वयः—निषधाऽधिपतेः कृते विदर्भभुवं हृदि प्रहरन् रतिपतिः कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिः अलम् अमूर्च्छत् खलु ॥ १९ ॥

व्याख्या—निषधाऽधिपतेः = नलस्य, कृते = निमित्ते, विदर्भभुवं = वैदर्भी, दमयन्तीम्, हृदि=हृदये, प्रहरन् = प्रहारं कुर्वन्, रतिपतिः=कामः, कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः = विहितभैमीहृद्गताऽऽत्मगाढदुःखः, अत एव फलदनीतिः = उत्पद्यमानदुर्नीतिः सन्, अलम् = अत्यन्तम्, अमूर्च्छत् = अवर्द्धत, मूर्च्छितश्च, खलु = निश्चयेन ॥ १९ ॥

अनुवादः—नलको प्रहार करनेके लिए दमयन्तीको हृदयमें प्रहार करता हुआ कामदेव दमयन्तीके हृदयमें स्थित अपनेको भी दृढ व्यथा उत्पन्न कर दुर्नीति प्रकट होनेसे अत्यन्त बढ़ गया (मूर्च्छित) हुआ ॥ १९ ॥

टिप्पणी—निषधाऽधिपतेः = निषधानाम् अधिपतिः, तस्य (ष० त०)। कृते = "अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ ।" विदर्भभुवं = विदर्भात् भवतीति विदर्भभूः, ताम्, विदर्भ+भू+क्विप्+अम् (उपपद०)। प्रहरन् = प्र+हृ+लट् (शतृ)। रतिपतिः = रतेः पतिः (ष० त०)। कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः = तस्या अन्तरम् (ष० त०), तस्मिन् गच्छतीति तदन्तरगः, तदन्तर+गम्+डः (उप०)। तदन्तरगश्चाऽसौ स्वः (क० धा०)। दृढा चाऽसौ व्यथा (क० धा०)। तदन्तरगस्वस्य दृढव्यथा (ष० त०)। कृता तदन्तरगस्वदृढव्यथा येन सः (बहु०)। फलदनीतिः=न नीतिः अनीतिः (नञ्०)। फलन्ती अनीतिर्यस्य सः (बहु०)। अमूर्च्छत् = मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः" इस

धातुसे लङ्+त। इस पद्यमें श्लेष और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ॥ १९ ॥

विधुरमानि तया यदि भानुमान्, कथमहो ! स तु तद्धृदयं तथा।
अपि वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

अन्वयः—तया विधुः भानुमान् अमानि यदि। तु सः वियोगभराऽस्फुटन-स्फुटीकृतदृषत्त्वं तद्धृदयम् अपि कथं तथा अंशुभिः अजिज्वलत् अहो ! ॥ २० ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, विधुः = चन्द्रः, भानुमान् = सूर्यः, अमानि यदि = मतश्चेत्, विरहिण्यास्तन्न चित्रम्। तु = किन्तु, सः = विधुः, दमयन्त्या सूर्यत्वाऽभिमत इति भावः। वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वं = विरहभाराविशरणव्यक्तीकृतसूर्यकान्तत्वं, तद्धृदयं = दमयन्तीहृत्, तद्रूपं सूर्यकान्तमपीत्यर्थः। कथं = केन प्रकारेण, तथा = तेन प्रकारेण, सूर्यवदित्यर्थः। अंशुभिः = स्वतेजोभिः। अजिज्वलत् = ज्वलितवान्, अहो = आश्चर्यम् ॥ २० ॥

अनुवादः—दमयन्तीने चन्द्रमाको सूर्य मान लिया है, परन्तु उन चन्द्रमाने वियोगके भारसे विदीर्ण न होनेसे स्पष्ट रूपसे सूर्यकान्त मणिरूप दमयन्तीके हृदयको भी कैसे सूर्यके समान अपने तेजोंसे जला दिया है ? आश्चर्य है ॥२०॥

टिप्पणी—भानुमान् = प्रशस्ता भानवः सन्ति यस्य सः, भानु+मतुप्+सुः। "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्" इत्यमरः। अमानि = मन्+लुङ् (कर्ममें)+त। वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वं = वियोगस्य भरः (ष० त०), तेन अस्फुटनम् (तृ० त०) अस्फुटं स्फुटं यथा संपद्यते तथा कृतं स्फुटीकृतं, स्फुट+च्वि+कृ+क्तः। दृषदो भावो दृषत्त्वम्, दृषद्+त्व। स्फुटीकृतं दृषत्वं यस्य तत् (बहु०)। वियोगभराऽस्फुटनेन स्फुटीकृतदृषत्त्वम् (तृ० त०), तत्। तद्धृदयं = तस्या हृदयम् (ष० त०)। अजिज्वलत् = ज्वल+णिच्+लुङ्+तिप्। चन्द्रमा विरहियोंको उद्दीपक होनेसे भले ही सूर्यके समान ताप करें परन्तु सूर्यकान्त मणिके समान दमयन्तीके हृदयको तपाना आश्चर्यकी वात है यह अभिप्राय है ॥ २० ॥

हृदयदत्तसरोरुहया तया क्व सदृगस्तु वियोगनिमग्नया।
प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चिताऽर्चिषि ? ॥ २१ ॥

अन्वयः—वियोगनिमग्नया हृदयदत्तसरोरुहया तया सदृक् क्व अस्तु ? (यद्वा) रतिः हृदा प्रियधनुः परिरभ्य अनुमर्तुं चिताऽर्चिषि अशेत किम् ? ॥ २१ ॥

२ नै० च०

व्याख्या—वियोगनिमग्नया = विरहाऽग्निमग्नया, अत एव हृदयदत्त-सरोरुहया = वक्षोनिक्षिप्तपद्मया, तया = दमयन्त्या, सदृक् = सदृशीं स्त्री, क्व = कुत्र, अस्तु = भवतु, न क्वापीति भावः। यद्वा रतिः=कामपत्नी, हृदा = वक्षसा, प्रियधनुः = दयितपुष्पं, कमलमिति भावः, परिरभ्य = आलिङ्ग्य, अनुमर्तुम् = अनुमरणं कर्तुं, चिताऽर्चिषि = चिताऽनले, अशेत किम् = शयिता किम्। मृतं पतिमनुगन्तुं चिताऽग्नौ शयाना साक्षाद्रतिरेवेयमित्युत्प्रेक्षा। काम-ज्वराऽनलस्तया प्रज्वलतीति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादः—नलके विरहमें निमग्न अत एव हृदयमें कमलको रखनेवाली दमयन्तीकी सदृश कहाँ होगी ? अथवा यह रति ही हृदयसे प्रियके धनु (कमल)-को आलिङ्गन कर प्रिय (कामदेव) का अनुगमन करनेके लिए चिताकी आगमें सोई थी क्या ? ॥ २१ ॥

टिप्पणी—वियोगनिमग्नया = वियोगे निमग्ना, तया (स० त०)। हृदयदत्तसरोरुहया=हृदये दत्तम् (स० त०)। हृदयदत्तं सरोरुहं यया सा तया, (बहु०)। सदृक् = समाना दृश्यते इति, समान-उपपद-पूर्वक दृश् धातुसे "समानाऽन्ययोश्च" इस सूत्रसे क्विन् प्रत्यय और "दृग्दृशवतुषु" इससे समान शब्दके स्थानमें "स" भाव। प्रियधनुः = प्रियस्य धनुः, तत् (ष० त०)। परिरभ्य = परि+रभ्+क्त्वा (ल्यप्)। अनुमर्तुम् = अनु+मृङ्+तुमुन्। चितार्चिषि = चिताया अर्चिः, तस्मिन् (ष० त०)। अशेत = शीङ्+लङ्+त। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २१ ॥

अनलभावमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुद्ध्यत।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसून्ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥ २२ ॥

अन्वयः—इयं स्वनिवासिनो विरहस्य रहस्यम् अनलभावं न अबुध्यत। यत् तत्र ज्वलति (सति) प्रशमनाय असून् तृणानि विधाय उज्झितुम् ऐहत ॥ २२ ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, स्वनिवासिनः = आत्मनिष्ठस्य, विरहस्य = नलवियोगस्य, रहस्यं = निगूढं, शमीवह्निवदिति शेषः। अनलभावम् = अग्नित्वं, नलरहितत्वं च, न अबुध्यत = न अजानात्। यत् = यस्मात्कारणात्, तत्र = तस्मिन्, विरहे, ज्वलति = दीप्यमाने सति, प्रशमनाय = निर्वापनाय, प्रज्वलनप्रतीकाराऽर्थमिति भावः। असून् = निजप्राणान्, तृणानि विधाय = तृणप्रायान्कृत्वा। उज्झितुं=त्यक्तुं प्रक्षिप्तुं च। ऐहत = ऐच्छत्। विरहस्य

अग्नित्वज्ञाने कथं तच्छान्तये तत्र तृणप्रक्षेप इति भावः। विरहदुःखान्मर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः ॥ २२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने अपनेमें विद्यमान वियोगके गुप्त वह्निभावको अथवा नलरहित तत्त्वको नहीं जाना, क्योंकि वियोगरूप अग्निके जलनेपर उसको बुतानेके लिए अपने प्राणोंको तृणप्राय बनाकर छोड़नेके वा झोंकनेके लिए इच्छा की ॥ २२ ॥

टिप्पणी—स्वनिवासिनः = स्वे निवसतीति स्वनिवासी, तस्य, स्व + नि + वस + णिनिः + ङस् (उपपद०)। रहस्यं = रहसि भवः, तम् रहस् + यत् + अम्। अनलभावम् = अनलस्य भावः, तम् (ष० त०), अथवा नलस्य भावः (ष० त०), न नलभावः, तम् (नञ्०)। अबुध्यत = बुध + लङ् + त। ज्वलति = ज्वल + लट् (शतृ) + ङि। विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्)। ऐहत = ईह + लङ् + त। दमयन्ती नलके विरहको अग्नि जानती तो क्यों उसमें अपने प्राणरूप तृणको डाल देती ? दमयन्तीने विरहके दुःखसे मरनेकी इच्छा की यह तात्पर्य है ॥ २२ ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ?।
तदिषुभिः कुसुमैरपि धुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

अन्वयः—योषितां हृदयं मृदु नाम (इति) यत् स प्रकृतिः गुणः इमां कथं न एतु ?। तत् कुसुमैः अपि धुन्वता विबुधेन मनोभुवा सुविवृतम् ॥ २३ ॥

व्याख्या—योषितां = स्त्रीणां, हृदयम् = अन्तःकरणं, मृदु = कोमलं, नाम = प्रसिद्धौ, इति यत्, सः, प्रकृतिः = प्रकृतिसिद्धः, गुणः = मार्दवगुणः, इमां = दमयन्तीं, कथं=केन प्रकारेण, न एतु = न प्राप्नोतु, प्राप्नोत्वेवेत्यर्थः। कुतः ? तत्=मृदुत्वं, कुसुमैः अपि=पुष्पैरपि बाणैः, धुन्वता=कम्पयता "दुन्वता" इति पाठे पीडयता इत्यर्थः। विबुधेन = देवेन विदुषा च मनोभुवा = कामेन, सुविवृतं = सम्यग्व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

अनुवादः—स्त्रियोंका हृदय कोमल होता है ऐसी जो प्रसिद्धि है, वह प्रकृतिसिद्ध मार्दवरूप गुण दमयन्तीको क्यों नहीं प्राप्त करेगा ? (प्राप्त ही करेगा) उस कोमलताको फूलरूप बाणोंसे भी कम्पित करनेवाले देवता वा विद्वान् कामदेवने अच्छी तरह स्पष्ट कर दिया ॥ २३ ॥

टिप्पणी—सः = यहाँपर विधेय गुणका प्रधानतासे पुंलिङ्गता है। एतु = इण् + लोट् + तिप्। धुन्वता = धुनोतीति धुन्वन्, तेन धूञ् + लट् (शतृ) +

टा। "दुन्वता" ऐसे पाठमें दुनोतीति दुन्वन् तेन, (टु) दु+लट् (शतृ)+टा। सुविवृतम् = सु+वि+वृ+क्तः। दमयन्तीका हृदय फूलसे भी सुकुमार है यह इस पद्यका तात्पर्य है ॥ २३ ॥

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नु ताम्।
इतरथाऽऽत्मनिवारणशङ्कया ज्वलयितुं बिसवेषधराऽविशत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—रिपुतरा विधुरुचिः भवनात् अविनिर्यतीं तां ज्वलयितुम् इतरथा आत्मनिवारणशङ्कया बिसवेषधरा (सती) गृहजालबिलैः अविशत् नु ? ॥२४॥

व्याख्या—रिपुतरा = शत्रुतरा, अतिद्वेषिणीति भावः। विधुरुचिः = चन्द्रप्रभा, भवनात् = निकेतनात्, अविनिर्यतीम् = अनिर्गच्छन्तीं, तां = दमयन्तीं, ज्वलयितुं = सन्तापयितुम्, इतरथा = निजरूपेण प्रवेशे, आत्मनिवारणशङ्कया = स्वप्रवेशनिषेधभीत्या, बिसवेषधरा = मृणालनेपथ्यधारिणी सती, गृहजालबिलैः = गवाक्षच्छिद्रैः, अविशत् नु = प्रविष्टा किम् ? ॥ २४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका अत्यन्त द्वेष करनेवाली चन्द्रकान्ति अपने रूपसे प्रवेश करनेपर अपने निवारणकी आशङ्कासे मृणालका वेश धारण करके भवनसे बाहर न निकलनेवाली दमयन्तीको सन्ताप करनेके लिए भवनकी खिड़कीके छेदसे प्रविष्ट है क्या ? ऐसा मालूम होता है ॥ २४ ॥

टिप्पणी—रिपुतरा = रिपु+तरप् + टाप्। विधुरुचिः = विधोः रुचिः (ष० त०), भवनात् = अपादानमें पञ्चमी। अविनिर्यतीं = न विनिर्यती, ताम् (नञ्०)। ज्वलयितुं = ज्वल + णिच्+तुमुन्। इतरथा = इतर+थाल्। आत्मनिवारणशङ्कया=आत्मनो निवारणं (ष० त०),तस्य शङ्का तया (ष० त०)। बिसवेषधरा = बिसस्य वेषः (ष० त०), तस्य धरा (ष० त०)। गृहजालबिलैः = गृहस्य जालं (ष० त०), तस्य बिलानि, तैः (ष० त०)। अविशत् = विश+लङ्+तिप्। मदन-तापको हटानेके लिए शीतोपचारके कारणभूत मृणालके अङ्कुर भवनके भीतर रही हुई दमयन्ती को पीडित करनेके लिए गुप्त रूपसे प्रविष्ट चन्द्र किरणोंके समान प्रतीत होते थे यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २४ ॥

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम्।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

अन्वयः—विदर्भभुवो विनमदास्यतया अश्रुभृति हृदि स्फुटं प्रतिबिम्बितं मुखदृगोष्ठं मनोभुवा तदुपमाकुसुमानि अखिलाः शराः अरोपि ॥ २५ ॥

व्याख्या—विदर्भभुवः = वैदर्भ्याः, दमयन्त्याः। विनमदास्यतया = नम्राननत्वेन हेतुना, अश्रुभृति = नयनजलधारिणि, अश्रुसिक्त इति भावः। हृदि = उरःस्थले, स्फुटं = व्यक्तं, प्रतिबिम्बितं = प्रतिफलितं, वैमल्यादिति शेषः। मुखदृगोष्ठं = वदननयनाऽधरं, मनोभुवा = कामेन, तदुपमाकुसुमानि = तदौपम्यपुष्पाणि, कमलं, नीलकमले, बन्धूकपुष्पे च, पञ्चधा स्थितानीति भावः। अखिलाः=समस्ताः, पञ्चाऽपीति भावः। शराः=बाणाः अरोपि=रोपितम् ॥२५॥

अनुवादः—दमयन्तीके नम्रमुख होनेसे आँसुओंसे सिक्त हृदयमें व्यक्त रूपसे प्रतिबिम्बित मुख, नेत्र और ओष्ठको कामदेवने उनके उपमाके फूलोंको (कमलको, दो नीलकमलोंको और दो बन्धूक पुष्पोंको) पाँचों बाणोंके रूपमें आरोपित कर दिया ॥ २५ ॥

टिप्पणी—विदर्भभुवः = विदर्भ + भू + क्विप् + ङस्। विनमदास्यतया = विनमत् आस्यं यस्याः सा विनमदास्या (बहु०) तस्या भावस्तत्ता, तया विनमदास्या + तल् + टाप् + टा। अश्रुभृति = अश्रु बिभर्तीति, तस्मिन्, अश्रु + भृ + क्विप् + ङि। मुखदृगोष्ठं, मुखं च दृशौ च ओष्ठौ च, प्राण्यङ्ग होनेसे "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इस सूत्रसे समाहारमें द्वन्द्व। तदुपमाकुसुमानि = उपमायाः कुसुमानि (ष० त०) तस्य उपमाकुसुमानि (ष० त०)। अरोपि = रुह + णिच् + लुङ् + त (कर्ममें)। दमयन्तीके अश्रुसिक्त वक्षःस्थलमें प्रतिबिम्बित मुख, दो नेत्र और दो ओष्ठ ये पाँच अवयव कामदेवके आरोपित पाँच बाणोंके समान देखे गये यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २५ ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः।
अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

अन्वयः—विधुः भीमभुवो विरहपाण्डुकपोलतले प्रतिबिम्बितः अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया सुखम् अङ्कमृगाऽर्पणात् मुखं निजसखं व्यधित ॥ २६ ॥

व्याख्या—विधुः = चन्द्रः, भीमभुवः = दमयन्त्याः, विरहपाण्डुकपोलतले = वियोगपाण्डुरगण्डफलके, प्रतिबिम्बितः = प्रतिफलितः सन्, अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया = दुर्लक्ष्यशुभ्रकिरणतया, सुखम् = अनायासम, अङ्कमृगाऽर्पणात् = कलङ्कहरिणसमर्पणात्, मुखं = दमयन्तीवदनं, निजसखं = स्वमित्रं, स्वसदृशं, कलङ्कि, व्यधित = विहितवान् ॥ २६ ॥

अनुवादः—चन्द्रमाने वियोगसे पाण्डुवर्णवाले दमयन्तीके कपोलमें प्रतिबिम्बित होकर समानवर्ण होनेसे सफेद किरणोंके नहीं देखे जानेसे अनायासपूर्वक अपने कलङ्करूप मृगको अर्पण कर दमयन्तीके मुखको अपना मित्र (स्वसदृश कलङ्कयुक्त) बनाया ॥ २६ ॥

टिप्पणी—भीमभुवः = भीमाद्भवतीति भीमभूः तस्याः (भीम+भू+क्विप् (उपपद०), ङस् । विरहपाण्डुकपोलतले = विरहेण पाण्डु (तृ० त०)। कपोलस्य तलम् (ष० त०)। विरहपाण्डु च तत् कपोलतलं, तस्मिन् (क० धा०)। अनुपलक्ष्यसितांऽशुतया = न उपलक्ष्याः (नञ्०)। अनुपलक्ष्याः सिता अंशवो यस्य सः अनुपलक्ष्यसितांऽशुः (बहु०), तस्य भावस्तत्ता तया, (अनुपलक्ष्यसितांऽशु+तल्+टाप्+टा । सुखं=क्रि० वि० । अङ्कमृगाऽर्पणात्=अङ्कश्चाऽसौ मृगः (क० धा०), तस्य अर्पणं, तस्मात् (ष० त०)। निजसखं=निजस्य सखि, तद् (ष० त०)। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त । दोषी लोग अपने संसर्गी निर्दोषको भी अपने दोषको संक्रान्त करके अपने समान बनाते हैं यह अभिप्राय है। इस पद्यमें चन्द्रमाकी दमयन्तीके कपोलकी सदृशतासे सामान्य अलङ्कार है। जैसे कि "सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः।" १०+११६ (सा० द०) ॥ २६ ॥

विरहतापिनि चन्दनपांसुभिर्वपुषि साऽर्पितपाण्डिममण्डना ।
विषधराऽऽभबिसाऽऽभरणा दधे रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सा विरहतापिनि वपुषि चन्दनपांसुभिः अर्पितपाण्डिममण्डना विषधराऽऽभबिसाऽऽभरणा (सती) रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकां दधे ॥ २७ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, विरहतापिनि = वियोगसन्तप्ते, वपुषि = स्वशरीरे, चन्दनपांसुभिः=श्रीखण्डरजोभिः, अर्पितपाण्डिममण्डना = संपादितपाण्डुत्वाऽलङ्कारा, विषधराभबिसाऽभरणा = सर्पतुल्यमृणालाऽलङ्कारा सती, रतिपतिं प्रति = कामदेवं प्रति, शम्भुविभीषिकां = शम्भुरेवेयमिति भयोत्पादनं दधे = दधार, नूनमिति शेषः ॥ २७ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने वियोगसे सन्तप्त अपने शरीरमें चन्दनके चूर्णोंसे पाण्डुत्वरूप अलङ्कारको सम्पादित कर सर्पके सदृश मृणालको आभरण बनाती हुई कामदेवके प्रति "यह शंभु ही है" इस प्रकार मानों भयको उत्पन्न किया ॥२७॥

टिप्पणी—विरहतापिनि = विरहेण तपतीति तच्छीलं विरहतापि, तस्मिन् विरह+तप+णिनिः (उपपद०)+ङि । चन्दनपांसुभिः = चन्दनस्य पांसवः

तेः (ष० त०) । अर्पितपाण्डिममण्डना = पाण्डोर्भावः पाण्डिमा, पाण्डु शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" "इस सूत्रसे इमनिच प्रत्यय । अर्पितः पाण्डिमा एव मण्डनं यस्याः सा (वहु०)। विषधराऽऽभविसाऽऽभरणा = धरतीति धरः, धृञ् + अच् । विषस्य धरः (ष० त०)। विषधरस्येव आभा यस्य तत् (व्यधिकरण वहु०)। विषधराऽऽभं विसम् एव आभरणं यस्याः सा (वहु०)। रतिपतिं = रतेः पतिः, तम् (ष० त०), "प्रति" के योगमें द्वितीया । शम्भु-विभीषिकां = शम्भोर्विभीषिका, ताम्, (ष० त०) दधे = धा + लिट् + त । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ २७ ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया भृतबुद्बुदमावभौ ।
उपनमन् सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवाऽङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

अन्वयः—तया परितापिनि हृदये विनिहितं भृतवुद्वुदं चन्दनं सुहृदं हृदयेशयम् उपनमन् अङ्कगतोडुपरिग्रहः विधुः इव आवभौ ॥ २८ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, परितापिनि = विरहसन्तप्ते, हृदये = स्ववक्षसि, विनिहितं = निक्षिप्तं, भृतवुद्बुदम् = अतिक्वाथजलं, चन्दनं = श्रीखण्डद्रवं, सुहृदं = मित्रं, हृदयेशयं = कामदेवम्, उपनमन् = उपसर्पन् । अङ्कगतोडुपरिग्रहः = निकटस्थतारकापरिकरः, विधुः इव = चन्द्र इव, आवभौ = शुशुभे ॥ २८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने विरहसे सन्तप्त अपने हृदयमें रक्खा गया बुलवुला वाला चन्दनका द्रव अपने मित्र कामदेवके पास जाता हुआ निकटस्थ ताराओंसे युक्त चन्द्रमाके समान शोभित हुआ ॥ २८ ॥

टिप्पणी—परितापिनि = परि + तप + णिनि + ङि । भृतवुद्बुदं = भृतो बुद्बुदो येन तत् (बहु०)। हृदयेशयम्=हृदये शेत इति हृदयेशयः, तम् । हृदय–उपपदपूर्वक "शीङ् स्वप्ने" धातुसे "अधिकरणे शेतेः" इस सूत्रसे अच् प्रत्यय (उपपद०)+अम् । "शयवासवासिष्वकालात्" इससे अलुक् । उपनमन्=उप + नम् + लट् (शतृ०)सुः । अङ्कगतोडुपरिग्रहः=अङ्कं गतः (द्वि० त०) । अङ्कगत उडूनि एव परिग्रहः यस्य सः (बहु०)। आवभौ = आङ + भा + लिट् + तिप् । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २८ ॥

स्मरहुताऽशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।
श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—स्मरहुताऽशनदीपितया तया बहु सरसं सरसीरुहं मुहुः श्रयितुम् अर्धपथे कृतम् अन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरम् उज्झितम् ॥ २९ ॥

व्याख्या—स्मरहुताऽशनदीपितया = कामाऽग्नितप्तया, तया = दमयन्त्या, बहु = अधिकं, सरसम् = आर्द्रं, सरसीरुहं = कमलं, मुहुः = वारं वारं, श्रयितुं = सेवितुं, शैत्यायेति शेषः। अर्धपथे = अर्धमार्गे, कृतम् = आनीतं सत्, अन्तरा = मध्ये, श्वसितनिर्मितमर्मरं = दमयन्तीनिःश्वासकृतमर्मरशब्दं सत्, उज्झितं = त्यक्तं, दूरस्यादिति शेषः। तथोष्णो दमयन्त्या निःश्वास इति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—कामाऽग्निसे संतप्त दमयन्तीसे अधिक आर्द्र कमलको बारंबार शैत्यके लिए सेवा करनेके लिए आधे मार्गमें लाये जानेपर मध्यमें उनके लम्बे श्वाससे सूखकर मर्मर शब्दवाले उसको उन्होंने छोड़ दिया ॥ २९ ॥

टिप्पणी—स्मरहुताऽशनदीपितया = स्मर एव हुताशनः (रूपक०), तेन दीपिता, तया (तृ० त०), श्रयितुं = श्रिञ् + तुमुन्। अर्धपथे = पथः अर्धम् अर्धपथम्, तस्मिन्, "अर्धं नपुंसकम्" इस सूत्रसे समास, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इससे समासान्त अप्रत्यय। श्वसितनिर्मितमर्मरं = श्वसितेन निर्मितः (तृ त०), श्वसित निर्मितो मर्मरो यस्य तत् (बहु०), "अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्" इत्यमरः। उज्झितम् = उज्झी + क्तः (कर्ममें)। इस पद्यमें दमयन्तीके गर्म निःश्वाससे सूखकर कमलका मर्मर शब्दयुक्त होनेके असम्बन्धमें भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ २९ ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हृदि निहिते नीरजे दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीं "तव स्तनयुगम् एवं प्रियकरग्रहम् अवाप्स्यति किं तु ताम्यति" इति जगदतुः (नूनम्) ॥ ३० ॥

व्याख्या—हृदि = वक्षसि, निहिते = न्यस्ते, दमयन्त्येति शेषः। नीरजे = कमले, दवथुकुड्मलनेन = परितापमुकुलनेन, पृथुस्तनीं = विशालकुचां, दमयन्तीमिति भावः। तव = भवत्याः, स्तनयुगं = कुचयुग्मम् (कर्तृपदम्), एवम् = अनेन प्रकारेण, प्रियकरग्रहं = नलपाणिसम्बन्धम्, अवाप्स्यति = प्राप्स्यति, किं तु = किमर्थं, ताम्यति = ग्लायति, इति, जगदतुः = कथयामासतुः नूनमिति शेषः ॥ ३० ॥

अनुवादः—दमयन्तीके वक्षःस्थलमें रक्खे गये दो कमलोंने सन्तापसे सिकुड़कर दमयन्तीको "तुम्हारे दो पयोधर इसी प्रकारसे प्रियके हाथके ग्रहणको प्राप्त करेंगे क्यों ग्लानियुक्त हो रहे हैं ?" मानो ऐसा वचन कहा ॥ ३० ॥

टिप्पणी—नीरजे = नीर + जन् + डः (उपपद०) + औ । दवथुकुड्मलनेन = दवनं दवथुः, "(टु) दु उपतापे" इस धातुसे टित् होनेसे "ट्वितोऽथुच्" इस सूत्रसे अथुच् प्रत्यय । दवथुना कुड्मलनं, तेन (तृ० त०) । पृथुस्तनीं = पृथू स्तनौ यस्याः सा, ताम् (बहु०), पृथुस्तन + ङीप् । स्तनयुगं = स्तनयोर्युगम् (ष० त०) । प्रियकरग्रहं = प्रियस्य करः (ष० त०), तेन ग्रहः, तम् (तृ० त०) । अवाप्स्यति = अव + आप् + लृट् + तिप् । ताम्यति = तम् + लट् + तिप् इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३० ॥

त्वदितरो न हृदाऽपि मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—सा हृदयेशयं नलं "त्वदितरः पतिः मया हृदा अपि न धृतः" इति इव निजशुद्धतां विरहपाण्डुतया स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म ॥ ३१ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, हृदयेशयं = चित्तस्थितं, नलं = नैषधं, त्वदितरः = भवद्भिन्नः, पतिः = स्वामी, मया=दमयन्त्या, हृदा अपि = चित्तेन अपि । किमुत बाह्येन्द्रियेणेति भावः, न धृतः = न चिन्तितः, इति = इत्थम्, इव निजशुद्धतां = स्वनिर्दोषतां पाण्डुत्वं च, विरहपाण्डुतया = वियोगपाण्डुरत्वव्याजेन, स्मरहविर्भुजि = कामाऽनले, बोधयति स्म = बोधितवती, मदनाऽनलनिमग्ना भैमी अग्निदिव्येन सीता राममिव नलं स्वशुद्धिं बोधयामासेवेति भावः ॥ ३१ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने अपने हृदयमें स्थित नलको "आपसे भिन्न पतिको मैंने मनसे भी चिन्तन न किया" इस प्रकार अपनी निर्दोषता वा पाण्डुरता- (पीलापन) को वियोगसे पाण्डुभाव होनेसे कामरूप अग्निमें जताया ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—हृदयेशयं = हृदये शेते इति हृदयेशयः, तम् (हृदय + शीङ् + खश + अम्) । त्वदितरः = त्वत् इतरः (पं० त०) । निजशुद्धतां = शुद्धस्य भावः । शुद्ध + तल् + टाप् । निजस्य शुद्धता, ताम् (ष० त०) । विरहपाण्डुतया = पाण्डोर्भावः, पाण्डु + तल् + टाप्, विरहेण पाण्डुता, तया, (तृ० त०) । स्मरहविर्भुजि = स्मर एव हविर्भुक्, तस्मिन् (रूपक०) । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और रूपककी संसृष्टि है ॥ ३१ ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः ।
किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्दवथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः पृथुं तद्दवथुम् अपनेतुम् अचेष्टत किं ? पराभवितुम् ऐहत किम् ? ॥ ३२ ॥

व्याख्या—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता = वियोगसंतप्तदमयन्तीशरीरनिहिता, कमलिनी = पद्मलता, निमिषद्दलमुष्टिभिः = आनमत्पत्रमुष्टिबन्धैः (करणैः), पृथुं = महान्तं, तद्दवथुं = दमयन्तीसन्तापम्, अपनेतुं=दूरीकर्तुम्, अचेष्टत किम् = उद्योगं चकार किं, पराभवितुं=तिरस्कर्तुम्, ऐहत किम् = अचेष्टत किम् ? वस्तुतस्तु न किञ्चित्कर्तुं शशाक, प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः ।। ३२ ।।

अनुवादः—वियोगसे सन्तप्त दमयन्तीके शरीरमें रक्खी गई कमलिनीने सङ्कुचितपत्ररूप मुक्केसे बढ़े हुए उनके सन्तापको हटानेको वा तिरस्कार करनेकी इच्छा की ? ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता = विरहेण तप्तम् (तृ० त०) । तस्या अङ्गम् (ष० त०) । विरहतप्तं च तदङ्गम् (क० धा०) । तस्मिन् निवेशिता (स० त०) । निमिषद्दलमुष्टिभिः = निमिषन्ति च तानि दलानि (क० धा०) । निमिषद्दलानि एव मुष्टयः, तैः (रूपक०) । तद्दवथुं = तस्या दवथुः, तम् (ष० त०) । अपनेतुम् = अप+नी+तुमुन् । अचेष्टत=चेष्ट+लङ्+त । पराभवितुं =परा+भू+तुमुन् । ऐहत = ईह+लङ्+त । इस पद्यमें विषम और उत्प्रेक्षा अलङ्कारका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३२ ॥

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा ।
शशिकलेव खरांऽशुकराऽर्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ? ॥ ३३ ॥

अन्वयः—इयम् अनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा खरांऽशुकराऽर्दिता शशिकला इव कं करुणनीरनिधौ न निदधौ ? ॥ ३३ ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, अनङ्गशराऽऽवलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा=कामबाणपङ्क्तिसर्पदंशनव्यापिविरहगरलविह्वला सती, खरांऽशुकराऽर्दिता=सूर्यकिरणपीड़िता, शशिकला इव = चन्द्रकला इव, कं = जनं, करुणनीरनिधौ=शोकसमुद्रे, न निदधौ = नो निहितवती, सर्वमपि निदधावेवेति भावः ॥ ३३ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने कामदेवकी बाणपङ्क्तिरूप सर्पके दंशनसे फैलनेवाले वियोगरूप विषसे विह्वल होकर सूर्यकी किरणोंसे पीडित चन्द्रकलाकी तरह किस पुरुषको शोक-समुद्रमें नहीं डाला ? ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—अनङ्गेत्यादिः = अनङ्गस्य शराः (ष० त०), तेषाम् आवलिः (ष० त०) सा एव पन्नगाः (रूपक०) तेषां क्षतं (ष० त०)। तेन विसारि (तृ० त०)। वियोग एव विषम् (रूपक०)। अनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारि च तत् वियोगविषम् (क० धा०)। तेन अवशा (तृ० त०)। खरांऽशुकरार्दिता=खराः (तीक्ष्णाः) अंशवो यस्य सः (बहु०)। तस्य कराः (ष० त०), तैः अर्दिता (तृ० त०)। शशिकला = शशिनः कला (ष० त०)। करुणनीरनिधौ = नीराणां निधिः (ष० त०), करुण एव नीरनिधिः तस्मिन् (रूपक०)। निदधौ = नि + धा + लिट् + त। इस पद्यमें रूपक और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३३ ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललताऽर्पिता।
स्वजयिनोस्त्रपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद् भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—तया मन्मथवेदनया ज्वलति निजे हृदि अर्पिता आर्द्रमृणाललता स्वजयिनोः सविधस्थयोः भुजयोः त्रपया भृशं मलिनताम् अभजत् ॥ ३४ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, मन्मथवेदनया = मदनज्वरदुःखेन, ज्वलति= सन्तप्ते, निजे=स्वकीये, हृदि=वक्षसि, अर्पिता = निहिता, आर्द्रमृणाललता = सरसबिसवल्ली, स्वजयिनोः = आत्मजेत्रोः, सविधस्थयोः = समीपस्थितयोः, भुजयोः = दमयन्तीबाह्वोः, त्रपया = लज्जया इव, भृशम् = अत्यर्थं, मलिनतां= मलीमसतां, विवर्णतामिति भावः। अभजत् = प्राप्तवती ॥ ३४ ॥

अनुवादः—कामज्वरके सन्तापसे जलती हुए अपनी छातीमें दमयन्तीसे रक्खी गई सरस कमललताने अपनेको जीतनेवाले समीपमें स्थित दमयन्तीके दोनों बाहोंकी मानों लज्जासे अत्यन्त विवर्णताको धारण किया ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—मन्मथवेदनया = मन्मथस्य वेदना, तया (ष० त०)। ज्वलति= ज्वल + लट् (शतृ)+ ङि। आर्द्रमृणाललता = मृणालस्य लता (ष० त०)। आर्द्रा चाऽसौ मृणाललता (क० धा०)। स्वजयिनोः = स्वां जयत इति स्वजयिनौ, तयोः, स्व + जि + इनिः + ओस्। सविधस्थयोः = सविधे तिष्ठतः इति सविधस्थौ, तयोः, सविध + स्था + कः + ओस् (उपपद०)। मलिनतां = मलिनस्य भावः, तत्ता, ताम्, मलिन + तल् + टाप् + अम्। अभजत् = भज +

लङ्+तिप् । दमयन्तीके बाँहोंने मृणाललताको जीत लिया था, इस लिए उन्होंने शीतलताके लिए उनसे छातीमें रक्खी गई मृणाललता लज्जासे मानों विवर्ण हो गई यह तात्पर्य है । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ३४ ॥

पिकरुतश्रुतिकम्पिनि शैवलं हृदि तया निहितं विचलद् बभौ ।
सततदद्गतहृतच्छयकेतुना हतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

अन्वयः—तया पिकरुतश्रुतिकम्पिनि हृदि निहितं विचलत् शैवलं स्वतनूघनघर्षिणा सततदद्गतहृच्छयकेतुना हतम् इव बभौ ॥ ३५ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, पिकरुतश्रुतिकम्पिनि = कोकिलकूजितश्रवणकम्पमाने, विरहत्वादिति शेषः । हृदि = वक्षसि, निहितं = निक्षिप्तं, शैत्याऽर्थमिति शेषः । विचलत् = कम्पमानं सत्, आधारचलनादिति भावः । शैवलं = शेवलः, स्वतनूघनघर्षिणा = शैवलशरीरभृशसंघर्षिणा, शैवलमत्स्ययोर्द्वयोरपि जलचरत्वादिति भावः । सततदद्गतहृच्छयकेतुना = निरन्तरभैमीहृदयस्थकामध्वजेन, मत्स्येनेति भावः, हतम् इव = ताडितम् इव, मत्स्यो हि शैवले घर्षणं करोतीति भावः । बभौ = शुशुभे ॥ ३५ ॥

अनुवादः—कोयलका कूजित सुननेसे कम्पित अपनी छातीमें दमयन्तीसे रक्खा गया शैवल (सेंवार), आधारभूत दमयन्तीकी छातीके कम्पित होनेसे कम्पित होता हुआ अपने शरीरको अत्यन्त रगड़नेवाली, निरन्तर दमयन्तीके हृदयमें स्थित कामदेवके ध्वजभूत मछलीसे मानों ताडित होकर शोभित हुआ ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—पिकरुतश्रुतिकम्पिनि = पिकस्य रुतं (ष० त०), तस्य श्रुतिः (ष० त०), तया कम्पते तच्छीलं, तस्मिन्, पिकरुतश्रुति+कपि+णिनि+टा (उपपद०) । विचलत् = वि+चल+लट्+शतृ+सुः । स्वतनूघनघर्षिणा = स्वस्य तनूः (ष० त०), घनं घर्षतीति तच्छीलः घनघर्षी, घन+घृष+णिनि+सुः (उपपद०) । स्वतन्वा घनघर्षी, तेन (तृ० त०) । सततदद्गतहृच्छयकेतुना = तद् गतः (द्वि० त०), सततं तद्गतः (सुप्सुपा०) । हृदि शेते इति हृच्छयः, हृद्+शीङ्+खश् (उपपद०) सततदद्गतश्चाऽसौ हृच्छयः (क० धा०), तस्य केतुः, तेन (ष० त०) । हतं=हन्+क्तः+सुः । बभौ= भा+लिट्+तिप् । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३५ ॥

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।
इतरथाऽभ्युदये शशिनस्ततः कथमसुस्रुवदश्रुमयं पयः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—नलमनः मोहवशेन तदाननं शशिकान्तं न अबोधि खलु ? इतरथा शशिनः अभ्युदये ततः अश्रुमयं पयः कथम् असुस्रवत् ? ॥ ३६ ॥

व्याख्या—नलमनः = नलचित्तं, मोहवशेन = अज्ञानवशेन, विरहप्रयुक्तेनेति शेषः । तदाननं = दमयन्तीमुखं (कर्म), शशिकान्तम् = इन्दुसुन्दरं चन्द्रकान्तमणिं च, न अबोधि खलु = न अबुद्ध किम् ? अबुध्यत एवेति भावः । इतरथा= अस्य असत्यत्वे, शशिनः = चन्द्रमसः, अभ्युदये = उदये सति, ततः = दमयन्तीमुखात्, अश्रुमयम् = वाष्परूपं, पयः=जलं, कथं=केन प्रकारेण, असुस्रवत् = स्रवति स्म ॥ ३६ ॥

अनुवादः—नलके मनने विरहके कारण मोहवश दमयन्तीके मुखको चन्द्रकान्त (चन्द्रमाके समान सुन्दर और चन्द्रकान्त मणि) नहीं समझा क्या ? अर्थात् समझा ही । नहीं तो चन्द्रमाके उदयमें दमयन्तीके मुखसे आँसूस्वरूप जल कैसे टपका ? ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—नलमनः = नलस्य मनः (ष० त०), यह कर्तृपद है । मोहवशेन = मोहस्य वशः, तेन (ष० त०) । तदाननं = तस्या आननं, तत् (ष० त०) । अबोधि=बुध+लुङ्+त । इतरथा = इतर+थाल्, अश्रुमयम्= अश्रु+मयट्+सुः । असुस्रवत् = स्रु+लुङ्+च्लि (चङ्) तिप् । चन्द्रमाके उदयमें दमयन्तीके मुखमण्डलसे जल निकलनेसे दमयन्तीका मुख चन्द्रकान्त मणि है, यह सत्य है । चन्द्रोदयमें कामतापकी अधिकतासे दमयन्ती रोयी यह तात्पर्य है ॥ ३६ ॥

रतिपतेर्विजयाऽस्त्रमिषुर्यथा जयति भीमसुताऽपि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—रतिपतेः यथा इषुः विजयाऽस्त्रं जयति, तथा एव सा भीमसुता अपि (विजयाऽस्त्रं स सती जयति) । ततः स्वविशिखान् इव तां पञ्चतया योजयितुम् ऐहत नियतम् ॥ ३७ ॥

व्याख्या—रतिपतेः = कामस्य, यथा = येन प्रकारेण, इषुः = वाणः, पुष्परूप इति भावः । विजयाऽस्त्रं = विजयाऽऽयुधं, जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तथा एव = तेन प्रकारेण एव, सा = पूर्वोक्ता, प्रसिद्धा वा, भीमसुता अपि= दमयन्ती अपि, विजयाऽस्त्रं सती जयतीति शेषः । ततः = तस्मात्कारणात्, सः = रतिपतिः कामः । स्वविशिखान् इव = आत्मबाणान् इव, तां =दमयन्तीं,

पञ्चतया = पञ्चसंख्यत्वेन, मरणेन च, योजयितुं = संयोजयितुम्, ऐहत = अचेष्टत, नियतं = सत्यम् ॥ ३७ ॥

अनुवादः—कामदेवका बाण (पुष्प) जैसे विजयका साधनभूत अस्त्र होकर उत्कर्षपूर्वक रहता है, वैसे ही वे दमयन्ती भी कामदेवके विजयका साधनभूत अस्त्र होकर उत्कर्षपूर्वक रहती हैं। इस कारणसे कामदेवने अपने बाणोंकी तरह उनको भी पाँच संख्याओंके तौरपर वा मरणसे संयुक्त करनेके लिए मानों चेष्टा की है ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—रतिपतेः = रतेः पतिः, तस्य (ष० त०)। विजयाऽस्त्रं = विजयस्य अस्त्रम् (ष० त०)। भीमसुता = भीमस्य सुता (ष० त०)। स्वविशिखान् = स्वस्य विशिखाः, तान् (ष० त०)। पञ्चतया = पञ्चानां भावः पञ्चता, तया, पञ्चन्+तल्+टाप्+टा। "पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेऽपि च।" इति विश्वः। योजयितुं = युज + णिच् + तुमुन्। ऐहत = ईह+लङ्+त। नियतम् = यह उत्प्रेक्षाका वाचक शब्द है। इस पद्यमें उपमा और उत्प्रेक्षाका सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

शशिमयं दहनाऽस्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी।
झटिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

अन्वयः—वियोगिनी असौ उदित्वरं शशिमयं मनसिजस्य दहनाऽस्त्रं विमृश्य झटिति अश्रुमिषात् वारुणं तदुचितं प्रतिशस्त्रम् उपाददे ॥ ३८ ॥

व्याख्या—वियोगिनी =विरहिणी, असौ = दमयन्ती, उदित्वरम् = उद्यत्, शशिमयं = चन्द्ररूपं, मनसिजस्य = कामदेवस्य, दहनाऽस्त्रम् = आग्नेयाऽस्त्रं, विमृश्य = आलोच्य, झटिति = सत्वरम्, अश्रुमिषात्=बाष्पच्छलात्, वारुणं= वरुण दैवतं, तदुचितम्=आग्नेयास्त्रप्रतिकारयोग्यं, प्रतिशस्त्रं = प्रतिकूलमायुधम्, उपाददे = उपगृहीतवती, प्रयुक्तवतीति भावः। चन्द्रोदयस्य असह्यत्वात्केवलमरोदीदिति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—विरहिणी दमयन्तीने उदित चन्द्ररूप कामदेवके आग्नेय अस्त्रको विचार करके झटपट आँसूके बहानेसे वरुण देवतावाले आग्नेय अस्त्रको हटानेमें समर्थ प्रतिकूल शस्त्रका ग्रहण किया ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—वियोगिनी = वियोग+इनि + ङीप् + सुः। उदित्वरम् = उद्-उपसर्गपूर्वक इण् धातुसे "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" इस सूत्रसे क्वरप् प्रत्यय। शशिमयं = शशी एव, तत्, शशिन्+मयट् (स्वरूप अर्थमें) +सुः।

मनसिजस्य=मनसि जायत इति मनसिजः, तस्य, मनस्+जन्+डः (उपपद०) +ङस्। अलुक् समास। दहनाऽस्त्रं = दहनस्य अस्त्रं, तत् (ष० त०)। विमृश्य = वि+मृश्+क्त्वा (ल्यप्)। अश्रुमिषात् = अश्रुणो मिषं, तस्मात् (ष० त०), वारुणं = वरुणो देवता अस्य, तत्, वरुण शब्दसे "साऽस्य देवता" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। तदुचितं = तस्य उचितं, तत् (ष० त०)। प्रतिशस्त्रं = प्रतिकूलं शस्त्रं, तत् (गति०)। उपाददे = उप+आङ्+दा+लिट्+त। इस पद्यमें अपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गि भावसे सङ्कर अलङ्कार है॥ ३८॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा।
उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छ्वसनमस्त्रममुञ्चदमुं प्रति॥ ३९॥

अन्वयः—सा सुतनुः नवम् अम्बुदम् (एव) अतनुना उदस्तम् आम्बुदम् अस्त्रम् अवेक्ष्य आयतनिःश्वसितच्छलात् अमुं प्रति उचितं श्वसनम् अस्त्रम् अमुञ्चत्॥ ३९॥

व्याख्या—सा = प्रसिद्धा, सुतनुः = सुन्दरी भैमी। नवं = नूतनम्, अम्बुदं = मेघम् एव, अतनुना = अनङ्गेन, कामदेवेन, उदस्तम् = उत्क्षिप्तम्, आम्बुदं = मेघदैवतम्, अस्त्रम्=आयुधं, पर्जन्याऽस्त्रमिति भावः। अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, आयतनिःश्वसितच्छलात् = दीर्घनिःश्वासमिषात्। अमुं प्रति = अम्बुदं प्रति, उचितं = योग्यं, प्रतीकारसमर्थमिति भावः। श्वसनं = वायुस्वरूपम्, अस्त्रम्= आयुधम्, अमुञ्चत् = अत्यजत्, प्रयुक्तवतीति भावः। मेघदर्शनात्प्रदीप्तमदनज्वरा सा दीर्घमुष्णं च निःश्वसितवतीति भावः॥ ३९॥

अनुवादः—सुन्दरी दमयन्तीने कामदेवसे प्रेरित मेघरूप पर्जन्य अस्त्रको देखकर लम्बे निःश्वासके छलसे मानो उस (पर्जन्य अस्त्र) के प्रति उचित वायव्य अस्त्रको छोड़ा॥ ३९॥

टिप्पणी—सुतनुः=शोभना तनुः यस्याः सा (बहु०)। अम्बुदम् = अम्बु+दा+कः+अम् (उपपद०)। अतनुना = अविद्यमाना तनुः यस्य सः, तेन (नञ्बहु०)। उदस्तम् = उद्+असु+क्तः+अम्। आम्बुदम् = अम्बुद + अण्+अम्। अवेक्ष्य = अव+ईक्ष+क्त्वा (ल्यप्)। आयतनिःश्वसितच्छलात् = आयतं च तत् निःश्वसितम् (क० धा०)। तस्य छलं, तस्मात् (ष० त०)। अमुञ्चत् = मुच्ऌ+लङ्+तिप्। इस पद्यमें अपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका सङ्कर है॥ ३९॥

रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयाऽनिले ।
तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगाऽस्त्रमिवाऽऽदित ।। ४० ।।

अन्वयः—सुदती इयं मलयाऽनिले रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां प्रतियती तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिकामयं भुजगाऽस्त्रम् आदित इव ।। ४० ।।

व्याख्या—सुदती = सुन्दरदन्तयुक्ता सुन्दरी, इयं = दमयन्ती, मलयाऽनिले= दक्षिणपवने विषये, रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां = कामप्रेरितवायव्याऽस्त्रतां, प्रतियती = जानती, तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिकामयं = वायव्यास्त्रबहुसन्ताप-भीतिगृहीतविसलतास्वरूपं, भुजगाऽस्त्रं = पन्नगाऽस्त्रम्, आदित इव = गृहीतवती किम् ? ।। ४० ।।

अनुवादः—सुन्दर दन्तोंवाली दमयन्तीने मलय पर्वतकी हवाको कामदेवसे प्रेरित वायव्यास्त्र जानकर उस अस्त्रके बहुत सन्तापके भयसे पद्मलतारूप सर्पाऽस्त्रको मानों ले लिया ।। ४० ।।

टिप्पणी—सुदती = शोभना दन्ता यस्या सा (बहु०), "वयसि दन्तस्य दतृ" इस सूत्रसे दन्तके स्थानमें दतृ आदेश और स्त्रीत्वविवक्षामें ङीप् । मलयाऽनिले = मलयस्य अनिलः, तस्मिन् (ष० त०), विषयमें सप्तमी । रति-पतिप्रहिताऽनिलहेतितां = रतेः पतिः (ष० त०) । अनिलस्य हेतिः (ष० त०) "हेतिः शस्त्रं प्रहरणं ह्यायुधं चाऽस्त्रमेव च ।" इति हलायुधः । रतिपतिना प्रहिता (तृ० त०) । रतिपतिप्रहिता चाऽसौ अनिलहेतिः (क० धा०), तस्या भावः तत्ता, ताम् । रतिपतिप्रहिताऽनिलहेति+तल्+टाप्+अम् । प्रतियती = प्रत्येतीति, प्रति+इण्+लट् (शतृ) +ङीप्+सुः । तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणा-लिकामयम् = उरुश्चाऽसौ तापः (क० धा०) । तस्याः (अनिलहेतेः), उरु-तापः (ष० त०) । तस्मात् भयं (प० त०), तेन आत्ता (तृ० त०) । सा चाऽसौ मृणालिका (क० धा०) । तदेव, तत् तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिका+ मयट् (स्वार्थमें)+अम् । भुजगाऽस्त्रं = भुजगस्य अस्त्रं, (ष० त०) । आदित = आङ्–उपसर्गपूर्वक "डुदाञ् दाने" धातुसे लुङ्+त, "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार और "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप । दमयन्तीने मलयकी हवाको कामदेवसे छोड़ा गया वायव्यास्त्र जानकर उसको हटानेके लिए कमल-लतारूप सर्पाऽस्त्रको ले लिया । सर्प हवाको पीता है, यह तात्पर्य है । इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका सङ्कर अलङ्कार है ।। ४० ।।

न्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथाऽपि च जीवितम् ।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिः स्तनबिल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—रतिपतिः तद्धृदि विरहितां, तथा अपि जीवितं च (इति) द्वयं शल्यम् इव न्यधित । अथ तत् स्तनबिल्वयुगेन तत्र निहत्य निखातवान् किम् ? ॥ ४१ ॥

व्याख्या—रतिपतिः = कामदेवः, तद्धृदि = दमयन्तीहृदये, विरहितां = वियोगितां, तथाऽपि = विरहितायां सत्याम् अपि, जीवितं च = जीवनं च, (इति) द्वयं = द्वितयं, शल्यम् इव = शङ्कुम् इव, न्यधित = निखातवान् । अथ = निखननाऽनन्तरं, तत् = शल्यद्वयं, स्तनबिल्वयुगेन = कुचश्रीफलयुग्मेन तत्र=दमयन्तीहृदये, निहत्य = आहत्य, निखातवान् किम् ? = न्यधित किमु ? । यथा लोके निखातं शङ्कुं दार्ढ्याय पाषाणेन घ्नन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—कामदेवने दमयन्तीके हृदयमें वियोगिभाव और जीवन इन दोनोंको कीलके समान रख दिया । तब उन दोनोंको स्तनरूप दो बेलके फलोंसे दमयन्तीके हृदयमें ठोंककर स्थिर कर दिया है क्या ? ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—रतिपतिः = रतेः पतिः (ष० त०) । तद्धृदि = तस्या हृत्, तस्मिन् (ष० त०) । विरहितां = विरहिण्या भावो विरहिता, ताम्, विरहिणी + तल् + टाप् + अम् । द्वयं = द्वि + तयप् (अच्) + अम् । न्यधित = नि + धा + लुङ् + त । "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार, "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप । स्तनबिल्वयुगेन = स्तनौ एव बिल्वे (रूपक०), तयोर्युगं, तेन (ष० त०) । निहत्य = नि + हन् + क्त्वा (ल्यप्) । निखातवान् = नि + खन् + क्तवतुः + सुः । इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो उत्प्रेक्षाएं, और रूपक इनका संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ४१ ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगाऽर्पणा ॥ ४२ ॥

अन्वयः—ताम् अतिशरव्ययता निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् फलानि अपि मुञ्चता मदनेन तदुरसि स्तनतालयुगाऽर्पणा अकारि स्फुटम् ॥ ४२ ॥

व्याख्या—तां = दमयन्तीम्, अतिशरव्ययता = अतितरां लक्ष्यं कुर्वता, (अत एव) निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् = सकलकुसुमरूपनिजबाणक्षयात्, फलानि अपि = सस्यानि अपि, मुञ्चता = क्षिपता, मदनेन = कामेन, तदुरसि = दमयन्तीवक्षसि, स्तनतालयुगाऽर्पणा = कुचरूपतालफलयुग्माऽर्पणम्,

अकारि = कृता, स्फुटम् = इव, धानुष्का = शरसमाप्तौ पाषाणादिनाऽपि वैरिणं प्रहरन्तीति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीको अत्यन्त निशाना बनानेवाले और संपूर्ण पुष्परूप अपने बाणोंके समाप्त होनेसे फलोंको भी छोड़ते हुए कामदेवने दमयन्तीकी छातीमें मानों कुचरूप दो ताड़के फलोंका अर्पण भी कर दिया है ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—अतिशरव्ययता=अतिशरव्यं करोतीति अतिशरव्ययन्, तेन, अति-उपपदपूर्वक शरव्य शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इस सूत्रसे णिच्+लट् (शतृ) + टा। निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् = पुष्पाणि एव पुष्पमयाः, पुष्प+मयट् (स्वार्थमें)+जस्। स्वस्य शराः (ष० त०)। पुष्पमयाश्च ते स्वशराः (क० धा०)। निखिलाश्च ते पुष्पमयस्वशराः (क० धा०), तेषां व्ययः, तस्मात् (ष० त०)। मुञ्चता=मुच्लृ+लट् (शतृ)+टा। तदुरसि=तस्या उरः, तस्मिन् (ष० त०)। स्तनतालयुगाऽर्पणा = स्तनौ एव ताले (रूपक०), तयोः युगम् (ष० त०), तस्य अर्पणा (ष० त०)। अकारि = कृ+लुङ् (कर्ममें)+त। स्फुटम् = यह उत्प्रेक्षाका द्योतक शब्द है। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाकी संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ४२ ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुन्तुदया च तया बहु।
पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अथ स्मरतापमये गदे पतितया (अतएव) मुहुः बहुनिन्दित-चन्द्रया मुहुः स्तुतविधुन्तुदया च तया अश्रुविमिश्रमुखी सखी निजगदे ॥ ४३ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, स्मरतापमये=कामज्वररूपे, गदे= रोगे, पतितया = निमग्नया, अतएव, मुहुः = वारं वारं, बहुनिन्दितचन्द्रया=धिक्गर्हित-सोमया, मुहुः=वारं वारं, स्तुतविधुन्तुदया च = प्रशंसितसैंहिकेयया च, तया= दमयन्त्या, अश्रुविमिश्रमुखी = नयनजलमिश्रितानना, सखी = स्वकीया वयस्या, निजगदे = निगदिता ॥ ४३ ॥

अनुवादः—तब कामज्वररूप रोगमें निमग्न अत एव वारंवार चन्द्रमाकी निन्दा करनेवाली और वारंवार राहुकी तारीफ करनेवाली दमयन्तीने आंसुओंसे मिश्रित मुखवाली (रोती हुई) अपनी सखीको कहा ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—स्मरतापमये = स्मरस्य तापः (ष० त०)। स्मरताप एव स्मर-तापमयः, तस्मिन्, स्मरताप+मयट् (स्वार्थमें)+ङि। गदे = "रोगव्याधि-गदाऽऽमयाः" इत्यमरः। पतितया = पत+क्तः (कर्तामें)+टाप्+टा। बहु-

निन्दितचन्द्रया = निन्दितः चन्द्रः यया सा (बहु०)। बहु (यथा तथा) निन्दित-चन्द्रा, तया (सुप्सुपा०)। स्तुतविधुन्तुदया = विधुं तुदतीति विधुन्तुदः, विधु-उपपदपूर्वक तुद धातुसे "विध्वरुषोस्तुदः" इस सूत्रसे खश् प्रत्यय, "अरुर्द्विषद-जन्तस्य मुम्" इस सूत्रसे मुम् आगम (उपपद०)। स्तुतो विधुन्तुदो यया सा, तया (बहु०)। अश्रुविमिश्रमुखी = अश्रुभिर्विमिश्रम् (तृ० त०), तत् मुखं यस्याः सा (बहु०)। निजगदे = नि + गद + लिट् (कर्ममें) + त ॥४३॥

नरसुराऽब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा।
विरहिणामपि तद्रतवद्युगक्षणमितं न कथं गणिताऽऽगमे ? ॥ ४४ ॥

अन्वयः—नरसुराऽब्जभुवाम् इव यावता अनेहसा यस्य यत् युगं भवति, गणिताऽऽगमे, विरहिणां तत् कथं रतवद्युवक्षणमितं न ? ॥ ४४ ॥

व्याख्या—नरसुराऽब्जभुवाम् इव = मनुष्य-देव-ब्रह्मणाम् इव, यावता = यत्परिमाणेन, अनेहसा = कालेन, यस्य = प्राणिनः, यत्, युगं = निर्दिष्टकालः, भवति, गणितागमे = गणितशास्त्रे, तत्सर्वं वक्तव्यमिति शेषः। विरहिणां = वियोगिनां, तद् = युगं, कथं = किमिति, रतवद्युगक्षणमितम् = अवियुक्ततरुण कालगणितं, न = न वर्तते ॥ ४४ ॥

अनुवादः—मनुष्य, देवता और ब्रह्माजीके समान जितने कालसे जिस प्राणीका युग होता है गणितशास्त्रमें वियोगियोंके युगकी क्यों न बिछुड़े हुए तरुणोंके कालसे गणना की गयी ? ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—नरसुराब्जभुवाम् = अब्जात् भवतीति अब्जभूः, अब्ज + भू + क्विप् (उपपद०)। नराश्च सुराश्च अब्जभूश्च नरसुराब्जभुवः, तेषाम् (द्वन्द्वः)। गणिताऽऽगमे=गणितस्य आगमः, तस्मिन् (ष० त०)। विरहिणां= विरह + इनिः + आम्। रतवद्युगक्षणमितं = युवतयश्च युवानश्च युवानः, "पुमान् स्त्रिया" इससे एकशेष। रतम् (सुरतम्) अस्ति येषां ते रतवन्तः, रत + मतुप्। रतवन्तश्च ते युवानः, (क० धा०), तेषां क्षणः (ष० त०) तेन मितम् (तृ० त०)। जैसे मनुष्योंके एक वर्षमें देवताओंका एक दिन होता है। बारह हजार दिव्य वर्षोंकी एक चौकड़ी होती है। वैसी एक हजार चौकड़ोमें ब्रह्माका एक दिन होता है और वैसी ही चौकड़ोमें एक रात होती है, यह सब परिगणन किया है परन्तु वियोगियोंका वह युग, संयुक्त दम्पतियोंके कालके समान क्यों परिगणित नहीं हुआ। वियोगियोंको एक क्षण भी वियोगके कारण

युगके समान होता है, संयोगियोंको एक युग भी संयोगके कारण एक क्षणके समान प्रतीत होता है यह तात्पर्य है ॥ ४४ ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
ज्वलति फालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—सती स्मरतापिता (सती) हिमवतो जनुः अधत्त, तन्महिमादृता तु न अधत्त । हरस्य फालतले लिखितः सतीविरह एव ज्वलति लोचनं न (ज्वलति) ॥ ४५ ॥

व्याख्या—सती = दक्षपुत्री, स्मरतापिता = कामसंतापिता, विरहाऽग्नि-तप्ता सतीति भावः । हिमवतः = हिमालयात्, जनुः = जन्म, अधत्त = धृतवती, अङ्गीकृतवतीति भावः । तन्महिमादृता = हिमालयमहत्त्वेन संजाताऽऽदरा सती तु, न अधत्त = जन्म नो धृतवतीति भावः । एवं च हरस्य = शिवस्य, फालतले = भालतले, लिखितः = विन्यस्तः, सतीविरह एव = दाक्षायणी-वियोग एव, ज्वलति = दीप्यते, लोचनं = नेत्रम्, अग्निरूपं तृतीयं नेत्रमिति भावः, न = नो ज्वलति ॥ ४५ ॥

अनुवादः—सतीने कामदेवसे सन्तप्त होकर (तापशान्तिके लिए) हिमा-लयसे जन्म लिया, न कि हिमालयके महत्त्वमें आदर कर (जन्म लिया) । इसी तरह महादेवके ललाटमें लिखा गया सतीका विरह ही जल रहा है, न कि अग्निरूप तृतीय नेत्र (जल रहा है) ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—स्मरतापिता = स्मरेण तापिता (तृ० त०) । हिमवतः = हिम + मतुप् + ङस् । जनुः = "जनुर्जननजन्मानि" इत्यमरः । अधत्त = धाञ् + लङ् + त । तन्महिमादृता = तस्य महिमा (ष० त०), तस्मिन् आदृता (स० त०) । हरस्य = हृञ् + अच् + ङस् । फालतले = फालस्य तलं, तस्मिन् (ष० त०) । सतीविरहः = सत्या विरहः (ष० त०) । ज्वलति = ज्वल + लट + तिप् । इस पद्यमें अपह्नुति अलङ्कार है ॥ ४५ ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा, विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—दहनजा दवथुव्यथा पृथुः न, (किन्तु) विरहजा एव पृथुः । ईदृशं न यदि, स्त्रियः अपासुं प्रियम् उपासितुम् उद्धुराः (सत्यः) कथम् आशु दहनं विशन्ति ? ॥ ४६ ॥

व्याख्या—दहनजा = अग्निजन्या, अग्निदाहजन्येति भावः । दवथुव्यथा = तापदुःखं, पृथुः = अधिका, न, (किन्तु) विरहजा एव = वियोगजन्या एव, दवथुव्यथेति शेषः । पृथुः = अधिका । ईदृशं न यदि = इदम् इत्थं न चेत्, स्त्रियः = नार्यः, अपासुं = मृतं, प्रियं = भर्तारम्, उपासितुं = सेवितुं, प्राप्तुमिति भावः । उद्धुराः = निष्प्रतिबन्धाः सत्यः । कथं = किमर्थम्, आशु = शीघ्रं, दहनम् = अग्निं, विशन्ति = प्रविशन्ति ॥ ४६ ॥

अनुवादः—अग्निसे उत्पन्न तापका दुःख अधिक नहीं है, किन्तु वियोगसे उत्पन्न तापका दुःख ही अधिक है; ऐसा नहीं होता तो स्त्रियां मरे हुए पतिको प्राप्त करनेके लिए विना रुकावटके ही कैसे शीघ्र अग्निमें प्रवेश करतीं ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—दहनजा = दहनाज्जाता, दहन + जन् + ड + टाप् + सुः । दवथुव्यथादवथोर्व्यथा (ष० त०) । विरहजा=विरह + जन् + ड + टाप् + सुः । अपासुम्=अपगता असवो यस्य सः, तम् (बहु०) । उपासितुम्=उप + आस् + तुमुन् । उद्धुराः = उद्गता धूः यासां ताः (बहु०), "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इस सूत्रसे समासान्त अकार । इस पद्यमें कार्यसे कारणका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।
कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः, सखि ! विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः अमूः कलाः हृदि नितरां लुठन्ति । कुमुदसख्यकृतस्तु कलाः बहिष्कृताः । हे सखि ! विधोः दुर्विनयं विलोकय ॥४७॥

व्याख्या—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः = वियोगिनीहिंसापापसंजात-कलङ्काः, अमूः = दृश्यमानाः, कलाः = षोडशभागाः, हृदि = हृदये, अभ्यन्तर इति भावः । नितरां = सुतरां, लुठन्ति = वर्तन्ते । परं कुमुदसख्यकृतस्तु = कैरवमैत्रीकारिण्यस्तु, विशुद्धा इति भावः । कलाः = षोडशभागाः, बहिष्कृताः = दूरत एव धृताः । हे सखि = हे वयस्ये !, विधोः = चन्द्रमसः, दुर्विनयं = दौर्जन्यं, विलोकय = पश्य, दुर्जनाः पापान् समीपे स्थापयन्ति सुकृतिनो बहिष्कुर्वन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—वियोगिनियोंकी हत्याके पापसे कलङ्कित चन्द्रमाकी ये कलाएँ हृदयमें रहती हैं, परन्तु कुमुदोंके साथ मित्रता करनेवाली कलाओंको उसने बाहर कर दिया है । हे सखि ! चन्द्रमाकी दुर्जनताको देखो ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः = विरहिणीनां वधः (ष० त०), तेन पङ्कः (तृ० त०), तेन कलङ्किताः (तृ० त०)। कुमुदसख्यकृतः = कुमुदैः सख्यं (तृ० त०), तत् कुर्वन्तीति, कुमुदसख्य+कृ+क्विप् (उपपद०)+जस्। विलोकय = वि+लोकृ+णिच्+लोट्+सिप्। दुर्जन-लोग पापियोंको भीतर रखते हैं, सज्जनोंका बहिष्कार करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ४७ ॥

अयि ! विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ?।

ग्लपितशम्भुगलाद् गरलात्त्वया किमुदधौ जड ! वा बडवाऽनलात् ? ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अयि ! विधुं परिपृच्छ। "हे जड ! त्वया दाहवदान्यता किं ग्लपितशम्भुगलात् गरलात् वा उदधौ बडवाऽनलात् कुतो गुरोः स्फुटम् अशिक्ष्यत ? ॥ ४८ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि ! विधुं = चन्द्रमसं, परिपृच्छ = अनुयुङ्क्ष्व, हे जड = हे मूढ ! त्वया = भवता, दाहवदान्यता = सन्तापदायकत्वं, दाह-कत्वमिति भावः। किं, ग्लपितशम्भुगलात् = ग्लापितशिवकण्ठात्, गरलात् = विषात्, कालकूटादिति भावः। वा = अथ वा, उदधौ = समुद्रे, बडवाऽनलात् = बाडवाऽग्नेः, कुतः = कस्मात्, गुरोः = शिक्षकात्, स्फुटं = व्यक्तं यथा तथा, अशिक्ष्यत = शिक्षिता, अभ्यस्तेति भावः ॥ ४८ ॥

अनुवादः—हे सखि ! चन्द्रमासे पूछो—"हे मूढ ! तुमने यह दाहकत्व क्या शिवजीके गलेको जलानेवाले विष (कालकूट) से अथवा समुद्रमें बडवाऽग्नि-से किस गुरुसे स्पष्ट रूपसे सीख लिया ? ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—दाहवदान्यता = दाहस्य वदान्यता (ष० त०)। ग्लपित-शम्भुगलात् = शम्भोर्गलः (ष० त०)। ग्लपितः शम्भुगलो येन तत्, तस्मात् (बहु०)। बडवाऽनलात् = बडवामुखोऽनलो बडवाऽनलः, तस्मात् (मध्यम-पदलोपी०)। गुरोः = "आख्यातोपयोगे" इससे अपादानसंज्ञा होकर पञ्चमी। अशिक्ष्यत = "शिक्ष विद्योपादाने" धातुसे लङ्+त (कर्ममें) ॥ ४८ ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते।

शितिनिशादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—अयम् अयोगिवधूवधपातकैः भ्रमिम् अवाप्य शितिनिशादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः (सन्) दिवः, पात्यते खलु ॥ ४९ ॥

व्याख्या—अयं = विधुः, अयोगिवधूवधपातकैः = वियोगिस्त्रीहिंसापापैः (करणैः), भ्रमिं=भ्रमणम्, अवाप्य=प्रापय्य, शितिनिशादृषदि=कृष्णपक्षरात्रिरूप-शिलायां, स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः = विदलदुच्छलल्लेशसमूहप्रचुरतारकवत्कृताकाशः सन्, दिवः = अन्तरिक्षात्, पात्यते = निपात्यते, खलु = निश्चयेन ॥ ४९ ॥

अनुवादः—यह चन्द्रमा वियोगिनी स्त्रियोंकी हिंसाके पापोंसे घुमाया जाकर कृष्णपक्षकी रात्रिरूप शिलामें फूटकर ऊपर उछलते हुए खण्डोंसे आकाशको अधिक तारायुक्त करता हुआ आकाशसे पटका जाता है ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—अयोगिवधूवधपातकैः = न योगः अयोगः (नञ्०)। सोऽस्ति यासां ता अयोगिन्यः, अयोग+इनि+ङीप्। अयोगिन्यश्च ता वध्वः (क० धा०), तासां वधः (ष० त०), तस्य पातकानि तैः (ष० त०)। अवाप्य = अव-उपसर्गपूर्वक णिजन्त 'आप्लृ' धातुसे क्त्वा (ल्यप्) "विभाषाऽपः" इससे विकल्प होनेसे एक पक्षमें अय् आदेश नहीं हुआ। शितिनिशादृषदि = शितिश्चाऽसौ निशा (क० धा०), "शिती धवलमेचकौ" इत्यमरः। शितिनिशा एव दृषत्, तस्याम् (रूपक०)। स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः = कणानां गणाः (ष० त०)। स्फुटन्तश्च ते उत्पतन्तः (क० धा०)। ते च ते कणगणाः (क० धा०)। तारकितम् अम्बरं यस्मात् सः (बहु०)। अधिकं (यथा तथा) तारकिताम्बरः (सुप्सुपा०)। स्फुटदुत्पतत्कणगणैः अधिकतारकिताऽम्बरः (तृ० त०)। दिवः = अपादानमें पञ्चमी। पात्यते = पत्+णिच्+लट्+त (कर्ममें)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है। उत्कट पाप करनेवाले लोग शहरमें घुमाकर पत्थरपर पटककर मारे जाते हैं यह भाव है ॥४९॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि ! मद्गिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया।
न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ, हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ? ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे सखि ! त्वं मद्गिरा विधुम् अभिधेहि—"त्वया इदम् ईदृक् किम् अधिक्रियते ? पयोनिधौ जन्म न गणितं यदि, हरशिरःस्थितिभूः अपि विस्मृता ? ॥ ५० ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, त्वं, मद्गिरा = मद्वचनेन, विधुं = चन्द्रमसम्, अभिधेहि = वद, उपालभस्वेति भावः। त्वया = भवता, महाकुलप्रसूतेनेति भावः। इदम् = एतत्, ईदृक् = एतादृशं, स्त्रीवधस्वरूपं कर्मेति भावः।

किं = किमर्थम्, अधिक्रियते = अनुष्ठीयते । पयोनिधौ = क्षीरसागरे, जन्म = जननं, न गणितं यदि = नो विचारितं चेत्, हरःशिरःस्थितिभूः अपि = शिव-मस्तकनिवासभूमिः अपि, विस्मृता = प्रस्मृता । महाकुलोत्पत्तिः सत्सङ्गति-श्चेति द्वयमपि त्वया कथं विस्मृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अनुवादः—हे सखि ! तुम मेरे वचनसे चन्द्रमाको कहो—आप यह ऐसा (स्त्रीहत्यारूप कर्म) क्यों कर रहे हैं ? आप क्षीरसागरमें अपने जन्मका भले ही विचार न करें, पर शिवजीके शिरमें अपनी स्थितिको भी भूल गये हैं क्या? ॥ ५० ॥

टिप्पणी—मद्गिरा = मम गीः, तया (ष० त०) । अभिधेहि = अभि + धा + लोट् + सिप् । अधिक्रियते = अधि + कृ + लट् + त (कर्ममें) । पयो-निधौ = पयसां निधिः, तस्मिन् (ष० त०) । हरशिरःस्थितिभूः = हरस्य शिरः (ष० त०) । स्थितेः भूः (ष० त०) । हरशिर एव स्थितिभूः (रूपक०)। विस्मृता = वि + स्मृ + क्तः (कर्ममें) + टाप् ॥ ५० ॥

निपतताऽपि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन ! चूर्णितः ।
अपि मुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां बत ! गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे शशलाञ्छन ! त्वम् उदधौ निपतता मन्दरभूभृता अपि न चूर्णितः, पीतपयोनिधेः मुनेः जठरार्चिषि अपि जीर्णतां न गतः असि, बत ! ॥ ५१ ॥

व्याख्या—हे शशलाञ्छन = हे शशाऽङ्क, हे सकलङ्केत्यर्थः त्वं = भवान्, उदधौ = समुद्रे, निपतता = निपतनं कुर्वता, मथनसमय इति शेषः । मन्दर-भूभृता अपि = मन्दरपर्वतेन अपि, न चूर्णितः = न चूर्णीकृतः, पीतपयोनिधेः = आचान्तसमुद्रस्य, मुनेः = ऋषेः, अगस्त्यस्येति भावः । जठरार्चिषि अपि= उदराऽनले अपि, जीर्णतां = नाशं, न गतः असि = न प्राप्तः असि, बत = खेदः । मद्भाग्यविपर्यय एवेति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—हे शशाङ्क (कलङ्कयुक्त चन्द्र) ! तुम समुद्रमें गिरते हुए मन्दर पर्वतसे भी चकनाचूर नहीं हुए, समुद्रको पीनेवाले मुनि (अगस्त्य) के उदरकी आगमें भी जीर्ण नहीं हुए ? हाय ! ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—शशलाञ्छन = शशो लाञ्छनं यस्य सः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । निपतता = नि + पत + लट् (शतृ) + टा । मन्दरभूभृता = मन्दरश्चाऽसौ भूभृत्, तेन (क० धा०) । पीतपयोनिधेः = पयसां निधिः (ष०

त०)। पीतः पयोनिधिर्येन, तस्य (बहु०)। जठरार्ऽर्चिषि = जठरस्य अर्चिः, तस्मिन् (ष० त०)। जीर्णतां = जीर्ण + तल् + टाप् + अम् ॥ ५१ ॥

किमसुभिर्गलितैर्जड ! मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ? ।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधस्मरः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे जड ! गलितैः असुभिः भीमसुतामनो मयि निमज्जतु (इति) मन्यसे किम् ? विबुधस्मरः तदर्थिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां मम आह ॥ ५२ ॥

व्याख्या—हे जड = हे मूढ (चन्द्र) ! गलितैः = गतैः, असुभिः = प्राणैः, स्वमारणेनेति भावः। भीमसुतामनः = दमयन्तीमनः, मयि=चन्द्रे, निमज्जतु = निमज्जेत्, (इति) मन्यसे किं = जानासि किम् ? विबुधस्मरः = सुरकामः, तदर्थिकां = "मृतमनश्चन्द्रम् एति" इत्यभिधेयां, श्रुतिं = वेदवाक्यं, नलमुखेन्दुपरां = नैषधवदनचन्द्रपरां, न सामान्यचन्द्रपरामिति भावः। मम = मामित्यर्थः। आह किल = ब्रूते खलु। विबुधोक्तोऽर्थ एव ग्राह्य इत्यर्थः। परलोकेऽपि मे भर्ता नल एव नाऽन्य इति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—हे मूढ (चन्द्र !) मरनेपर दमयन्तीका मन मुझमें लीन होगा ऐसा समझते हो क्या ? देवता अथवा विद्वान् कामदेवने मुझे "मरे हुए व्यक्तिका मन चन्द्रको प्राप्त होता है", ऐसे अर्थवाले वेदवाक्यको नलके मुखचन्द्रका प्रतिपादन करनेवाला कहा है ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—भीमसुतामनः = भीमस्य सुता (ष० त०), तस्या मनः (ष० त०)। निमज्जतु = नि + मस्ज + लोट् + तिप्, संभावनामें लोट्। विबुधस्मरः = विबुधश्चाऽसौ स्मरः (क० धा०)। तदर्थिकां = सोऽर्थो यस्यां सा तदर्थिका, ताम् (बहु०)। "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासाऽन्त कप् और "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याऽत इदाप्यसुपः" इससे इत्व। नलमुखेन्दुपरां = मुखम् एव इन्दुः (रूपक०)। नलस्य मुखेन्दुः (ष० त०), तस्मिन् परा, ताम् (स० त०)। यह पद "श्रुतिम्" का विधेय विशेषण है। हे मूढ चन्द्र ! वेदके "यत्राऽस्य पुरुषस्याऽग्नि वाक्०" इत्यादि मन्त्रके अनुसार मरनेपर जीवके तत् तत्इन्द्रियोंके तत्तद्देवोंमें प्राप्त होनेके प्रसङ्गमें "मन चन्द्रको प्राप्त होता है" ऐसा कहा है, इसी कारण दमयन्तीका मन मुझे प्राप्त होगा, ऐसा समझते हो क्या ? परन्तु उस वाक्यका नलके मुखचन्द्रमें तात्पर्य है अतः मरनेपर दूसरे जन्ममें मेरा मन नलके ही मुखचन्द्रको प्राप्त करेगा यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥५२॥

मुखरयस्व यशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाऽधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं, हरिणलाञ्छन ! मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे हरिणलाञ्छन ! यशोनवडिण्डिमं मुखरयस्व, अधुना जलनिधेः कुलम् उज्ज्वलय, वधूवधपौरुषम् अपि गृहाण, कदर्थनां मुञ्च ॥ ५३ ॥

व्याख्या—हे हरिणलाञ्छन = हे मृगाऽङ्क !, यशोनवडिण्डिमं = कीर्तिप्रकाशकं नूतनवाद्यविशेषं, मुखरयस्व = मुखरं कुरु । अधुना = इदानीं, जलनिधेः = समुद्रस्य, कुलं = वंशम्, उज्ज्वलय = प्रकाशय । किं वहुना वधूवधपौरुषम् अपि = स्त्रीहननशौर्यम् अपि, गृहाण = स्वीकुरु । किन्तु कदर्थनां = पीडां मुञ्च = त्यज, मां शीघ्रं जहि, न तु पीडयेति भावः ॥ ५३ ॥

अनुवादः—हे मृगलाञ्छन ! कीर्तिप्रकाशक नये डिण्डिमवाद्यको बजाओ, इस समय समुद्रके वंशको उज्ज्वल करो और स्त्रीहत्याके पुरुषाऽर्थको भी स्वीकार करो, परन्तु पीडा मत दो ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—हरिणलाञ्छन = हरिणो लाञ्छनं यस्य स तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । यशोनवडिण्डिमं = नवश्चाऽसौ डिण्डिमः (क० धा०) । यशसो नवडिण्डिमः, तम् (ष० त०) । मुखरयस्व = मुखरं कुरु, मुखर + क्यङ् + लोट् + थास् । जलनिधेः = जलानां निधिः, तस्य (ष० त०) । उज्ज्वलय = उज्ज्वल + णिच् + लोट् + सिप् । वधूवधपौरुषं = वध्वा वधः (ष० त०), स एव पौरुषं, तत् (रूपक०), गृहाण = ग्रह + लोट् + सिप् । कदर्थनां = कुत्सितोऽर्थः कदर्थः (गति०) । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इस सूत्रसे 'कु' के स्थानमें कत् आदेश । कदर्थीकरणं कदर्थना, कदर्थ शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर युच् + टाप् + अम् । मुञ्च = मुच् + लोट् + सिप् । इस पद्यमें आक्षेप अलङ्कार है ॥ ५३ ॥

निशिशशिन् ! भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप ! माम् ।
अहमहन्यवलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे शशिन् ! हे पाप ! निशि भास्वति असति कैतवभानुतां भज, मां तापय । (किन्तु) अहम् अहनि ते अहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् अवलोकयितास्मि ॥ ५४ ॥

व्याख्या—हे शशिन् = हे चन्द्र !, हे पाप = हे क्रूर ! निशि = रात्रौ, भास्वति = सूर्ये, असति = अविद्यमाने, कैतवभानुतां = कपटसूर्यत्वं, भज =

अङ्गीकुरु, मां = दमयन्तीं, तापय = ज्वालय। (किन्तु) अहं = दमयन्ती, अहनि = दिवसे, ते = तव, अहर्पतिनिर्धुतदर्पतां = सूर्यनिवारितगर्वताम्, अवलोकयितास्मि = द्रष्टास्मि। पापिष्ठाः आसन्नं स्वनाशमपश्यन्तः परान्हिंसन्तीति भावः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—हे चन्द्र ! हे क्रूर !, रातमें सूर्यके न होनेपर कपटसे सूर्य बनो और मुझे सन्तप्त बना डालो, किन्तु मैं दिनमें सूर्यसे तोड़े गये तुम्हारे गर्वको देख लूँगी ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—शशिन् = शश + इनि + सुः (सम्बुद्धिमें)। पाप = "नृशंसो घातुकः क्रूरः पाप" इत्यमरः। भास्वति=भास् + मतुप् + ङि। कैतवभानुतां = भानोर्भावो भानुता, भानु + तल् + टाप्। कैतवेन भानुता, ताम् (तृ० त०)। तापय = तप + णिच् + लोट् + सिप्। अहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् = अह्नः पतिः अहर्पतिः (ष० त०), "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इससे विकल्पसे रेफ आदेश, पक्षान्तरमें "अहःपति" और "अहपतिः" ऐसे रूप भी होते हैं। निर्धुतो दर्पो यस्य सः (बहु०), तस्य भावः, निर्धुतदर्प + तल् + टाप्। अहर्पतिना निर्धुतदर्पता, ताम् (तृ० त०)। अवलोकयितास्मि = अव + लोक् + णिच् + लुट् + मिप्। पापी लोग निकटमें होनेवाले अपने नाशको नहीं देखते हुए दूसरोंकी हिंसा करते हैं यह भाव है ॥ ५४ ॥

शशकलङ्क ! भयङ्कर ! मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः।
तदमृतस्य तवेदृशभूतताऽद्भुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे शशकलङ्क ! मादृशां हे भयङ्कर ! यत् भूतपतिं श्रितः (सन्) निशि ज्वलसि। तत् अमृतस्य तव परमूर्धविधूननी ईदृशभूतता अद्भुतकरी ॥५५॥

व्याख्या—हे शशकलङ्क = हे शशाऽङ्क, मादृशां = मत्सदृशीनां, वियोगिनीनामिति भावः। भयङ्कर = हे भीतिजनक !, यत् = यस्मात्कारणात्, भूतपतिं = शिवं, पिशाचपतिं च, श्रितः = आश्रितः (सन्), निशि = रात्रौ, ज्वलसि = प्रदीप्यसे। तत् = तस्मात्कारणात्, अमृतस्य = अमृतमयस्य, मृतेतरस्य च, तव = भवतः, परमूर्धविधूननी = एकत्र आश्चर्यात् अन्यत्र आवेशाच्च शिरःकम्पकरी, ईदृशभूतता = इत्थंभूतता, ईदृशपिशाचता च, अद्भुतकरी = विस्मयकारिणी, अस्तीति शेषः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—हे शशकलङ्क (शशरूप लाञ्छनवाले) ! मुझ जैसी विरहिणियोंको भय करनेवाले ! जिस कारणसे कि शिवजीका अथवा पिशाचस्वामीका

आश्रय लेते हुए रातमें तुम जलते हो, उस कारणसे अमृतमय और मृतसे इतर (जीते हुए) तुम्हारी आश्चर्यसे और आवेशसे शिरको कम्पित करनेवाली ऐसी स्थिति वा ऐसी पिशाचता आश्चर्य पैदा करनेवाली है ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—शशकलङ्क = शश एव कलङ्कः (चिह्नम्) यस्य सः, तत्संबुद्धौ (बहु०)। भयङ्कर = भयं करोतीति, तत्सम्बुद्धौ, भय–उपपदपूर्वक कृञ् धातुसे "मेघर्तिभयेषु कृञः" इससे खच् प्रत्यय और "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इससे मुम् आगम। भूतपतिं = भूतानां पतिः, तम् (ष० त०)। अमृतस्य = अविद्यमानं मृतं (मरणम्) यस्मात्, तत् तस्य (नञ्बहु०)। दूसरे पक्षमें न मृतः, तस्य (नञ्०)। परमूर्धविधूननी = परेषां मूर्धानः (ष० त०), तान् विधूनयतीति, परमूर्धन्+वि+धूञ्+णिच्+णिनिः+ङीप् (उपपद०)+सुः। ईदृशभूतता = भूतस्य भावः, भूत+तल्+टाप्। ईदृशी चाऽसौ भूतता (क० धा०)। अद्भुतकरी=अद्भुतं करोतीति तद्धेतुः, अद्भुत–उपपदपूर्वक कृ धातुसे "कृञो हेतुताच्छील्याऽनुलोम्येषु" इससे ट प्रत्यय और "टिड्ढाणञ्०" इस सूत्रसे ङीप्। हे चन्द्र! शिवजीका आश्रय लेते हुए तुम जो रातको (पिशाचकी नाईं) जलते हो। पिशाच तो आविष्ट होकर मनुष्यके शिरको कम्पित करता है परन्तु पिशाचपतिका आश्रय लेकर तुम्हारा जीवित अवस्थामें ही दूसरेके मस्तकको कम्पित कराना आश्चर्य उत्पन्न करनेवाला है, यह तात्पर्य है। शिवजीके शिरके मणिस्वरूप अमृतमय तुम्हारा प्रज्ज्वलनस्वरूप होना आश्चर्यजनक है यह वाक्यार्थ है। जीवित अवस्थामें ही तुम्हारा यह जलनेवाले पिशाचका भाव आश्चर्यजनक है यह व्यङ्ग्याऽथ है ॥ ५५ ॥

श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि! निक्षिप।
किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्वमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे सखि! श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे निक्षिप। तेन सपदि किमपि तुन्दिलितः (सन्) अमुं स्थगयतु, तत् क्षणम् उच्छ्वसिमि ॥ ५६ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये!, श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं=कर्णाऽवतंसतापिच्छपल्लवं, शशिकुरङ्गमुखे = चन्द्रमृगवक्त्रे, निक्षिप = अर्पय। तेन = दलाङ्कुरेण, सपदि = सद्यः, किमपि = कियदपि, तुन्दिलितः = तुन्दिलीकृतः, स्थूलीकृतः सन्निति भावः। अमुं = शशिनं, स्थगयतु = आच्छादयतु, तत् = तस्माद्धेतोः, क्षणं=कंचित्कालम्, उच्छ्वसिमि = प्राणिमि ॥ ५६ ॥

अनुवादः—हे सखि ! कर्णभूषण तमालके पल्लवको चन्द्रमाके मृगके मुखमें रख दो, उससे कुछ स्थूल होकर चन्द्रमाको आच्छादित करेगा तो कुछ समय तक श्वास लूँ ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं = श्रवणयोः पूरः (ष० त०), तमालस्य दलं (ष० त०), स एव अङ्कुरः (रूपक०)। श्रवणपूरश्चाऽसौ तमालदलाऽङ्कुरः, तम् (क० धा०)। शशिकुरङ्गमुखे = शशः अस्याऽस्तीति शशी, शश + इनिः। शशिनः कुरङ्गः (ष० त०), तस्य मुखं, तस्मिन् (ष० त०)। निक्षिप = नि + क्षिप + लोट् + सिप्। तुन्दिलितः = तुन्दिलः कृतः, तुन्दिल शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर क्त प्रत्यय। स्थगयतु = स्थग + णिच् + लोट् + तिप्। उच्छ्वसिमि = उद् + श्वस् + लट् + मिप्। "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इससे इट् आगम ॥ ५६ ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुहूः।
पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि ! मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सखि ! असमये मतिः उन्मिषति ध्रुवम्। यत् इयं कुहूः करगता एव गता। पुनः उपैति चेत्, निरुध्य निवास्यते, विधोः मुखं पुनः न ईक्ष्यते ॥ ५७ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, असमये = अकाले, मतिः = बुद्धिः, कार्यबुद्धिरित्यर्थः। उन्मिषति = उदेति, न तु योग्यकाल इति भावः। ध्रुवं = निश्चितम्। यत् = यस्मात्कारणात्, इयम् = एषा, कुहूः = नष्टचन्द्रकला अमावास्या, करगता एव = स्वाऽधीना एव, हस्तनक्षत्रगता च, गता=याता। पुनः= भूयः, उपैति चेत् = आगच्छति चेत्। निरुध्य = निवार्य, गमनव्यापारादिति शेषः। निवास्यते = स्थाप्यते। तस्य फलमाह—विधोः = चन्द्रमसः, मुखम्= आननं, पुनः = भूयः, न ईक्ष्यते = न अवलोक्यते, कुह्वाश्चन्द्रनाशकत्वादिति भावः। पापिष्ठस्य तस्याऽदर्शनमेव फलमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनुवादः—हे सखि ! असमयमें कार्यकी बुद्धि प्रकट होती है यह निश्चित है। जो कि यह कुहू (जिसमें चन्द्रकला नहीं होती है, वैसी अमावस्या) हाथमें आती हुई ही अथवा हस्त नक्षत्रमें आयी हुई ही चली गई। फिर आयेगी तो रोककर रखखूँगी जिससे कि चन्द्रमाका मुख नहीं देखा जायेगा ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—असमये = न समयः, तस्मिन् (नञ्०)। कुहूः = "सा नष्टेन्दुकला कुहूः" इत्यमरः। करगता = करं (हस्तं हस्तनक्षत्रं वा) गता (द्वि० त०)।

निरुध्य = नि + रुध् + क्त्वा (ल्यप्) । निवास्यते = नि + वस् + णिच् + लट् + त (कर्ममें) । ईक्ष्यते = ईक्ष + लट् (कर्ममें) त ॥ ५७ ॥

अयि ! ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ?।
अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य वा शशिकराः पिबतः कति शीकराः ? ॥ ५८ ॥

अन्वयः—अयि ! एष मम चकोरशिशुः सिन्धुपिबस्य मुनेः शिष्यतां न व्रजति ? अब्धिम् अशितुम् अधीतवतः पिबतः अस्य शशिकराः कति वा शीकराः ? ॥ ५८ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि !, एषः = समीपतरवर्ती, मम = दमयन्त्याः। चकोरशिशुः=बालचकोरः, सिन्धुपिबस्य=समुद्रपायिनः । मुनेः=ऋषे अगस्त्यस्य, शिष्यतां = छात्रतां, न व्रजति = न गच्छति, काकुः, व्रजतीत्यर्थः । अब्धि = समुद्रम्, अशितुं = भक्षयितुं, पातुमिति भावः । अधीतवतः = अभ्यस्तवतः, अत एव पिबतः = धयतः, अब्धिपानप्रवृत्तस्येत्यर्थः । अस्य = चकोरशिशोः, कति वा शीकराः = कियन्तो वा अम्बुकणाः ? ॥ ५८ ॥

अनुवादः—हे सखि ! यह मेरा चकोरबालक समुद्र पीनेवाले मुनि- (अगस्त्य) का शिष्य नहीं होगा ? समुद्रको पीनेके लिए अभ्यास करनेवाले पीते हुए इसके लिए चन्द्रमाकी किरणें कितने अम्बुकण होंगे ? ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—चकोरशिशुः = चकोरस्य शिशुः (ष० त०) विषकी परीक्षाके लिए राजभवनमें चकोरशिशुको रखते हैं । विषको देखनेसे चकोरके नेत्र लाल होते हैं ऐसा कामन्दकने कहा है । सिन्धुपिबस्य = पिबतीति पिबः, पा धातुसे "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इस सूत्रसे श प्रत्यय । सिन्धोः पिबः, तस्य (ष० त०)। अशितुम् = अश् + तुमुन् । अधीतवतः = अधि + इङ् + क्तवतु + ङस् । पिबतः = पा + लट् + शतृ + ङस् । शशिकराः = शशिनः कराः (ष० त०)। इस पद्यमें अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ५८ ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि ! सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे सखि ! एकं गुरुम् अयोघनं करे कुरु, इतो बहिः मे मुकुरं च कुरुष्व । तत्र यदा विधुः विशति (तदा एव) सुखात् अहितं तं द्रुतं जहि ॥५९॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, एकं, गुरुं = महान्तम्, अयोघनं=मुद्गरं, करे = हस्ते, कुरु = विधेहि, बिभृहीत्यर्थः । इतः = अस्मात्, मत्प्रकोष्ठात् इति भावः । बहिः = बहिर्भागे, मे = मम, मुकुरं च = दर्पणं च, कुरुष्व = विधेहि।

तत्र = तस्मिन् मुकुरे, यदा = यस्मिन् समये, विधुः = चन्द्रः, विशति = प्रविशति। तदा एव सुखात् = अनायासात्, अहितम् = अहितकारकं शत्रुमित्यर्थः। तं = विधुं, द्रुतं = शीघ्रं, जहि = मारय ॥ ५९ ॥

अनुवादः—हे सखि ! एक बड़े लोहेके हथौड़ेको हाथमें ले लो, मेरे प्रकोष्ठसे बाहर मेरे दर्पणको रक्खो। उसमें जब चन्द्र प्रवेश करता है उसी समय अनायास ही शत्रुरूप उस चन्द्रको शीघ्र मार डालो ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—अयोघनम् = अयो हन्यते अनेन इति अयोघनः, तम् अयस्–उपपदपूर्वंक हन् धातुसे "करणेऽयोविद्रुषु" इससे अप् प्रत्यय और घन आदेश। इतः = इदम् + तसिल्। अहितम् = अविद्यमानं हितं यस्य, तम् (नञ्बहु०)। जहि = हन् + लोट् + सिप्, "हन्तेर्जः" इससे ज आदेश ॥ ५९ ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो बडवाऽनलवद्विधुः ?
विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ? ॥ ६० ॥

अन्वयः—विषमो विधुः उदन्वता बडवाऽनलवत् उदरे एव किं न धृतः ? (अथवा) अमुना उज्झितम् अपि अमुं विभुः स्मरहरः विषवत् किं न बुभुजे ? ॥ ६० ॥

व्याख्या—विषमः = क्रूरः, विधुः=चन्द्रमाः, उदन्वता = समुद्रेण, बडवाऽनलवत् = बडवाऽग्निना तुल्यम्, उदरे एव = कुक्षौ एव, किं न धृतः = किं न धारितः ? अथवा, अमुना = उदन्वता, उज्झितम् अपि = त्यक्तम् अपि, अमुं = विधुं, विभुः = समर्थः, स्मरहरः = महादेवः, विषवत् = कालकूटेन तुल्यं, किं न बुभुजे = किं न भुक्तवान्, उभयथाऽपि वयं विरहिण्यो जीवेमेति भावः ॥ ६० ॥

अनुवादः—क्रूर चन्द्रमाको समुद्रने बडवाऽग्निके समान अपने गर्भमें ही क्यों नहीं धारण किया ? (अथवा) समुद्रसे छोड़े गये उस चन्द्रमाको समर्थ महादेवने कालकूटके समान क्यों नहीं खाया ? ॥ ६० ॥

टिप्पणी—उदन्वता = उदकम् अस्ति यस्य स उदन्वान्, तेन "उदन्वानुदधौ च" इस सूत्रसे निपातन। बडवाऽनलवत् = बडवाऽनल + वतिः। स्मरहरः = स्मरं हरतीति, स्मर + हृञ् + अच् (उपपद०) + सुः। बुभुजे = भुज + लिट् + त। "भुजोऽनवने" इससे आत्मनेपद ॥ ६० ॥

असितमेकसुराऽशितमप्यभून्न पुनरेष पुनर्विशवं विषम्।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—आर्णवम् असितं विषम् एकसुराऽशितम् अपि पुनः न अभूत् । एष आर्णवं विशदं विषं (तु) सुरैः निपीय जनितक्षयम् अपि स्वयं नवं पुनः उदेति ॥ ६१ ॥

व्याख्या—आर्णवं = सामुद्रं, समुद्रोत्पन्नम् इत्यर्थः, असितं = कृष्णं, विषं = गरलं, कालकूटाख्यमित्यर्थः, एकसुराऽशितम् अपि = एकदेवभक्षितम् अपि, एकेन महादेवेन भक्षितम् अपीति भावः । पुनः = भूयः, न अभूत् = न अजनि । एषः = चन्द्रो नाम, आर्णवं = सामुद्रं, समुद्रादुत्पन्नमिति भावः । विशदं = शुक्लं, विषं = गरलं तु, सुरैः = देवैः, वह्न्यादिभिरिति भावः । निपीय = पीत्वा, जनितक्षयम् अपि = कृतनाशम् अपि, स्वयम् = आत्मना, नवं = नूतनं सत्, पुनः = भूयः, उदेति=आगच्छति ॥ ६१ ॥

अनुवादः—समुद्रसे उत्पन्न काला विष (कालकूट) तो एक देव (महादेव)-से खाये जानेपर फिर उत्पन्न नहीं हुआ । यह चन्द्रनामक समुद्रसे उत्पन्न विष तो अग्नि आदि देवताओंसे पान कर नष्ट होकर भी स्वयम् नया होकर फिर उत्पन्न होता है ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—आर्णवम् = अर्णवे जातं, तत् "तत्र जातः" इससे अण् प्रत्यय । असितं = न सितम् (नञ्०) । एकसुराऽशितम्=एकश्चाऽसौ सुरः (क०धा०), तेन अशितम् (तृ० त०) । निपीय = नि+पीङ्+क्त्वा (ल्यप्) । "प्रथमं पिबते वह्निः" इत्यादि श्लोकके अनुसार प्रथम कलाको वह्नि (अग्नि) पान करते हैं इत्यादि क्रमसे दिवोंसे पान करके भी यह तात्पर्य है । जनितक्षयं = जनितः क्षयो यस्य तत् (बहु०) । उदेति = उद्+इण्+लट् + तिप् । इस पद्यमें व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ ६१ ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।
सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ? ॥ ६२ ॥

अन्वयः—(हे सखि !) विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलम् अशेषकलं विधुं पापं कलय, सुरनिपीतसुधाकं विधुं अपापकं कलय । ग्रहविदः कथं विपरीतकथाः ? ॥ ६२ ॥

व्याख्या—(हे सखि !) विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं = वियोगिसमूहहननाऽऽसक्तिव्यग्रम्, अशेषकलं = परिपूर्णकलं, विधुं = चन्द्रं, पापं = पापग्रहं, कलय = विद्धि । सुरनिपीतसुधाकम् = अग्न्यादिदेवपीतकलं, क्षीणमिति भावः । विधुं = चन्द्रम्, अपापकं = पुण्यवन्तं, सौम्यमिति भावः, कलय = विद्धि ।

किन्तु ग्रहविदः = ज्योतिर्विदः, कथं = केन प्रकारेण, विपरीतकथाः = विरुद्धवाचः ? सन्तीति शेषः ॥ ६२ ॥

अनुवादः—(हे सखि !) वियोगियोंकी हत्याकी आसक्तिसे आकुल, पूर्ण कलाओंसे युक्त चन्द्रमाको तुम पापग्रह जानो। किन्तु देवताओंने क्रमसे जिसके कलारूप अमृतका पान कर लिया है ऐसे चन्द्रमाको पापरहित अर्थात् शुभग्रह जानो, किन्तु ज्योतिषीलोग कैसे उलटा कथन करनेवाले हैं ? ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं = विरहिणां वर्गः (ष० त०), तस्य वधः (ष० त०), तस्मिन् व्यसनं (स० त०), तेन आकुलः, तम् (तृ० त०)। अशेषकलम् = अशेषाः कला यस्य, तम् (बहु०)। कलय = कल + णिच् + लोट् + सिप्। सुरनिपीतसुधाकं = सुरैर्निपीता (तृ० त०), सुरनिपीता सुधा यस्य सः, तम् (बहु०)। "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासाऽन्त कप् प्रत्यय। "आपोऽन्यतरस्याम्" इससे वैकल्पिक ह्रस्वका अभाव। अपापकम् = न पापकः, तम् (नञ्०)। विरहियोंको दुःख देनेसे पूर्ण चन्द्र ही पापः ग्रह है, क्षीण चन्द्र नहीं। परन्तु "क्षीणेन्द्वर्कार्किभूपुत्राः पापाः" इत्यादि वचन कहनेवाले ज्योतिषी पूर्ण चन्द्रको शुभग्रह और क्षीण चन्द्रको पापग्रह कहते हैं, वे लोग उलटा ही वचन कहते हैं यह तात्पर्य है ॥ ६२ ॥

विरहिभिर्बहुमानमवापि यः, स बहुलः खलु पक्ष इहाऽजनि।
तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममा कृता ? ॥ ६३ ॥

अन्वयः—यः पक्षो विरहिभिः बहुमानम् अवापि, विरहिभिः स पक्ष इह बहुलः अजनि खलु। यत्र तैः सकलैः अपि तदमितिः व्यरचि, सा तिथिश्च अमा कृता किम् ? ॥ ६३ ॥

व्याख्या—(हे सखि !) यः, पक्षः = मासार्द्धभागः। विरहिभिः = वियोगिभिः, बहुमानम् = अधिकसत्कारम्, अवापि = प्रापितः, चन्द्रस्य क्षीयमाणत्वादिति भावः। विरहिभिः = वियोगिभिः, सः=पूर्वोक्तः, पक्षः=कृष्णपक्षः, इह = अस्मिन् लोके, बहुलः = वियोगिबहुसंमानग्राहकत्वात् बहुलः इति भावः। अजनि = जातः, खलु = इव। किञ्च यत्र = यस्यां तिथौ, तैः = पूर्वोक्तैः, सकलैः अपि = समस्तैर्विरहिभिः अपि, तदमितिः = मानाऽपरिमितिः, व्यरचि= विरचिता, कृतेति भावः। सा=तादृशी, तिथिश्च=तिथी च, अमा कृता किम्= अमानाम्नी विहिता किम् ? ॥ ६३ ॥

अनुवादः—जिस पक्षने वियोगियोंसे बहुत मान (सम्मान) पाया, वह पक्ष इस लोकमें "बहुल पक्ष" हुआ। जिस तिथिमें उन संपूर्ण वियोगियोंने सम्मानकी अपरिमिति (अपरिमितता) पायी उस तिथिको अमा बनाया है क्या ? ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—विरहिभिः = विरह + इनि + भिस्। बहुमानं = बहुश्चाऽसौ मानः, तम् (क० धा०)। अवापि = अव + आप् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त। बहुलः = बहु (अधिकं यथा तथा) लाति = आदत्ते इति, बहु + ला + कः (उपपद०)। अजनि = जन् + लुङ् + त। विरहियोंसे अधिक मान- (संमान) को लेनेसे "बहु लाति" इस व्युत्पत्तिसे कृष्णपक्ष "बहुल" हो गया है क्या ? यह तात्पर्य है, यत्र = यस्याम् इति, यद् + त्रल्। तदमितिः=न मितिः अमितिः (नञ्०)। तस्य (बहुमानस्य) अमितिः (ष० त०)। व्यरचि = वि + रच् + णिच् + लुङ् + त। अमा = अविद्यमाना (मानस्य) मा (मितिः) यस्यां सा अमा (नञ्बहु०)। जिस तिथिमें उन सब विरहियोंने मानकी अमिति (अपरिमितता) की उस तिथिको "अविद्यमाना मा यस्यां सा" इस व्युत्पत्तिसे "अमा" नामवाली बनाया है क्या ? सूर्य और चन्द्रके अमा (सहभाव) से "अमा" नाम नहीं हुआ है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है और निरुक्त नामका लक्षण है ॥ ६३ ॥

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं ग्रसते न विधुन्तुदः ?
निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ? ॥ ६४ ॥

अन्वयः—विधुन्तुदः विधुं स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात् न ग्रसते किमु ? अन्यथा वदने निपतितं निजं बलिकरम्भनिभं कथम् उज्झति ? ॥ ६४ ॥

व्याख्या—विधुन्तुदः = राहुः, विधुं = चन्द्रमसं, स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शन-विभ्रमात् = निजशत्रुनिशितचक्रभ्रान्तेः, न ग्रसते किमु = नो भक्षयति किम् ? तालुच्छेदभयादिति भावः। अन्यथा = भयाऽभावे सति, वदने = मुखे, निपति-तम् = अन्तर्गतं, निजं = स्वकीयं, बलिकरम्भनिभम् = उपहारदधिसक्तुसदृशं, कथं = केन प्रकारेण, उज्झति = उद्गिरति ॥ ६४ ॥

अनुवादः—राहु चन्द्रमाको अपने शत्रु विष्णुके तीक्ष्ण सुदर्शन चक्रकी भ्रान्ति होनेसे ग्रास नहीं करता है क्या ? नहीं तो मुखमें पड़े हुए उपहाररूप दहीसे उपसिक्त सत्तूके गोलेके सदृश उसको कैसे छोड़ देता है ? ॥ ६४ ॥

टिप्पणी—स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात् = स्वस्य रिपुः (ष० त०)। तीक्ष्णं च तत् सुदर्शनम् (क० धा०)। स्वरिपोः (विष्णोः) तीक्ष्णसुदर्शनम् (ष० त०), तस्य विभ्रमः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। बलिकरम्भनिभं = बलेः करम्भः (ष० त०)। "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्।" इति "करम्भा दधिसक्तवः" इत्यप्यमरः। बलिकरम्भेण सदृशः, तम् (तृ० त०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ६४ ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया शशिनमुज्झति राहुरसंशयम्।
अशित एव गलत्ययमत्ययं सखि! विना गलनालबिलाऽध्वना ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे सखि! (यद्वा) राहुः वदनगर्भगतं शशिनं निजेच्छया न उज्झति, असंशयम्। (किन्तु) अयम् अशित एव अत्ययं विना गलनालबिलाऽध्वना गलति ॥ ६५ ॥

व्याख्याः—हे सखि = हे वयस्ये!, (यद्वा = अथ वा) राहुः = विधुन्तुदः, वदनगर्भगतं = मुखाऽभ्यन्तरप्रविष्टं, शशिनं = चन्द्रमसं, निजेच्छया = स्वेच्छया, न उज्झति = न त्यजति, असंशयं = संशयो नाऽस्तीति भावः। (किन्तु) अयं = शशी, अशित एव = गिलित एव, अत्ययं विना = नाशं विना, गलनालबिलाऽध्वना = कण्ठनालविवरमार्गेण, गलति = निःसरति। राहोः शिरोमात्रत्वेन कण्ठनालविवरमार्गेणोदरसंयोगाऽभावेन दुःखप्रदस्य शशिनो भूयोऽभ्युदय इति भावः ॥ ६५ ॥

अनुवादः—हे सखि! अथवा राहु, मुखके भीतर पड़े हुए चन्द्रमाको अपनी इच्छासे नहीं छोड़ता है, इसमें संशय नहीं है। किन्तु चन्द्रमा राहुके निगलनेके साथ ही विना कष्टके (पेटके न होनेसे) कण्ठनालके छिद्रके मार्गसे निकल जाता है ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—वदनगर्भगतं = वदनस्य गर्भः (ष० त०), तं गतः, तम् (द्वि० त०)। निजेच्छया = निजस्येच्छा तया (ष० त०)। असंशयं = संशयस्याऽभावः, अर्थाऽभावमें अव्ययीभाव। अशितः = अश्+क्तः। गलनालबिलाऽध्वना = गलस्य नालः (ष० त०), तस्य बिलं (ष० त०) तस्य अध्वा, तेन (ष० त०)। गलति = गल+लट्+तिप्। इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ६५ ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं किल राहुशिरश्छिदम्।
विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न? क्व नु शशी यदि तज्जठराऽन्तलः? ॥ ६६ ॥

अन्वयः—ऋजुदृशः पुराविदो मधुभिदं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति किल। विरहिमूर्धभिदं न निगदन्ति; तज्जठराऽनलो यदि, शशी क्व नु ? ॥६६॥

व्याख्या—ऋजुदृशः = सरलदृष्टयः, यथादृष्टग्राहिण इति भावः। पुराविदः = पुराणज्ञाः, मधुभिदं = मधुदैत्यभेदकं, विष्णुमिति भावः। राहुशिरश्छिदं = राहुमस्तकच्छेदकं, कथयन्ति = वदन्ति, किल = इति वार्ता। विरहिमूर्धभिदं = वियोगिशिरश्छिदं, न निगदन्ति = न कथयन्ति, वस्तुतस्तथैव कथनीयमिति भावः। तदेव प्रतिपादयति—क्वेति। तज्जठराऽनलः = राहूदराऽग्निः, यदि = चेत्, अस्तीति शेषः, शशी = चन्द्रः, क्व नु = कुत्र नु, राहुजठराऽनलजीर्णत्वात्कुत्राऽपि न स्यादिति भावः ॥ ६६ ॥

अनुवादः—सरल दृष्टिवाले पुराणोंके जानकार, मधुको भेदन करनेवाले विष्णुको "राहुके शिरको काटनेवाला" कहते हैं, वियोगियोंके शिरको काटनेवाला नहीं कहते हैं। यदि राहुका उदराऽग्नि होता तो चन्द्रमा कहाँ रहते ? (कहीं भी नहीं) ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—ऋजुदृशः=ऋजुं पश्यन्तीति, ऋजु+दृश्+क्विप् (उपपद०) + जस्। मधुभिदं= मधुं भिनत्तीति मधुभिद्, तम्, मधु+भिद्+क्विप् (उपपद०) +अम्। राहुशिरश्छिदं = राहोः शिरः (ष० त०), तत् छिनत्तीति राहुशिरश्छित्, तम्, राहुशिरस् + छिद् + क्विप् (उपपद०) + अम्। विरहिमूर्धभिदं = विरहिणां मूर्धानः (ष० त०), तान् भिनत्तीति विरहिमूर्धभित्, तम्, विरहिमूर्धन्+भिद्+क्विप् (उपपद०)+अम्। तज्जठराऽनलः = जठरे अनलः (स० त०), तस्य जठराऽनलः (ष० त०), विष्णुके राहुशिरको छेदन करनेसे उसका उदराऽग्नि नहीं रहा अतः वियोगियोंको मारनेवाले चन्द्रको उज्जीवित करनेवाले विष्णुको "वियोगियोंके शिरको काटनेवाला" कहना चाहिए, राहुके शिरको काटनेवाला नहीं कहना चाहिए यह अभिप्राय है ॥ ६६ ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः।
सपदि सन्दधतुर्भिषजौ दिवः, सखि ! तथा तमसोऽपि करोतु कः ? ॥६७॥

अन्वयः—हे सखि ! रुचिभिः स्मरसखौ दिवो भिषजौ स्मरवैरिणा दलितं मखमृगस्य शिरः यथा सपदि सन्दधतुः, (किन्तु) कः तमसोऽपि तथा करोतु ? ॥ ६७ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, रुचिभिः = कान्तिभिः, कायस्येति शेषः । स्मरसखौ = कामसदृशौ, काममित्रे, दिवः = स्वर्गस्य, भिषजौ = वैद्यौ, अश्विनीकुमारावित्यर्थः । स्मरवैरिणा = कामशत्रुणा, हरेणेत्यर्थः । दलितं = भिन्नं, मखमृगस्य = यज्ञहरिणस्य, मृगरूपधारिणो मखस्येत्यर्थः । शिरः = मस्तकं, यथा = येन प्रकारेण, सपदि=तत्क्षणे, सन्दधतुः = संयोजयामासतुः । (किन्तु), कः = जनः, तमसोऽपि = राहोरपि, तथा = शिरःसंयोजनं, करोतु = विदधातु, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—हे सखि ! शरीरकी कान्तियोंसे कामदेवके सदृश और उनके मित्र स्वर्गके वैद्य अश्विनीकुमारोंने कामदेवके शत्रु महादेवसे काटे गये मृगरूप लेनेवाले यज्ञके शिरको जैसे शीघ्र जोड़ दिया, किन्तु कौन राहुके शिरको भी उस तरह जोड़ देगा ? ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—स्मरसखौ=स्मरस्य सखायौ (ष० त०) । स्मरवैरिणा = स्मरस्य वैरी, तेन (ष० त०) । मखमृगस्य = मख एव मृगः, तस्य (रूपक०), सन्दधतुः = सं+धा+लिट्+तस् । महादेवके यज्ञमृगके शिर काटनेके विषयमें पुराण प्रमाण है, उसी तरह अश्विनीकुमारोंने उसके शिरको जोड़ दिया इस विषयमें "ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम्" यह श्रुति प्रमाण है ॥ ६७ ॥

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमोग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—वा रणे नलविमस्तकितस्य (तथाऽपि) मृतिभिया भृशम् उत्पततः रिपोः कबन्धगलेन (सह) तमोग्रहशिरः तदसृग्दृढबन्धनं (सत्) किं न मिलति ? ॥ ६८ ॥

व्याख्या—वा = अथ वा, रणे=युद्धे, नलविमस्तकितस्य = नलेन च्छिन्नमस्तकस्य, तथाऽपि मृतिभिया = मरणभयेन, भृशम् = अत्यर्थम्, उत्पततः = उद्गच्छतः, रिपोः = शत्रोः, कबन्धगलेन = अपमूर्धकलेवरकण्ठेन सह, तमोग्रहशिरः = राहुशीर्षं, तदसृग्दढबन्धनं = कबन्धगलरक्तनिबिडसंयोगं सत्, किं न मिलति = किं न सङ्गच्छते ? ॥ ६८ ॥

अनुवादः—अथ वा युद्धमें नलसे काटे गये शिरवाले तो भी मरणके भयसे अतिशय ऊपर उछलते हुए शत्रुके शिरोहीन कण्ठके साथ राहुका शिर, कबन्धके लोहूसे दृढ बन्धनवाला होता हुआ क्यों नहीं मिल जाता है ? ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—नलविमस्तकितस्य = विगतो मस्तको यस्मात् स विमस्तकः (बहु०)। विमस्तकः कृतो विमस्तकितः, विमस्तक + णिच् + क्तः। नलेन विमस्तकितः, तस्य (तृ० त०)। मृतिभिया = मृतेर्भीः मृतिभीः, तया (पं० त०), उत्पततः = उद् + पत् + लट् (शतृ०) + ङस्। कवन्धगलेन = कवन्धस्य गलः, तेन (ष० त०)। तमोग्रहशिरः = तमश्चाऽसौ ग्रहः (क० धा०), तस्य शिरः (ष० त०)। तदसृग्दृढवन्धनं = तस्य असृक् (ष० त०)। दृढं वन्धनं यस्य तत् (बहु०)। तदसृजा दृढवन्धनम् (तृ० त०)। कबन्धके गलेके खूनसे राहुका शिर कवन्धके धड़से जुड़ जाता तो उसके उदराऽग्निसे चन्द्र जीर्ण हो जाता यह तात्पर्य है ॥ ६८ ॥

सखि ! जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौ दधताऽपि कबन्धताम् ।
मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति केतुना ? ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे सखि ! जरां परिपृच्छ। असौ कवन्धतां दधता केतुना समं तमःशिरः अपि मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति ? ॥ ६९ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये ! जरां = जरानाम्नीं राक्षसीं, परिपृच्छ = अनुयुङ्क्ष्व, त्वमिति शेषः। असौ = जरा, कवन्धताम् = शिरोरहितशरीरतां, दधता = धारयता, केतुना समं = केतुग्रहेण सह, तमःशिरः अपि = राहु-मस्तकम् अपि, मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् = जरासन्धशरीराऽर्धभागयुगलम् इव, किमिति = केन कारणेन, न प्रतिसीव्यति = न सन्धत्ते ॥ ६९ ॥

अनुवादः—हे सखि ! तुम जरा राक्षसीसे पूछो। वह (जरा) शिरसे हीन शरीरको धारण करते हुए केतु ग्रहके साथ राहुके शिरको भी जरासन्धके शरीर-के दो भागोंके समान क्यों नहीं मिला देती है ? ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—कबन्धतां = कवन्धस्य भावः कवन्धता, ताम्, कवन्ध + तल् + टाप् + अम्। दधता=धा + लट् (शतृ) + टा। तमःशिरः = तमसः शिरः, तत् (ष० त०)। "तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः।" इत्यमरः। मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्=मगधानां राजा मगधराजः (ष० त०)। वपुषः दले (ष० त०)। मगधराजस्य वपुर्दले (ष० त०), तयोर्युग्मं (ष० त०), तेन तुल्यं, मगधराजवपुर्दलयुग्म + वतिः। प्रतिसीव्यति = प्रति + षिवु + लट् + तिप्। शिरका भागमात्र राहु और शरीर (धड़) मात्र केतु, उनको जोड़ देनेसे पहलेके समान स्थित उदराऽग्निसे चन्द्रमा जीर्ण हो जाता यह तात्पर्य है।

जरा नामकी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो भागोंको जोड़ दिया ऐसी कथा महाभारतमें है ॥ ६९ ॥

वद विधुन्तुदमालि ! मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ? ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ? ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे आलि ! मदीरितैः विधुन्तुदं वद । रिपुं द्विजराजधिया त्यजसि किम् ? यत् एषः वारुणीं निषेव्य ईदृशः पतितः पुनः दिवम् एति किमु ? ॥७०॥

व्याख्या—हे आलि=हे सखि ! मदीरितैः = मद्वचनैः, विधुन्तुदं = राहुं, वद=ब्रूहि, रिपुं = शत्रुं, चन्द्रमित्यर्थः । द्विजराजधिया = चन्द्रबुद्धया ब्राह्मण-श्रेष्ठबुद्धया वा, त्यजसि किं = मुञ्चसि किमु ? यत् = यस्मात्कारणात्, एषः = चन्द्रः, वारुणीं = प्रतीचीं (दिशम्) सुरां च, निषेव्य = गत्वा, पीत्वा च । ईदृशः = एतादृशः, पतितः = च्युतः महापातकयुक्तश्च, पुनः = भूयः, दिवम् = अन्तरिक्षं स्वर्गं च, एति किमु = आगच्छति किम् ? ॥ ७० ॥

अनुवादः—हे सखि ! मेरे वचनोंसे तुम राहुको कहो—तुम शत्रु चन्द्रको चन्द्रबुद्धिसे वा "यह श्रेष्ठ ब्राह्मण है" ऐसी बुद्धिसे छोडते हो क्या ? जिस कारणसे कि यह चन्द्र वारुणी पश्चिम दिशाको जाकर और मदिराको पीकर ऐसा पतित (च्युत) और महापातकवाला होकर फिर आकाश और स्वर्गको आता है क्या ? ॥ ७० ॥

टिप्पणी—मदीरितैः = मम ईरितानि, तैः (ष० त०) । द्विजराजधिया = द्विजानां राजा द्विजराजः (ष० त०), तस्य धीस्तया (ष० त०) । वारुणीं = वरुणस्येयं वारुणी, ताम्, वरुण+ङीप्+अम् । "वारुणी गन्धदूर्वायां प्रतीची-सुरयोरपि ।" इति विश्वः । निषेव्य = नि+सेव्+क्त्वा (ल्यप्) । यह चन्द्र पश्चिम दिशाको जाकर वा मदिराको पीकर पतित हो गया, ऐसा पुरुष क्या फिर स्वर्गको आता है ? पतितको न ऊर्ध्वगति न स्वर्गगति ही प्राप्त होती है, इसलिए ऐसे पतितको मारनेमें दोष कैसे होगा ? यह भाव है । पञ्च महापातकोंमें एक महापातक ब्राह्मणका सुरापान भी है ॥ ७० ॥

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद् द्विजवासनयोज्झितः ? ।
प्रकृतिरस्य विधुन्तुद ! दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ? ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे विधुन्तुद ! अयं द्विजवासनया गरुडवत् ते कण्ठं दहति खलु । तेन उज्झितः किम् ? अस्य विप्रता का ? वद । (तथा हि) अस्य प्रकृतिः निरागसि मयि दाहिका ॥ ७१ ॥

व्याख्या—हे विधुन्तुद = हे राहो !, अयं = विधुः, द्विजवासनया = ब्राह्मणबुद्धया, गरुडवत् = गरुडस्य इव, ते = तव, राहोः, कण्ठं = गलं, दहति = तापयति, खलु = निश्चयेन, तेन = दाहेन कारणेन, उज्झितः किं = त्यक्तः किम् ?, अस्य = विधोः, विप्रता का = ब्राह्मणता का ?, न काऽपीति भावः । वद = ब्रूहि, तथा हि–अस्य=विधोः, प्रकृतिः = स्वभावः, निरागसि= निरपराधायां, मयि, दाहिका = दग्ध्री, न तु ब्राह्मी शक्तिरिति भावः ।। ७१ ।।

अनुवादः—हे राहो ! यह (चन्द्र) ब्राह्मणकी वासनासे गरुडके समान तुम्हारे कण्ठको जलाता है, उस (दाह) से छोड़ देते हो क्या ? इसकी ब्राह्मणता क्या है ? कहो । इसका स्वभाव ही निरपराध (बेकसूर) मुझमें दाह करनेवाला है ।। ७१ ।।

टिप्पणी—द्विजवासनया = द्विजस्य वासना, तया (ष० त०) । यह ब्राह्मण है ऐसी वासनासे, व्यक्तिके पतित होनेपर भी उसमें जाति रहती ही है यह तात्पर्य है । गरुडवत् = गरुडस्य इव, "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे वति प्रत्यय । पूर्व कालमें गरुडजी भूखसे पिता कश्यपकी आज्ञासे निषादोंको खाने लगे, उनमें निषादके साथ संसर्ग करनेवाला एक ब्राह्मण भी उनके गलेके भीतर पड़कर जलाने लगा, तब गरुडने उसको उगल दिया । महाभारतकी इस कथाके अनुसार यह उक्ति है । विप्रता = विप्र + तल् + टाप् । निरागसि = निर्गतम् आगो यस्याः सा, तस्याम् (बहु०), दाहिका = दहतीति, दह + ण्वुल् + टाप् । चन्द्र स्वभावसे ही दाहक है, ब्राह्मणत्वसे नहीं । निरपराध स्त्री मुझको जलाने-वाले इसमें ब्राह्मणता ही नहीं है यह अभिप्राय है ।। ७१ ।।

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः ।
विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतः ।। ७२ ।।

अन्वयः—विधुः सकलया कलया (एव) दंष्ट्रया यमाय समवधाय विर-हिणीगणचर्वणसाधनं विनिर्मितः किल । अतः "द्विजराजः" इति श्रुतः ।। ७२ ।।

व्याख्या—विधुः =चन्द्रः, सकलया = संपूर्णया, कलया = भागेन, (एव) दंष्ट्रया = दशनविशेषेण, यमाय = अन्तकाऽर्थं, समवधाय = सम्यक् अवधानं कृत्वा, विरहिणीगणचर्वणसाधनं = वियोगिनीसमूहभक्षणकारणं, विनिर्मितः = रचितः, ब्रह्मणेति शेषः किल = निश्चयेन, अतः = अस्मात् कारणात् दंष्ट्राविशेषवत्त्वादिति भावः । द्विजराजः = द्विजराजसंज्ञकः, इति = इत्थं,

श्रुतः = आकर्णितः । चन्द्रः ब्राह्मणराजत्वान्न, दंष्ट्राविशेषवत्त्वात् "द्विजराज" इति संज्ञां प्राप्तवानिति भावः ॥ ७२ ॥

अनुवादः—चन्द्र संपूर्ण कलाएँ ही, दंष्ट्रा (दाढों) से यमराजके लिए एकाग्रचित्त होकर ब्रह्माजीसे विरहिणियोंके भक्षणका कारणस्वरूप बनाया गया है । इसलिए इसका "द्विजराज" (दन्तराज) ऐसा नाम सुना गया है ॥७२॥

टिप्पणी—सकलया कलया = सकलाभिः कलाभिः, दंष्ट्रया = दंष्ट्राभिः, जातिमें एकवचन । समवधाय = सम्+अव+धा+क्त्वा (ल्यप्) । विरहिणीगणचर्वणसाधनं=विरहिणीनां गणः (ष० त०), तस्य चर्वणं (ष० त०), तस्य साधनम् (ष० त०) । विनिर्मितः = वि+निर्+मा+क्तः । द्विजराजः = द्विजानां राजा (ष० त०), "दन्तविप्राऽण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । इस पद्यमें निरुक्त नामका काव्यलक्षण है ॥ ७२ ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताऽशनाज्ज्वलदिदं विधिना चकृषे विधुः ।
बहुविधेन वियोगिवधैनसा शशमिषादथ कालिकयाऽङ्कितः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—अथ विधुः इदं स्मरमुखं ज्वलत् (एव) विधिना हरनेत्रहुताऽशनात् चकृषे । (अथवा) बहुविधेन वियोगिवधैनसा कालिकया शशमिषात् अङ्कितः ॥ ७३ ॥

व्याख्या—अथ = अथ वा, विधुः = चन्द्रः, इदं = पुरोवर्ति, स्मरमुखं = कामवदनं, ज्वलत् = प्रज्वलत् एव, विधिना = ब्रह्मणा, हरनेत्रहुताऽशनात् = रुद्रनयनाऽग्नेः, चकृषे = आकृष्टः । अथ वा बहुविधेन = अनेकप्रकारेण, वियोगिवधैनसा = विरहिमारणपापेन, कालिकया = श्यामिकया, शशमिषात् = मृगव्याजात्, अङ्कितः = चिह्नितः । चन्द्रमसि दाहस्य वा पापस्य कालिमा मृगच्छलाद् दृश्यत इति भावः ॥ ७३ ॥

अनुवादः—अथ वा यह चन्द्रमा, कामदेवका मुख है । जलते हुए इसको ब्रह्माजीने रुद्रके नेत्राऽग्निसे खींच लिया है । अथवा यह अनेक प्रकारके वियोगियोंकी हत्याके पापसे शशके छलसे कालिमासे चिह्नित हो गया है ॥७३॥

टिप्पणी—स्मरमुखं = स्मरस्य मुखम् (ष० त०) । ज्वलत् = ज्वल+लट् (शतृ) +सुः । हरनेत्रहुताऽशनात् = हरस्य नेत्रं (ष० त०), तदेव हुताऽशनः, तस्मात् (रूपक०) । चकृषे = कृष+लिट् (कर्ममें)+त । बहुविधेन = बहुः विधा (प्रकारः) यस्य तत्, तेन (बहु०) । वियोगिवधैनसा = वियोगिनां वधः (ष० त०), तेन एनः, तेन (तृ० त०) । शशमिषात् = शशस्य मिषं,

तस्मात् (ष० त०)। इस पद्यमें दो प्रतीयमान उत्प्रेक्षाएँ और अपह्नुतिका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ७३ ॥

द्विजपतिग्रसनाऽऽहितपातकप्रभवकुष्ठसितीकृतविग्रहः ।
विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं, न निशाकरः ॥ १ ॥

अन्वयः—द्विजपतिग्रसनाऽऽहितपातकेत्यादिः अयं राहुः विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति निशाकरो न ॥ १ ॥

व्याख्या—प्रक्षिप्तमिदं पद्यं मल्लिनाथेन न व्याख्यातं, परं तिलक-सुखाऽवबोधव्याख्ययोर्दृश्यमानत्वात्संक्षेपेण व्याख्यायते ।

द्विजपति०=चन्द्ररूपब्राह्मणग्रासप्राप्त पापोत्पन्नकुष्ठशुक्लीकृतशरीरः, अयं= पुरोवर्ती, राहुः=सैंहिकेयः, विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया=वियोगिनीमुखचन्द्रभक्षणेच्छया, स्फुरति = उदेति, निशाकरो न = चन्द्रो न ॥ १ ॥

अनुवादः—हे सखि ! चन्द्ररूप ब्राह्मणको ग्रास करनेसे प्राप्त पातकसे उत्पन्न कुष्ठ (कोढ) रोगसे सफेद शरीरवाला यह राहु वियोगिनीके मुखचन्द्रको खानेकी इच्छासे चमक रहा है, चन्द्रमा नहीं ॥ १ ॥

टिप्पणी—इस पद्यमें अपह्नुति अलङ्कार है ॥ १ ॥

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।
अतितरां दधती विरहज्वरं, हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अतितरां विरहज्वरं दधती सा इति व्यवहितस्य विधोः विविधोक्तिविगर्हणं वृथा इति विमृश्य हृदयभाजं स्मरम् उपालभत ॥ ७४ ॥

व्याख्या—अतितराम् = अतिमात्रं, विरहज्वरं = वियोगसन्तापं, दधती = धारयन्ती, सा = दमयन्ती, इति = इत्थं, पूर्वोक्तप्रकारेणेति भावः। व्यवहितस्य = दूरस्थस्य, विधोः = चन्द्रमसः, विविधोक्तिविगर्हणम् = विविधोक्तिभिः (बहुप्रकारवचनैः) विगर्हणं (निन्दा), वृथा = व्यर्थप्रायम्, इति = एवं, विमृश्य = विचार्य, हृदयभाजं = मनःस्थितं, सन्निहितमिति भावः। स्मरं = कामम्, उपालभत = उपालब्धवती, निनिन्देत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अनुवादः—अत्यन्त वियोगसन्तापको धारण करती हुई दमयन्ती इस प्रकारसे दूरस्थित चन्द्रमाकी अनेक प्रकारके वचनोंसे निन्दा करना व्यर्थ है ऐसा विचार कर हृदयमें स्थित (निकटवर्ती) कामदेवको निन्दा करने लगीं ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—अतितराम् = अति + तरप् + आमुः । विरहज्वरं = विरहस्य ज्वरः, तम् (ष० त०) । विविधोक्तिविगर्हणं = विविधाश्च ता उक्तयः, (क० धा०) । ताभिः विगर्हणम् (तृ० त०) । हृदयभाजं = हृदय + भज् + ण्विः + अम् (उपपद०) । उपालभत = उप + आङ् + लभ + लङ् + त ।।७४।।

हृदयमाश्रयसे बत ! मामकं, ज्वलयसीत्थमनङ्ग ! तदेव किम् ?
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क्व भवितासि ? हताश ! हुताऽशवत् ।।७५।।

अन्वयः—हे अनङ्ग ! मामकं हृदयम् आश्रयसे, तदेव इत्थं किं ज्वलयसि ? बत ! हे हताश ! स्वयं हुताऽशवत् क्षणदग्धनिजेन्धनः (सन्) क्व भवितासि ? ।। ७५ ।।

व्याख्या—हे अनङ्ग हे काम !, मामकं = मदीयं, हृदयं = हृत्, आश्रयसे = आश्रित्य वर्तसे, तत् एव = मद्धृदयम् एव, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, किं ज्वलयसि = किं दहसि ?, हे हताश = हे नष्टाऽभिलाष, दुर्बुद्धे इति भावः । स्वयं = त्वम्, हुताऽश वत् = अग्निवत्, क्षणदग्धनिजेन्धनः = अल्पक्षणभस्मीकृतस्वा श्रयः सन्, क्व = कुत्र, भवितासि = भविष्यसि ? ।। ७५ ।।

अनुवादः—हे काम ! मेरे हृदयका आश्रय लेते हो, उसीको इस प्रकार क्यों जलाते हो ? हाय ! हे दुर्बुद्धे ! तुम अग्निके समान क्षणभरमें अपने आश्रय (मुझ) को जलाकर कहां रहोगे ? ।। ७५ ।।

टिप्पणी—मामकं = मम इदं तत्, अस्मद् शब्दके स्थानमें "तवकममकावेकवचने" इस सूत्रसे ममक आदेश । हताश = हता आशा यस्य सः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । हुताऽशवत् = हुतम् अश्नातीति हुताशः, हुत + अश् + अण् (उपपद०) । हुताऽशेन तुल्यं, हुताश + वतिः । क्षणदग्धनिजेन्धनः = निजं च तत् इन्धनम् (क० धा०) । क्षणं दग्धम् (सुप्सुपा०) । क्षणदग्धं निजेन्धनं येन सः (बहु०) । भवितासि = भू + लुट् + सिप् । हे कामदेव ! दूसरेकी हिंसा करनेके व्यसनसे तुम अपने नाशको नहीं देखते हो इस आशयसे "हताश" ऐसे सम्बुद्धिपदका प्रयोग किया गया है । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ।।७५।।

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया ।
स्मर ! निरैक्ष्यत कस्य चनाऽपि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ? ।।७६।।

अन्वयः—हे स्मर ! त्वम् (अक्षिगतः) पुरभिदा त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया अदृश्यतां गमितः । (किन्तु) कस्यचन अपि अक्षिगते त्वयि त्रिभिः नयनैः किं न निरैक्ष्यत ? ।। ७६ ।।

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, त्वं = भवान्, अक्षिगत इति शेषः। पुरभिदा = हरेण, त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया = तृतीयलोचनवैयर्थ्यभयेन, अदृश्यताम् = अदर्शनीयतां, गमितः=प्रापितः, नाशं प्रापित इति भावः। किन्तु कस्यचन अपि = यस्य कस्यचिदपि जनस्य, अक्षिगते = दृग्गोचरे, द्वेष्ये च, त्रिभिः = त्रिसंख्यकैः, नयनैः = नेत्रैः, किं न निरैक्ष्यत=किमिति न निरीक्षितम्? कोपस्य तृतीयनेत्रस्थानीयत्वात्त्वयि द्वेष्ये सति सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनो जात इति भावः ॥ ७६ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! तुम द्वेष्य होकर रुद्रसे तृतीय नेत्र (अग्नि) के व्यर्थ होनेके भयसे नाशको प्राप्त कराये गये हो। किन्तु जिस किसी भी जनके तुम्हारे नेत्रमें पड़ने पर (वा द्वेष्य होने पर) तीन नेत्रोंसे (क्रोधके साथ दोनों नेत्रोंसे) क्या नहीं देखा ? ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—पुरभिदा=पुरं भिनत्तीति पुरभिद्, तेन। पुर+भिद्+क्विप्+टा (उपपद०)। त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया=त्रीणि नयनानि यस्य सः (बहु०) तस्य भावः, त्रिनयन+त्व। तस्य परिप्लुतिः (ष० त०), तस्याः शङ्का, तया (ष० त०)। अदृश्यताम् = अदृश्य+तल्+टाप्+अम्, गमितः = गम्+णिच्+क्तः। अक्षिगते = अक्षि गतः, तस्मिन् (द्वि० त०)। निरैक्ष्यत= निर्+ईक्ष+लङ् (भावमें) +त। धातुके सकर्मक होनेपर भी यहाँपर कर्म की विवक्षा "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।" इस वचनके अनुसार नहीं हुई है ॥ ७६ ॥

सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ?।
अथ न सम्प्रति सङ्गतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) "रतेः सहचरोऽसि" इति विश्रुतिः। त्वयि वसति अपि मे कुतो रतिर्न ? अथ सम्प्रति वां सङ्गतिर्न अस्ति, इयं भवन्तं न अनुमृता किल ॥ ७७ ॥

व्याख्या—(हे स्मर !) रतेः = रतिदेव्याः सन्तुष्टेश्च। सहचरः = सहचारी, असि = वर्तसे, इति = एवं, विश्रुतिः = प्रसिद्धिः। परं त्वयि = भवति, वसति अपि = वासं कुर्वति अपि, हृदयस्थे सत्यपीति भावः। मे = मम कुतः = कस्मात्कारणात्, रतिः न = प्रीतिः न, अथ = अथ वा, सम्प्रति = अधुना, वां = युवयोः। सङ्गतिः = सहचरता, न अस्ति = नो वर्तते, कुतः

इयं = रतिः, भवन्तं = त्वां, न अनुमृता = अनुमरणं न कृतवती, किल = इयं वार्ता, अनुमरणाऽभावादसङ्गतिर्युक्तेति भावः ॥ ७७ ॥

अनुवादः—(हे कामदेव !) तुम रतिदेवीके वा सन्तुष्टिके सहचर हो ऐसी प्रसिद्धि है, पर मेरे हृदयमें तुम्हारे रहनेपर भी मुझे किस कारणसे रति (प्रीति) नहीं है। अथ वा इस समय तुम दोनोंकी सङ्गति नहीं है; इस (रति) ने तुम्हारे मरनेपर साथ नहीं दिया ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—रतेः = "रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च ।" इति विश्वः । सहचरः = सह चरतीति, सह+चर+अच् । वसति = वस+लट् (शतृ)+ङि । अनुमृता = अनु + मृङ्+क्तः (कर्ता में)+टाप्+सुः । इस पद्यमें प्रीतिरूप रतिका कामप्रियाके साथ अभेद अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्तिः अलङ्कार है ॥ ७७ ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ ! किं स्वमपि मामिव तापितवानसि ? ।
कथमतापभृतस्तव सङ्गमादितरथा हृदयं मम दह्यते ? ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे अनात्मपरज्ञ ! माम् इव रतिवियुक्तं स्वम् अपि त्वं तापितवान् असि किम् ? इतरथा अतापभृतः तव सङ्गमात् मम हृदयं कथं दह्यते ? ॥ ७८ ॥

व्याख्या—हे अनात्मपरज्ञ = हे स्वपराऽनभिज्ञ ! सर्वघातुक मारेति भावः । माम् इव = भैमीम् इव, रति वियुक्तं = रतिविरहितं, स्वम् अपि = आत्मानम् अपि, तापितवान् असि किम्=दग्धवान् असि किम् ? इतरथा=नो चेत्, स्वाऽसन्तापन इति भावः । अतापभृतः=तापरहितस्य, तव=भवतः, सङ्गमात् = सम्पर्कात्, मम = भैम्याः, हृदयं = हृत्, कथं = केन प्रकारेण, दह्यते = संताप्यते, तप्तस्पर्शात्तापो नाऽतप्तस्पर्शादितिर्भावः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—अपनेको और दूसरेको नहीं जाननेवाले हे कामदेव ! मेरे समान रतिसे रहित अपनेको भी तुमने सन्तप्त किया है क्या ? नहीं तो तापरहित तुम्हारे सम्पर्कसे मेरा हृदय कैसे जल रहा है ? ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—अनात्मपरज्ञ=आत्मा च परश्च आत्मपरौ, (द्वन्द्व०) । तौ जानातीति आत्मपरज्ञः तत्सम्बुद्धौ, आत्मपर+ज्ञा+कः (उपपद०) । रतिवियुक्तं = रत्या वियुक्तः, तम् (तृ० त०) । तापितवान् = तप+णिच् + क्तवतु+ सुः । इतरथा = इतरेण प्रकारेण, इतर + थाल् । अतापभृतः = तापं बिभर्तीति तापभृत्, ताप+भृ + क्विप् (उपपद०) । न तापभृत्, तस्य (नञ्०) । दह्यते = दह+लट्+त (कर्मकर्तामें) ॥ ७८ ॥

अनुममार न मार ! कथं नु सा रतिरिति प्रथिताऽपि पतिव्रता ? ।
इयदनाथवधूवधपातकी दयिततयाऽपि तयाऽसि किमुज्झितः ? ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे मार ! पतिव्रता इति प्रथिता अपि सा रतिः कथं न अनुममार ? । (अथ वा) इयदनाथवधूवधपातकी (त्वम्) दयितया अपि तया उज्झितः असि किम् ? ॥ ७९ ॥

व्याख्या—हे मार = हे मारक, काम इत्यर्थः । पतिव्रता = सती, इति प्रथिता अपि = प्रख्याता अपि, सा = प्रसिद्धा, रतिः = तव प्रिया, कथं = केन प्रकारेण, न अनुममार = न अनुमृता, त्वामिति शेषः । अथ वा, इयदनाथवधूवधपातकी = एतावद्वियोगिस्त्रीहिंसापापी, त्वमिति शेषः । दयितया अपि = प्रियया अपि, तया = रत्या, उज्झितः = त्यक्तः, असि किं = वर्तसे किम् "आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ।" इति स्मरणादिति भावः (या० स्मृ० आचार० ७७) ॥ ७९ ॥

अनुवादः—हे हत्यारे कामदेव ! पतिव्रता ऐसी प्रसिद्धिवाली रतिने भी कैसे तुम्हारा अनुमरण नहीं किया ? अथ वा इतनी वियोगिनी स्त्रियोंके वधके पातकी तुम्हें उन्होंने छोड़ दिया है क्या ? ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—पतिव्रता=पत्यौ व्रतं यस्याः सा (व्यधि० बहु०) । अनुममार= अनु+मृङ्+लिट्+तिप् "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इस नियमसे आत्मनेपदका अभाव । इयदनाथवधूवधपातकी = इदं परिमाणमस्ति यासां ता इयत्यः, इदम्+वतुप् (घः)+ङीप् । अविद्यमानो नाथो यासां ता अनाथाः (नञ् बहु०) अनाथाश्च ता वध्वः (क० धा०) । इयत्यश्च ता अनाथवध्वः (क०धा०) तासां वधः (ष० त०), तेन पातकी (तृ० त०) । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । इतनी वियोगिनी स्त्रियोंके वधके पातकी कामदेवको रतिने छोड़ दिया है क्या ? यह भाव है ॥ ७९ ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

अन्वयः—जितेन्द्रियः सुगतः एव विजित्य तव उरुकीर्तितनुं यत् अनाशयत् । ततः अवशिष्टवतीं भूतमयीं तव तनूं समिति हरः अहरत् ॥ ८० ॥

व्याख्या—(हे काम !) जितेन्द्रियः = वशी, सुगत एव = बुद्ध एव, विजित्य = विजयं कृत्वा, तव = भवतः, उरुकीर्तितनुं = महायशःशरीरं, यत् = यस्मात् कारणात्, अनाशयत् = नाशितवात् । ततः = तस्मात्कारणात्, अव-

शिष्टवतीम् = अवशिष्टां, भूतमयीं = पाञ्चभौतिकीं, तव = भवतः, तनूं = शरीरं, समिति = युद्धे, हरः = रुद्रः, अहरत् = हृतवान्, भस्मीचकारेति भावः ॥ ८० ॥

अनुवादः--जितेन्द्रिय बुद्धने ही जीतकर तुम्हारे महान् कीर्तिरूप शरीरको जो नष्ट कर दिया, उस कारणसे अवशिष्ट पाञ्चभौतिक तुम्हारे शरीरको युद्धमें महादेवने भस्म कर डाला ॥ ८० ॥

टिप्पणी—जितेन्द्रियः = जितानि इन्द्रियाणि येन सः (बहु०)। विजित्य = वि+जि+क्त्वा (ल्यप्)। उरुकीर्तितनुम् = कीर्तिरेव तनुः (रूपक०), उरुश्चाऽसौ कीर्तितनुः, ताम् (क० धा०)। अनाशयत् = ण (न) श+णिच्+लङ्+तिप्। अवशिष्टवतीम् = अव+शिष्+क्तवतु+ङीप्+अम्। भूतमयीं = भूत+मयट्+ङीप्+अम्। अहरत् = हृञ्+लङ्+तिप् ॥ ८० ॥

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग ! निगृह्णता।
अहह ! नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे अनङ्ग ! विषमनेत्रं कुसुमैः निगृह्णता त्वया यत् फलम् अलभ्यत। ततः अवाप्तभया नीतिः कुसुमैः अपि विग्रहं न इच्छति, अहह ! ॥ ८१ ॥

व्याख्या—हे अनङ्ग = हे काम !, विषमनेत्रं = त्रिनयनं, रुद्रमित्यर्थः। कुसुमैः = पुष्पैः, निगृह्णता = निरुन्धता, प्रहरता इति भावः, त्वया = भवता, यत्, फलम् = मरणरूपः परिणामः, अलभ्यत = लब्धम्। ततः = तस्मात्फलात्, अवाप्तभया = प्राप्तभीतिः, नीतिः = नयः, कुसुमैः अपि = पुष्पैः अपि, किमुत अस्त्रैरिति भावः। विग्रहं = युद्धं, न इच्छति = नो वाञ्छति, अहह = खेदोऽयमिति भावः ॥ ८१ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! महादेवको फूलोंसे प्रहार करनेवाले तुमने जो फल (मरणरूप) पा लिया। उसी फलके कारण भयको प्राप्त करनेवाली नीति फूलोंसे भी युद्ध नहीं करती है ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—विषमनेत्रं=विषमाणि नेत्राणि यस्य सः, तम् (बहु०)। कुसुमैः=करणमें तृतीया। निगृह्णता = नि+ग्रह+लट्(शतृ)+टा। अलभ्यत = लभ+लङ्+त (कर्ममें)। अवाप्तभया=अवाप्तं भयं यया सा (बहु०) ॥ ८१ ॥

अपि घयन्नितराऽमरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ?।
भण रतेरधरस्य रसाऽऽदरादमृतमात्तघृणः खलु नाऽऽपिबः ? ॥ ८२ ॥

अन्वयः—(हे काम !) इतराऽमरवत् सुधां धयन् अपि त्रिनयनात् कथं तां दशाम् आपिथ ? भण । (अथवा) रतेः अधरस्य रसाऽऽदरात् आत्तघृणः (सन्) अमृतं न अपिवः खलु ? ॥ ८२ ॥

व्याख्या—(हे काम !) इतराऽमरवत् = अन्यसुरवत्, सुधाम् = अमृतं, धयन् अपि = पिबन् अपि, त्रिनयनात् = हरात्, कथं = केन प्रकारेण, तां = तादृशीं, दशाम् = अवस्थां, मरणरूपामिति भावः । आपिथ=प्राप्तोऽभूः, भण= वद । (अथवा) रतेः = स्वप्रियायाः, अधरस्य = ओष्ठस्य, रसाऽऽदरात् = आस्वादसम्मानात्, आत्तघृणः = गृहीतजुगुप्सः सन्, अमृत इति शेषः। अमृतं = सुधां, न अपिबः, = न पीतवान्, खलु = निश्चयेन । अमृतपाने कथमन्येष्वमरेषु त्वमेकी मृत इति भावः ॥ ८२ ॥

अनुवादः—(हे कामदेव !) और देवताओंके समान अमृतको पीते हुए भी तुमने महादेवसे कैसे वैसी अवस्था (मृत्यु) को प्राप्त किया ? कहो। अथवा अपनी पत्नी रतिके अधरके आस्वादके सम्मानसे अमृतमें घृणा करते हुए तुमने अमृत नहीं पिया क्या ? ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—इतराऽमरवत् = इतरे च ते अमराः (क० धा०), तैस्तुल्यम्, इतराऽमर + वतिः । धयन् = "धेट् पाने" धातुसे लट् (शतृ) + सु । त्रिनयनात् = त्रीणि नयनानि यस्य सः, तस्मात् (बहु०) । आपिथ = आप् + लिट् + थल्, क्रादिनियमसे इट् । रसादरात् = रसे आदरः, तस्मात् (स० त०) । आत्त घृणः = आत्ताघृणा येन सः (बहु०) । "घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति वैजयन्ती । अपिबः = "पा पाने" धातुसे लङ् + सिप् ॥ ८२ ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव परेत ! बभूव पिशाचता ? ।
यदधुना विरहाऽऽधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि स्मर ? मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे परेत ! तव भुवनमोहनजेन एनसा पिशाचता बभूव किम् ? हे स्मर ! यत् अधुना विरहाऽऽधिमलीमसां मद्विधाम् अभिभवन् भ्रमसि ॥ ८३ ॥

व्याख्या—हे परेत = हे प्रेत !, तव = भवतः, भुवनमोहनजेन = लोकाचेतनीकरणजन्येन, एनसा = पापेन, पिशाचता = पिशाचभावः, बभूव किं = जाता किम् । कुतः—हे स्मर=हे कामदेव !, यत्=यस्मात्कारणात्, अधुना = सम्प्रति, विरहाऽऽधिमलीमसां = वियोगव्याधिमलिनां, मद्विधां = मादृशीम् अबलाम्, अभिभवन् = पीडयन्, भ्रमसि = भ्रमणं करोषि ॥ ८३ ॥

अनुवादः—हे प्रेत ! तुम लोकको मोहित करनेसे उत्पन्न पापसे पिशाच हो गये हो क्या ? हे कामदेव ! जो कि अभी विरहकी व्यथासे मलिन मुझ जैसी स्त्रीको पीडित करते हुए घूम रहे हो ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—परेत = परस्मिन् (लोके) इतः (गतः) इति परेतस्तत्सम्बुद्धौ (स० त०) । भुवनमोहनजेन = भुवनानां मोहनं (ष० त०), तस्माज्जातेन, भुवनमोहन + जन् + डः + टा । विरहाधिमलीमसां = विरहेण आधिः (तृ० त०), तेन मलीमसा, ताम् (तृ० त०), मद्विधां = मम इव विधा (प्रकारः) यस्याः सा, ताम् (व्यधिकरणबहु०) । पापिष्ठ लोग पिशाचभावको प्राप्त कर दुर्बल स्त्री और बालकोंको पीडित करते रहते हैं, तुम भी वैसे ही कोई पिशाच हो क्या ? यह भाव है। इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८३ ॥

बत ! ददासि न मृत्युमपि स्मर ! स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न किल मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! मृत्युम् अपि न ददासि । (अथवा) कृपया ते करात् धनुः न स्खलति । अथ मृतः असि ? मृतेन च उरीकृतबन्धनः मुष्टिः न मुच्यते किल । बत ! ॥ ८४ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे कामदेव !, मृत्युम् अपि = मरणम् अपि, न ददासि = नो वितरसि, तेन दुःखाऽन्तो भवेदिति भावः । अथवा, कृपया = करुणया, ते = तव, करात् = हस्तात्, धनुः = कार्मुकं, न स्खलति = नो भ्रश्यति । अथ=अथवा, मृतः असि=गतजीवितो वर्तसे, मृतेन च=प्राप्तमरणेन च, उरीकृतबन्धनः = अङ्गीकृतबन्धनः, मुष्टिः = सम्पिण्डितपाणिः, न मुच्यते = न त्यज्यते, किल = खलु । बत = खेदोऽयम् ॥ ८४ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! तुम मृत्यु भी नहीं देते हो । अथवा दयासे तुम्हारे हाथसे धनु भी नहीं गिरता है । अथ वा मर गये हो ? मरे हुए पुरुषकी बाँधी हुई मुट्ठी भी नहीं खुलती है। हाय ! ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—उरीकृतबन्धनः = उरीकृतं बन्धनं येन सः (बहु०) । हे काम-देव । तुम यमराजसे भी क्रूर हो, यह पद्यका तात्पर्य है ॥ ८४ ॥

युगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयते परनिर्जरसेविता ।
अतिशयाऽऽव्ययवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर ! भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥८५॥

अन्वयः—हे स्मर ! परनिर्जरसेविता दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयते। भवन्तम् उपासितुः अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुता भवन्ति ॥ ८५ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे कामदेव !, परनिर्जरसेविता = अन्यदेवता सेवको जनः, दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः = अन्धताऽकालमरणकुरूपताः, शमयते = निवर्तयति । भवन्तं = त्वाम्, उपासितुः = उपासकस्य जनस्य तु, अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः = अत्यर्थाऽन्धत्वशरीरविपत्तिवैवर्ण्यानि, भवन्ति = जायन्ते ॥ ८५ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! अन्य देवोंकी सेवा करनेवाले अन्धापन, अकालमरण और कुरूपताको दूर करते हैं । तुम्हारी सेवा करनेवालोंको तो अतिशय अन्धता, शरीरकी विपत्ति और विवर्णता होती हैं ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—परनिर्जरसेविता = परे च ते निर्जराः (क० धा०), तेषां सेविता (ष० त०) । दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः = दृशोः उपहतिः (ष० त०)। विरूपस्य भावः, विरूप+तल्+टाप् । दृगुपहतिश्च अपमृत्युश्च विरूपता च (द्वन्द्वः) ताः । शमयते="शमु उपशमे" धातुसे "णिचश्च" इस सूत्रसे आत्मनेपद लट्+त, "मितां ह्रस्वः" इससे ह्रस्व । भवन्तम्="उपासितुः" इस तृन्नन्त पदके योगमें कर्ममें प्राप्त षष्ठीका "न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इससे निषेध । उपासितुः = उपास्त इति उपासिता, तस्य उप+आस्+तृन्+ङस्। अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः = अन्धस्य भावः आन्ध्यम्, अन्ध+ष्यञ्। अतिशयं यथा तथा आन्ध्यम् (सुप्सुपा०) । वपुषः क्षतिः (ष० त०)। पाण्डोर्भावः पाण्डु+तल्+टाप् । अतिशयाऽऽन्ध्यं च वपुःक्षतिश्च पाण्डुता च (द्वन्द्वः) ताः । और देवताओंकी उपासनासे कहाँ तो अन्धता आदि दूर होती हैं, तुम्हारी सेवा करनेवालोंकी कहाँ अत्यन्त अन्धता आदि होती हैं इस प्रकार विरूप पदार्थोंकी संघटना होनेसे विषम अलङ्कार है ॥ ८५ ॥

स्मर ! नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान् भवदायुधम् ।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत् प्रलयं त्रिजगद् व्रजेत् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! त्वं नृशंसतमः, अतः विधिः सुमनसः भवदायुधं कृतवान् । तव दृढं धनुः, आयसम् आशुगं च सृजेत् यदि त्रिजगत् प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, त्वं = भवान्, नृशंसतमः = घातुकतमः, अतः = अस्मात् कारणात्, विधिः = ब्रह्मदेवः, सुमनसः = पुष्पाणि, भवदायुधं

त्वच्छस्त्रं, कृतवान् = विहितवान् । एतद्वैपरीत्येन विधिः, तव = भवतः, दृढं = कठोरं, धनुः = कार्मुकम्, आयसम् = अयोमयम्, आशुगं च = बाणं च, सृजेत् यदि = जनयेच्चेत्, तर्हि त्रिजगत् = लोकत्रयं, प्रलयं = विनाशं, व्रजेत् = गच्छेत् । तय घातुकतां दृष्ट्वा ब्रह्मदेवेन सम्यक् कृतमिति भावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—हे काम ! तुम अतिशय हत्यारे हो, इस कारण ब्रह्माजीने फूलोंको तुम्हारा हथियार बनाया । तुम्हारा मजबूत धनु और लोहेका बाण बनाते तो तीनों लोकोंका विनाश हो जाता ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—नृशंसतमः=अतिशयेन नृशंसः, नृशंस+तमप् । भवदायुधं=भवत आयुधं, तत् (ष० त०) । कृतवान्=कृ+क्तवतु+सुः । आयसम् = अयसः अयं, तम्, अयस्+अण्+अम् । सृजेत् = सृज+लिङ्+तिप् । त्रिजगत् = त्रयाणां जगतां समाहारः (द्विगु०) । व्रजेत् = व्रज+विधिलिङ्+तिप् ॥ ८६ ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधुस्त्वदिषून् कुसुमानि किं मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—(हे काम !) स्मररिपोः रोपशिखी पुरां त्रयम् इव ते रोपशिखी जगतां त्रयं मा दहतु इति (मत्वा) विधिः अनिर्वृतः त्वदिषून् कुसुमानि मधुभिः अन्तः असिञ्चत् किम् ? ॥ ८७ ॥

व्याख्या—(हे काम !) स्मररिपोः = त्वच्छत्रोः, हरस्येत्यर्थः । रोपशिखी = बाणाऽग्निः, पुरां = नगराणां, त्रयम् इव=त्रितयम् इव, त्रिपुरमिवेति भावः । ते = तव कामस्य, रोपशिखी=बाणाऽग्निः, जगतां = लोकानां, त्रयं = त्रितयं, लोकत्रयमिति भावः । मा दहतु = नो भस्मीकरोतु, इति=एवं, मत्त्वेति शेषः । विधिः = ब्रह्मदेवः, अनिर्वृतः = अपरितुष्टः सन्, त्वां पुष्पबाणं कृत्वाऽपीति शेषः । त्वदिषून् = त्वद्बाणान्, कुसुमानि = पुष्पाणि, मधुभिः=पुष्परसैः, अन्तः = अभ्यन्तरे, असिञ्चत् किम् = औक्षत् किमु, अग्निशान्त्यर्थमिति शेषः । विधिरेवं नाऽकरिष्यच्चेत् घातुकतमस्य ते को वारयिताऽभविष्यदिति भावः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—(हे काम !) जैसे तुम्हारे शत्रु रुद्रके बाणाऽग्निने त्रिपुरको जलाया था उसी तरह तुम्हारा बाणाऽग्नि भी तीनों लोकोंको मत जलावे ऐसा विचार कर ब्रह्माजीने तुम्हें पुष्परूप बाणोंको देनेसे ही सन्तुष्ट न होकर तुम्हारे बाण फूलोंको भीतर पुष्परससे अभिषिक्त कर दिया ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—स्मररिपोः = स्मरस्य रिपुः, तस्य (ष० त०)। रोपशिखी = रोप एव शिखी (रूपक०)। "पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः। अनिर्वृतः = न निर्वृतः (नञ्०)। त्वदिषून् = तव इषवः, तान् (ष० त०)। इस पद्यमें उपमा और रूपककी परस्पर अपेक्षा न करनेकी स्थिति होनेसे संसृष्टि अलङ्कार है॥ ८७॥

विधिरनङ्गमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत्।
अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि॥ ८८॥

अन्वयः—(हे काम !) विधिः अनङ्गम् अभेद्यम् अवेक्ष्य जनमनः ते लक्ष्यम् अकल्पयत्। स वज्रम् अदास्यत चेत्, तदा त्वदिषुभिः असौ अपि व्यदलिष्यत्॥ ८८॥

व्याख्या—(हे काम !) विधिः = ब्रह्मदेवः, अनङ्गम् = अवयवरहितम्, "अनंशम्" इति पाठेऽपि अयमेवाऽर्थः। अत एव अभेद्यं = भेत्तुमशक्यम्, अवेक्ष्य = विचार्य, जनमनः = लोकचित्तं, ते = तव, लक्ष्यं = वेध्यम्, अकल्पयत् = व्यरचयत्। एतद्वैपरीत्येन—सः = विधिः, वज्रं = कुलिशं, हीरकं वा, तव लक्ष्यरूप इति शेषः। अदास्यत चेत् = व्यतरिष्यत् यदि, तदा = तर्हि, त्वदिषुभिः = त्वद्बाणरूपैः पुष्पैः, असौ अपि = वज्रः अपि, व्यदलिष्यत् = विशीर्णोऽभविष्यत्। अत उचितरूपं विधिविधानमिति भावः॥ ८८॥

अनुवादः—(हे काम !) ब्रह्माजीने अनङ्ग (अवयवरहित) अत एव अभेदनीय ऐसा विचारकर लोकोंके मनको तुम्हारा लक्ष्य (निशाना) बना डाला। ऐसा न करके वे (ब्रह्माजी) वज्रको भी तुम्हारा लक्ष्य बना देते तो तुम्हारे बाणोंसे वह भी विदीर्ण हो जाता॥ ८८॥

टिप्पणी—अनङ्गम् = अविद्यमानम् अङ्गम् (अवयवः) यस्य तत् (नञ्-तत्पु०)। अभेद्यं = न भेद्यं, तत् (नञ्०)। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। जनमनः = जनस्य मनः, तत् (ष० त०)। नैयायिकोंने मनको निरवयव द्रव्य माना है। अकल्पयत् = क्लृप् + णिच् + लङ् + तिप्। अदास्यत = दा + लृङ् + त। व्यदलिष्यत् = वि + दल + णिच् + लङ् + तिप्। दोनों ही स्थलमें "लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ" इस सूत्रसे क्रियातिपत्तिमें लृङ्। त्वदिषुभिः = तव इषवः तैः (ष० त०)॥ ८८॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाऽऽशुगान् स्मर ! विधाय न निर्वृतिमाप्तवान्।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तान् तदपि तैर्बत ! जर्जरितं जगत्॥८९॥

अन्वयः—हे स्मर ! विधिः कुसुमानि (एव) तव आशुगान् विधाय अपि निर्वृतिं न आप्तवान् । हि सः तान् नियम्य ते पञ्च एव अदित, तदपि तैः (एव) जगत् जर्झरितं बत ! ॥ ८९ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम ! विधिः = ब्रह्मदेवः, कुसुमानि = पुष्पाणि (एव), तव = भवतः, आशुगान् = बाणान्, विधाय अपि = कृत्वा अपि, निर्वृतिं = सुखं, कृतकृत्योऽस्मीति परितोषमिति भावः । न आप्तवान् = न प्राप्तवान् । हि = यस्मात्कारणात्, सः = अनिर्वृतः विधिः । तान् = पुष्परूपान् आशुगान्, नियम्य = नियमं कृत्वा, इयन्त एव आशुगा इति शेषः । ते = तुभ्यं, पञ्च एव = पञ्चसंख्यकान् एव, अदित = दत्तवान् । तदपि = तथाऽपि, तैः = पञ्चसंख्यकैः एव आशुगैः । जगत्=लोकः, जर्झरितं=जर्जरीकृतम् । बत = खेदोऽयम् । विश्वनियामको विधिरपि एवं विफलयत्नः, कोऽन्योऽस्ति नियन्तेति भावः ॥ ८९ ॥

अनुवादः—हे काम ! ब्रह्माजी फूलोंको ही तुम्हारा बाण बनाकर भी कृतकृत्य नहीं हुए । क्योंकि उन्होंने उन फूलोंको भी इतने ही होने चाहिए ऐसा नियम कर तुम्हें (अरविन्द आदि) पाँच ही फूलों को दे दिया, तो भी उतनों-ही से जगत् जर्जर बनाया गया है ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । निर्वृतिं = निर् + वृञ् + क्तिन् + अम् । आप्तवान्=आप्लृ + क्तवतु । "इव" आदि वाचक शब्दके न होनेसे यहाँपर प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है । नियम्य = नि + यम् + क्त्वा (ल्यप्) । पञ्च = "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ।" 'इस श्लोकके अनुसार कमल, अशोक, आम्रपुष्प, नवमल्लिका और नील कमल ये पाँच फूल कामदेवके बाण हैं । अदित = दा + लुङ् + त । जर्झरितं = जर्झर + णिच् + क्तः ॥ ८९ ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ? ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियताऽपि न तेऽङ्गविदारणम् ॥ ९० ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) पञ्च सुरद्रुमाः कस्य सुपर्वणः कति सुमनसः न उपहरन्ति ? तव तु हीनतया पृथक् एकिकाम् (उपहरन्ति), इयता अपि ते अङ्गविदारणं न । धिक् ! ॥ ९० ॥

व्याख्या—(हे स्मर ।) पञ्च = पञ्चसंख्यकाः, सुरद्रुमाः = देववृक्षाः, मन्दारादय इति भावः । कस्य, सुपर्वणः = देवस्य, कति = कियत्संख्यकाः,

सुमनसः = पुष्पाणि, न उपहरन्ति = न उपायनीकुर्वन्ति, सर्वस्याऽपि सुपर्वणोऽपरिमितमुपहरन्तीति भावः। एतद्वैपरीत्येन तव तु = भवतः स्मरस्य तु, हीनतया = नीचतया, पृथक् = प्रत्येकम्, एकिकाम् = एकाकिनीं, सुमनोव्यक्तिम्, उपहरन्ति = उपायनीकुर्वन्ति, अत एव तव पञ्चबाणत्वमिति भावः। इयता = एतावता, अपमानेनेति शेषः, अपि। ते = तव, अङ्गविदारणं न = शरीरस्फोटो न अस्ति, धिक् = त्वामिति शेषः। अवमतस्य जीवनान्मरणमेव वरमिति भावः॥ ९०॥

अनुवादः—हे काम ! मन्दार आदि पाँच देववृक्ष, किस देवताको कितने फूलोंका उपहार नहीं करते हैं ? तुम्हारी तो नीचताके कारण अलग-अलग एक-एक फूल तुम्हें उपहार देते हैं। इतने अपमानसे भी तुम्हारा अङ्ग विदीर्ण नहीं होता है। तुम्हें धिक्कार है ! ॥ ९०॥

टिप्पणी—सुरद्रुमाः = सुराणां द्रुमाः (ष० त०)। देवताओंके पाँच वृक्ष हैं, जैसे कि—"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥" (अमर०)

अर्थात् मन्दार, पारिजात, सन्तान, कल्पवृक्ष और हरिचन्दन ये पाँच देववृक्ष हैं। सुमनसः = "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्।" इत्यमरः। पुष्पवाचक सुमनःशब्द स्त्रीलिङ्गमें नित्य बहुवचनाऽन्त है। उपहरन्ति = उप + हृ + लट् + झि। "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा।" इत्यमरः। हीनतया = हीन + तल् + टाप् + टा। एकिकाम् = एका एव एकिका, ताम्। एका शब्दसे "एकादाकिनिच्चाऽसहाये" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय और पूर्व वर्णका इत्व। इयता= इदम् + वतुप् + टा। अङ्गविदारणम् = अङ्गस्य विदारणम् (ष० त०)। "अङ्ग ! विगर्हणा" यह नारायणपण्डित-सम्मत पाठान्तर है। उसमें अङ्ग=हे कामदेव ! विगर्हणा = घृणा, यह अर्थ है॥ ९०॥

कुसुममप्यतिदुर्नयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत्।
किमकृतैष यदेकतदास्पदे द्वयमभूदधुनाऽपि नलभ्रुवोः॥ ९१॥

अन्वयः—विधिः कुसुमम् अपि अतिदुर्नयकारि धनुः ते वितीर्य अग्रहीत् किमु ? किन्तु एष किम् अकृत ? यत् एकतदास्पदे अधुना नलभ्रुवोः द्वयम् अभूत्॥ ९१॥

व्याख्या—विधिः = ब्रह्मदेवः, कुसुमम् अपि = पुष्पम् अपि, दुर्बलमपीति शेषः। अतिदुर्नयकारि = अत्यनर्थकारकं, धनुः = चापं, ते = तुभ्यं,

वितीर्य = दत्त्वा, अग्रहीत् किमु = पुनर्जहार किम्? किं तु एषः = विधिः, किम् अकृत = किं कृतवान्?, अकार्यमेव कृतवानिति भावः। यत् = यस्मात्, एकतदास्पदे = एकधनुःस्थाने, अधुना = सम्प्रति, नलभ्रुवोः = नैषधाक्षिलोम्नोः, द्वयं = द्वितयम्, अभूत् = अभवत् ॥ ९१ ॥

अनुवादः—(हे काम!) ब्रह्माजीने फूल, तथाऽपि अत्यन्त अनर्थकारक धनु तुम्हें देकर फिर ले लिया क्या? किन्तु ब्रह्माजीने क्या किया? जो कि एक धनुके स्थानमें इस समय नलके भ्रूरूप दो धनु हो गये ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—अतिदुर्नयकारि=दुष्टो नयः (गति०)। अत्यन्तं दुर्नयः (गति०)। अतिदुर्नयं करोतीति तच्छीलं, तत्, अतिदुर्नय+कृ+णिनिः+सुः (उपपद०)। वितीर्य = वि + तॄ + क्त्वा (ल्यप्)। अग्रहीत् = ग्रह + लुङ् + तिप्। अकृत = कृ+लुङ् + त। एकतदास्पदे = एकं च तत् (क० धा०) तस्य आस्पदं, तस्मिन् (ष० त०)। नलभ्रुवोः = नलस्य भ्रुवौ तयोः (ष० त०)। ब्रह्माजीने उसी धनुसे नलकी दो भौंहोंकी सृष्टि कर कण्टकको निकालकर शल्य (कील) का आरोपण किया, यह एकको न सहनेवालेको नलकी दो भौंहें होनेसे और असह्य बना डाला यह तात्पर्य है ॥ ९१ ॥

षड्तवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः।
ददति षड् भवते, कुरुते भवान् धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—अक्रमनन्दितनन्दनाः षट् ऋतवः कृपया स्वकम् एककं कुसुमं भवते ददति। तैः एकं धनुः इव, पञ्च इषून् इव भवान् कुरुते ॥ ९२ ॥

व्याख्या—अक्रमनन्दितनन्दनाः = यौगपद्यप्रकाशितसुरोद्यानाः, षट् = षट्संख्यकाः, ऋतवः = वसन्तादयः, कृपया = करुणया, न तु प्रीत्येति शेषः। स्वकं = स्वसम्बन्धि, एककम् = एकैकम् एव, कुसुमं = पुष्पम् षट्संख्यकमिति भावः। भवते = तुभ्यं, ददति = वितरन्ति। तैः = षड्भिः, एकं = एकसंख्यं पुष्पं, धनुः इव = चापम् इव, पञ्च = पञ्चसंख्यकानि पुष्पाणि, इषून् इव = बाणान् इव, भवान्, कुरुते = विदधाति। अहो=आश्चर्यम्, एतादृशेऽपमानेऽपि निर्लज्जस्य ते परहिंसाव्यसनमिति भावः ॥ ९२ ॥

अनुवादः—विना क्रमके (एक ही वार) इन्द्रके नन्दन वनको प्रकाशित करनेवाले वसन्त आदि छः ऋतु, कृपासे अपने एक-एक फूल आपको देते हैं। उन छः फूलोंमेंसे एकको धनुके समान और पाँचोंको बाणोंके समान आप बना डालते हैं ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—अक्रमनन्दितनन्दनाः = क्रमस्याऽभावः अक्रमम् (अभावके अर्थमें अव्ययीभाव)। नन्दितं नन्दनं यैस्ते (बहु०)। अक्रमेण नन्दितनन्दनाः (तृ० त०)। ऋतवः = ऋतु छः हैं जैसे कि हेमन्त, शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा और शरत्। एककम् = एकम् एव, एक शब्दसे "एकादाकिनिच्चाऽसहाये" इस सूत्रसे असहायमें कन् प्रत्यय, "एकाकी त्वेक एककः" इत्यमरः। अत्यन्त दरिद्र पुरुष भिक्षामें प्राप्त अल्प वस्तुको भी विभाग करके 'इससे यह करूँगा, इससे यह करूँगा' ऐसा मनोरथ करता है उसी तरह काम भी छः ऋतुओंसे प्राप्त एक-एक फूलोंमेंसे एकसे धनु और पाँचों फूलोंसे बाण बनाता है इस बातको दो "इव" शब्द सूचित करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ९२ ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं, क्व स मुनिस्तव यः सहते क्षतीः ?।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेदविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे ॥ ९३ ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) त्वम् अतनुः (इति) यत्, इदं जगते हितम्। (तथा हि) विशिखम् अविचलद्भुजम् आश्रवणं परिपूर्य उज्झितुम् ईशिषे चेत्, यः तव क्षतीः सहते स मुनिः क्व ? ॥ ९३ ॥

व्याख्या—(हे स्मर !) त्वं = भवान्, अतनुः = अशरीरी, इति, यत् इदम् = तव अतनुत्वं, जगते = लोकाय, हितं = कल्याणम्। विशिखं = बाणम्, अविचलद्भुजम् = अकम्प्रहस्तम्, आश्रवणम् = कर्णपर्यन्तम्, परिपूर्य= आकृष्य, उज्झितुं = मोक्तुम्, ईशिषे = शक्नोषि, चेत् = यदि, यः = जनः, तव = भवतः, क्षतीः = प्रहारान्, "हतीः" इति पाठे आघातान् इत्यर्थः। सहते = मृष्यति, सः = तादृशः, मुनिः = ऋषिः अपि, मनुष्यस्य का कथा ?, क्व = कुत्र ? ॥ ९३ ॥

अनुवादः—(हे काम !) तुम जो अनङ्ग (अशरीर) हो यह जगत्के लिए हितकारक है। शरीरयुक्त होकर हाथको कम्पित न कर बाणको कानतक खींचकर छोड़नेको समर्थ होते तो जो तुम्हारे प्रहारोंका सहन करे वैसा मुनि भी कहाँ हैं ? ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—अतनुः = अविद्यमाना तनुः यस्य सः (नञ्बहु०)। जगते = "हितम्" पदके योगमें "हितयोगे च" इससे चतुर्थी। अविचलद्भुजम्=अविचलन्तौ भुजौ यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०)। आश्रवणं=श्रवणात् आ (प० त०)। परिपूर्य = परि+पृ+क्त्वा (ल्यप्)। ईशिषे = "ईश ऐश्वर्ये" धातुसे लट्+थास्। "ईशः से" इससे इट्। क्षतीः = क्षण+क्तिन्+शस्।

सहते = सह + लट् + त। अनङ्ग होनेपर भी जगत्का द्रोह करनेवाले तुम अन्य धनुर्धरोंके समान शरीरवाले होते तो जितेन्द्रिय व्यक्तिकी चर्चा ही नष्ट हो जाती इसलिए तुम्हारा अनङ्ग होना ही जगत्के लिए हितकारक है यह तात्पर्य है ॥ ९३ ॥

सह तया स्मर ! भस्म झटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! पशुपतिं प्रति याम् इषुम् अग्रहीः, तया सह झटिति भस्म अभूः । अधुना वितनोः तव पिकस्वर एव पञ्चमः अभूत् ॥ ९४ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, पशुपतिं प्रति = हरं प्रति, याम्, इषुं = बाणम्, अग्रहीः = गृहीतवान्, तया सह = इष्वा सह, झटिति = सहसा, भस्म अभूः = भस्मप्रायः अभूः, दग्धः अभूः इति भावः । अधुना = इदानीं, वितनोः = अनङ्गस्य, तव = भवतः, पिकस्वर एव = कोकिलशब्द एव, पञ्चमः= पञ्चसंख्यापूरणः शरः, अभूत् = अभवत् ॥ ९४ ॥

अनुवादः—हे काम ! रुद्रको प्रहार करनेके लिए तुमने जिस बाणको लिया था उसीके साथ तुम सहसा भस्म हो गये। इस समय शरीररहित तुम्हारा, कोयलका स्वर ही पञ्चम बाण हो गया ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—पशुपतिं = पशूनां पतिः, तम् (ष० त०)। "पाशबद्धो भवेज्जीवः पाशमुक्तो भवेत्पतिः ।" इस उक्तिके अनुसार अविद्यापाशसे बद्ध जीवमात्र "पशु" और अविद्यापाशसे मुक्त "पति" ऐसा अर्थ विवक्षित है । वितनोः= विगता तनुः यस्याः सा, तस्याः (बहु०) । पिकस्वरः = पिकस्य स्वरः (ष० त०) । पञ्चमः=पञ्चानां पूरणः, "पञ्चन्" शब्दसे "तस्य पूरणे डट्" इससे डट् और तदन्तसे "नाऽन्तादसंख्यादेर्मट्" इससे मट् प्रत्यय । "पिकः कूजति पञ्चमम्" इत्यादिमें कोकिलके स्वरमें "पञ्चम" ऐसे नामकी प्रवृत्ति हुई यह भाव है । "पञ्चमो रागभेदे स्यात्पञ्चानामपि पूरणे ।" इति विश्वः । इस पद्यमें शरका कार्य करनेसे पिकस्वरमें शरत्वकी उत्प्रेक्षा होनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ९४ ॥

स्मर ! समं दुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः ।
सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! भगवतः अपि भवद्दहनश्रमः दुरितैः समम् अफलीकृतः । सुरहिताय हुताऽऽत्मतनुः (सन्) तत्क्षणं दिवि पुनः जनुः आपिथ ननु ॥ ९५ ॥

व्याख्या—हे स्मर=हे काम !, भगवतः अपि=हरस्य अपि, भवद्दहनश्रमः=त्वद्भस्मीकरणपरिश्रमः, दुरितैः समं = भवत्पापैः सह, अफलीकृतः = निष्फलीकृतः। अफलीकरणं प्रतिपादयति—सुरहितायेति। सुरहिताय = देवकल्याणाय, हुताऽऽत्मतनुः = आहुतीकृतस्वशरीरः, त्वमिति शेषः। तत्क्षणं = तस्मिन्नेव काले, दिवि = स्वर्गे, पुनः = भूयः, जनुः = जन्म, आपिथ = प्राप्तवान्, ननु = खलु ॥ ९५ ॥

अनुवादः—हे काम ! भगवान् महादेवका भी तुम्हें जलानेमें परिश्रम, तुम्हारे पापोंके साथ निष्फल किया गया। जो कि देवताओंके हितके लिए अपने शरीरकी आहुति देते हुए तुमने उसी क्षण स्वर्गमें फिर जन्म पा लिया ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—भवद्दहनश्रमः = भवतो दहनं (ष० त०), तस्मिन् श्रमः (स० त०), अफलीकृतः = अविद्यमानं फलं यस्य सः अफलः (नञ्बहु०)। अनफलम् अफलं यथा संपद्यते तथा कृतः, अफल + च्वि + कृ + क्तः। सुरहिताय = सुरेभ्यो हितं, तस्मै (च० त०)। हुताऽऽत्मतनुः = आत्मनस्तनुः (ष० त०), हुता आत्मतनुर्येन सः (बहु०)। तत्क्षणं = तं च तं क्षणं, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। "अत्यन्तसंयोगे च" इससे द्वितीया-तत्पुरुष। आपिथ = आप्लृ + लिट् + सिप् (थल्)। हमारे अभाग्यसे देवताओंसे प्रार्थित महादेवसे भस्मीभूत होकर तुमने शीघ्र ही स्वर्गमें फिर जन्म पा लिया यह तात्पर्य है ॥ ९५ ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः।
सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—(हे शूर !) तव असौ बाहुः विधूदये सुमनसः धनुः अटनौ नमयन् दक्षिणः स्यात् यदि (तदा) विमुखस्य विरहिणः स शमनदिक्पवनः दक्षिणः न ॥ ९६ ॥

व्याख्या—(हे शूर !) तव = भवतः, असौ = अयं, बाहुः = भुजः, विधूदये = चन्द्रोदये, सहायलाभे सतीति शेषः। सुमनसः = पुष्पम् एव, धनुः = चापम्, अटनौ = कोटौ, नमयन् = नम्रीकुर्वन्, दक्षिणः = कुशलः, विरहिजनप्रहार इति शेषः। स्यात् यदि = भवेच्चेत्, सव्येतरश्चेति ध्वनिः। तदा विमुखस्य = पराङ्मुखस्य, चन्द्रोदयाद्विह्वलमुखस्येति भावः। विरहिणः = वियोगिजनस्य, सः = प्रसिद्धः, दक्षिणत्वेनेति शेषः। शमनदिक्पवनः=यमदिशा-

वायुः, दक्षिणो न = दाक्षिण्यवान् सव्येतरश्च न, किन्तु सोऽपि त्वत्सहकारि-त्वान्निर्दयप्रहर्ता एवेति भावः ॥ ९६ ॥

अनुवादः—(हे शूर !) तुम्हारा यह बाहु चन्द्रमाके उदयमें पुष्परूप धनुकी कोटिपर झुकाता हुआ दक्षिण (विरहियोंके ऊपर प्रहार करनेमें कुशल) होगा तो चन्द्रोदयमें पराङ्मुख वियोगी जनके लिए दक्षिण दिशाका वायु दाक्षिण्यवाला वा दक्षिण नहीं होगा (वह भी तुम्हारा सहकारी होनेसे प्रहारकर्ता ही होगा ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—विधूदये = विधोः उदयः, तस्मिन् (ष० त०)। अटनौ = "कोटिरस्याऽटनिर्गोधा" इत्यमरः। नमयन् = नम + णिच् + लट् (शतृ) + सुः। विमुखस्य = विरुद्धं मुखं यस्य सः, तस्य (बहु०)। विरहिणः = विरह + इनि + ङस्। शमनदिक्पवनः = शमनस्य (यमस्य) दिक् (अवाची) (ष० त०)। तस्याः पवनः (ष० त०)। पश्चिमकी ओर मुख करनेवालेके लिए दक्षिण भी वाम होता है ऐसी ध्वनि होती है। दक्षिण दिशाका वायु भी दक्षिण नहीं, ऐसे अर्थका स्फुरण होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ९६ ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेककं मदमुदाऽन्धमयोगिजनाऽन्तकम् ।
यदजयत्तत एव न गीयते स भगवान्मदनाऽन्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे मदन ! उमापतिः मदमुदाऽन्धम् अयोगिजनान्तकम् एककं भवन्तम् एव अजयत् इति (यत्) तत एव स भगवान् मदनाऽन्धकमृत्युजित् न गीयते ? (गीयत एव) ॥ ९७ ॥

व्याख्या—हे मदन = हे मन्मथ !, उमापतिः = हरः, मदमुदाऽन्धं = गर्व-हर्षाऽन्धम्, अयोगिजनाऽन्तकं = विरहिजनमृत्युरूपम्, एककम् = एकाकिनं, भवन्तम् एव = त्वाम् एव, अजयत् = जितवान्, इति यत्, तत एव = तस्मा-त्कारणात् एव, सः = प्रसिद्धः, भगवान् = उमापतिः, मदनाऽन्धकमृत्युजित् = मदनजित् अन्धकजित् मृत्युजित् इति इति भावः। न गीयते = नो गीयते किमु, अपि तु गीयत एव। मदनवत् अन्धक मृत्यू अपि त्वदतिरिक्तौ न स्त इति भावः ॥ ९७ ॥

अनुवादः—हे मदन ! महादेवने गर्व और हर्षसे अन्धेके समान और वियोगी जनोंको अन्तक (मृत्यु) रूप अकेले तुम्हें ही जो जीत लिया, उस कारणसे ही वे भगवान् (उमापति) मदनजित् (कामदेवको जीतनेवाले),

अन्धकजित् (अन्धेको वा अन्धकाऽसुरको जीतनेवाले) और मृत्युजित् (मृत्युको जीतनेवाले) नहीं कहे जाते हैं ? (कहे जाते ही हैं) ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—उमापतिः = उमायाः पतिः (ष० त०) मदमुदाऽन्धं = मदश्च मुच्च मदमुत् (समाहारद्वन्द्व), मदमुदा अन्धः, तम् (तृ० त०)। अयोगिजनाऽन्तकं = न योगः (नञ्०)। अयोगः अस्ति एषां ते अयोगिनः (अयोग + इनि + जस्)। तेषाम् अन्तकः, तम् (ष० त०)। एककम् = एक + कन् + अम् । अजयत् = जि + लङ् + तिप् । भगवान् = भग + मतुप् + सुः । मदनाऽन्धकमृत्युजित् = मदनश्च अन्धकश्च मृत्युश्च (द्वन्द्वः), तान् जयतीति (मदनाऽन्धकमृत्यु + जि + क्विप् + सुः (उपपद०)। गीयते = गै + लट् + तिप् (कर्ममें)। हे काम ! मदनके समान अन्धक (अन्धा बनानेवाला) और मृत्यु भी तुमसे अतिरिक्त नहीं है ? इस पद्यमें मदन आदिका परस्परमें भेद होनेपर भी अभेदकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ९७ ॥

त्वमिव कोऽपि पराऽपकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ ! शुश्रुवे ।
स्वमदहद्दहनाज्ज्वलताऽऽत्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे मन्मथ ! त्वम् इव पराऽपकृतौ कृती कोऽपि न ददृशे, न च शुश्रुवे । यः दहनात् ज्वलता आत्मना जगन्ति परिरभ्य ज्वलयितुं स्वम् अदहत् ॥ ९८ ॥

व्याख्या—हे मन्मथ = हे मदन !, त्वम् इव = भवान् इव, पराऽपकृतौ = पराऽपकारे, कृती = कुशलः, कोऽपि = कश्चिदपि जनः, न ददृशे = नो दृष्टः, न च शुश्रुवे = न च श्रुतः, यः = अपकर्ता, दहनात् = अग्नेः, अग्निसंयोगादिति भावः। ज्वलता = प्रज्वलता, आत्मना = स्वाऽङ्गेन, जगन्ति = लोकान्, परिरभ्य = आलिङ्ग्य, ज्वलयितुं = दग्धुं, स्वम् = आत्मानम्, अदहत् = अधाक्षीत् ॥ ९८ ॥

अनुवादः—हे मदन ! तुम्हारे समान पराऽपकारमें कुशल कोई भी व्यक्ति न देखा गया, न सुना ही गया है। जिस (पराऽपकारी) ने आगसे जलते हुए अपने अङ्गसे लोकोंको आलिङ्गन कर जलानेके लिए अपनेको भी जला डाला ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—पराऽपकृतौ = परेषाम् अपकृतिः, तस्याम् (ष० त०)। कृती = कृतम् अस्ति अनेन इति, कृत + इनिः + सुः । "वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ।" इत्यमरः । ददृशे = दृश + लिट् (कर्ममें) + त । शुश्रुवे=श्रु +

लिट् (कर्ममें) + त । ज्वलता = ज्वल + लट् (शतृ) + टा । परिरभ्य = परि + रभ + क्त्वा (ल्यप्) । ज्वलयितुम् = ज्वल + णिच् + तुमुन् । अदहत् = दह + लङ् + तिप् । दूसरेके शरीरको जलानेके लिए अपने शरीरको जला देना तुम्हारा कैसा दुर्व्यसन है यह भाव है ॥ ९८ ॥

त्वमुचितं नयनार्चिषि शम्भुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा बत ! किं कृतम् ? ॥ ९९ ॥

अन्वयः—(हे वीर !) शम्भुना नयनार्चिषि त्वं भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः, उचितम् । तव वयस्यं मधुम् अपास्य मधुं हतवता हरिणा किं कृतम् ? बत ! ॥ ९९ ॥

व्याख्या—(हे वीर !) शम्भुना = शङ्करेण, नयनार्चिषि = नेत्राऽग्निज्वालायां, त्वं = कामः, भुवनशान्तिकहोमहविः = लोकशान्तिप्रयोजकाऽऽहुतिः, कृतः = विहितः । उचितं = योग्यं, वध्यस्य वधादिति भावः । परं तव = भवतः, वयस्यं = सखायं, मधुं = वसन्तम्, अपास्य = त्यक्त्वा, उपेक्ष्येति भावः । मधुं = मधुनामकं दैत्यं, हतवता = मारितवता, हरिणा = जनार्दनेन, किं कृतम् = किं विहितं, न किमपीति भावः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य मधुनामकं दैत्यं निषूदितवता हरिणा विरहिलोकस्य दुःखं न हृतमिति भावः । बत = कष्टम् । वध्यस्य तव वधाद्धरः साधुकारी, वध्यस्य वसन्तस्योपेक्षणाद्धरिरसाधुकारीति तात्पर्यम् ॥ ९९ ॥

अनुवादः—(हे वीर !) महादेवने अपने नेत्राऽग्निकी ज्वालामें तुम्हें लोककी शान्तिके लिए आहुति बना डाली, यह उचित किया । परन्तु तुम्हारे मित्र वसन्तको छोड़कर मधु नामक दैत्यको मारनेवाले हरिने क्या किया ? खेद है ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—नयनार्चिषि = नयनस्य अर्चिः, तस्याम् (ष० त०) । भुवनशान्तिकहोमहविः = शान्तिः प्रयोजनमस्य तत् शान्तिकम्, "शान्ति" शब्दसे "प्रयोजनम्" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय । भुवनानां शान्तिकम् (ष० त०), तस्मिन् होमः (स० त०), तस्य हविः (ष० त०) । वयस्यं=वयसा तुल्यः, तम्, वयस् + यत् + अम् । मधुम्="मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुद्रुमे ।" इति विश्वः । अपास्य = अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्) । हतवता = हन् + क्तवतु + टा । मित्र वसन्तके साथ कामदेवको

मारना उचित था यह भाव है। इस पद्यमें "मधुं मधुम्" यहाँपर लाटा:
:नुप्रास है ॥ ९९ ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाऽधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
अजनि पांसुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥

अन्वयः—प्रियाऽधरपिपासु तत् तदाननम् इति कियद्वचसा एव अप्रिय-
वाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः इव आशु भृशं पांसुलम् अजनि ॥ १०० ॥

व्याख्या—प्रियाऽधरपिपासु = नलोष्ठपानेच्छु, तत् = प्रसिद्धं, तदाननं
=दमयन्तीवदनम्। इति = इत्थं, कियद्वचसा एव = अल्पवचनेन एव, अप्रिय-
वाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः इव = निष्ठुरोक्तिक्रुध्यन्मन्मथशोषणशरप्रहारात्
इव, आशु = शीघ्रं, भृशम् = अत्यर्थं, पांसुलम् = अत्यर्थं शुष्कम्, अजनि =
जातम् ॥ १०० ॥

अनुवाद:—प्रिय नलके अधरपानका इच्छुक, प्रसिद्ध दमयन्तीका मुख, इस
प्रकार थोड़े वचनसे ही मानों अप्रिय वचनसे क्रुद्ध कामदेवके शोषण नामक
बाणके प्रहारसे शीघ्र ही अत्यन्त शुष्क हो गया ॥ १०० ॥

टिप्पणी—प्रियाऽधरपिपासु = प्रियस्य अधरः (ष० त०)। प्रियाऽधर-
पिपासु (द्वि० त०)। यहाँपर "मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाठात् समासः"
वामनकी (का० सू० २-५-१३) इस उक्तिके अनुसार समास हुआ है।
तदाननं = तस्या आननम् (ष० त०)। कियद्वचसा = कियच्च तद् वचः
तेन (क० धा०)। अप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः = न प्रियाः (नञ्०)
अप्रियाश्च ता वाचः (क० धा०)। ज्वलंश्चाऽसौ मदनः (क० धा०)।
अप्रियवाग्भिः ज्वलन्मदनः (तृ० त०)। शोषणश्चाऽसौ बाणः (क० धा०)।
अप्रियवाग्ज्वलन्मदनस्य शोषणबाणः (ष० त०), तस्य हतिः, तस्याः (ष०त०)।
हेतुमें पञ्चमी। पांसुलम् = पांसवः सन्ति यस्मिंस्तत्, पांसु शब्दसे "सिध्मादि-
भ्यश्च" इस सूत्रसे लच् प्रत्यय। इस पद्यमें हेतूत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०० ॥

प्रियसखीनिवहेन सहाऽथ सा व्यरचयद् गिरमर्धसमस्यया ।
हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

अन्वयः—अथ सा मन्मथसायकैः हृदयमर्मणि क्षततमा (अत एव)
बहु भाषितुम् अक्षमा (सती) प्रियसखीनिवहेन सह अर्धसमस्यया गिरं
व्यरचयत् ॥ १०१ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, सा = दमयन्ती, मन्मथसायकैः = मदनबाणैः, हृदयमर्मणि = वक्षःस्थलमर्मस्थाने, क्षततमा = गाढं प्रहृता, अत एव, बहु = अधिकं, भाषितुं = वक्तुम्, अक्षमा = असमर्था सती, प्रियसखीनिवहेन = अभीष्टवयस्यासङ्घेन, सह = समम्, अर्धसमस्यया = अर्धरूपया संग्रहकारिकया, गिरं = वाणीं, व्यरचयत् = विरचितवती, पूर्वार्द्धं सखीजनसमस्या, तदुत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं स्वयं रचितवतीति भावः ॥ १०१ ॥

अनुवादः—अनन्तर दमयन्ती कामदेवके बाणोंसे हृदयके मर्मस्थलमें अत्यन्त विद्ध होनेसे बहुत भाषण करनेके लिए असमर्थ होकर प्रिय सखियोंके समुदायके साथ आधी समस्यासे बोलने लगीं ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—मन्मथसायकैः = मन्मथस्य सायकाः, तैः (ष० त०)। हृदयमर्मणि = हृदयस्य मर्म, तस्मिन् (ष० त०)। क्षततमा = अतिशयेन क्षता, क्षत + तमप् + टाप्। भाषितुम् = भाष + तुमुन्। अक्षमा = न क्षमा (नञ्०)। प्रियसखीनिवहेन = प्रियाश्च ताः सख्यः (क० धा०), तासां निवहः, तेन (ष० त०)। अर्धसमस्यया = समस्यते (संक्षिप्यते) अर्थः अनया इति समस्या, सम्–पूर्वक अस धातुसे "ऋहलोर्ण्यत्" इस सूत्रसे ण्यत् और टाप्, संज्ञापूर्वक होनेसे वृद्धि नहीं हुई। "समस्या तु समासाऽर्था" इत्यमरः। अर्धरूपा समस्या अर्धसमस्या, तया (मध्यमपदलोपी स०)। व्यरचयत् = वि + रच + णिच् + लङ् + तिप्। दमयन्ती कामबाणसे विद्ध होकर बहुत बोलनेमें असमर्थ हुई, अतः पूर्वार्द्धं सखियोंकी समस्या, उसके उत्तरके तौरपर उत्तरार्द्धकी स्वयम् रचना करने लगीं यह तात्पर्य है ॥ १०१ ॥

"अकरुणादव सूनशरादसून् सहजयाऽऽपदि धीरतयाऽऽत्मनः।"
"असव एव ममाद्य विरोधिनः, कथमरीन् सखि! रक्षितुमात्थ माम्?" ॥ १०२ ॥

अन्वयः—(हे भैमि!) आपदि सहजया धीरतया अकरुणात् सूनशरात् आत्मनः असून् अव (सख्या उक्तिः)। हे सखि! अद्य असव एव मम विरोधिनः। मां कथम् अरीन् रक्षितुम् आत्थ? (दमयन्त्या उक्तिः) ॥ १०२ ॥

व्याख्या—(हे भैमि!) आपदि = विपदि, सहजया = स्वाभाविक्या, धीरतया = धैर्येण, अकरुणात् = निर्दयात, सूनशरात् = कुसुमेषोः, कामादिति भावः। आत्मनः = स्वस्य, असून् = प्राणान्, अव = रक्ष, इति सखीवचनम्। हे सखि = हे वयस्ये!, अद्य = इदानीम्, असव एव = प्राणा एव, मम = दमयन्त्याः, विरोधिनः = शत्रवः, दुःखज्ञानस्य प्राणमूलकत्वादिति भावः। अतः,

मां = सखीं, कथं = केन प्रकारेण, अरीन् = शत्रून्, रक्षितुं = त्रातुम्, आत्थ= ब्रवीषि ? इति दमयन्तीवचनम् ॥ १०२ ॥

अनुवादः—"(हे दमयन्ति !) विपत्तिमें स्वाभाविक धैर्यका ग्रहण कर निर्दय कामदेवसे आप अपने प्राणोंकी रक्षा करें।" "हे सखि ! इस समय प्राण ही मेरे शत्रु हैं, तुम मुझे कैसे शत्रुओंकी रक्षा करनेके लिए कहती हो ?" ॥ १०२॥

टिप्पणी—धीरतया = धीर + तल् + टाप् + टा । अकरुणात्=अविद्यमाना करुणा यस्य सः, तस्मात् (नञ्बहु०) । सूनशरात् = सूनानि शरा यस्य सः, तस्मात् (बहु०), "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे अपादान संज्ञा होकर पञ्चमी। अव = अव + लोट् + सिप् । विरोधिनः = विरोध + इनिः + जस् । रक्षितुम्= रक्ष + तुमुन् । आत्थ = ब्रू + लट् + सिप्, "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इस सूत्रसे "ब्रू" धातुके स्थानमें 'आह' आदेश, सिप्के स्थानमें थल् आदेश: "आहस्थः" इस सूत्रसे आह्के स्थानमें थत्व और चर्॥ १०२ ॥

"हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे ! प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः"।
"सखि ! हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम्" ॥१०३॥

अन्वयः—"हे आश्रवे ! प्रसभम् अपि आत्मनो जीवितम् अव । हितगिरं किं न शृणोषि ?"। "हे सखि ! या त्वं मदरिं मम जीवितम् इच्छसि, यदि ईदृशी मे हिता भवसि ? ॥ १०३ ॥

व्याख्या—हे आश्रवे = हे वचनस्थिते ! प्रसभम् अपि = बलात् अपि, आत्मनः = स्वस्य, जीवितं = जीवनम्, अव = रक्ष । हितगिरं = हितवाणीम्, आप्तवाक्यमिति भावः । किं न शृणोषि = किमर्थं न आकर्णयसि ?। दमयन्ती कथयति—हे सखि = हे वयस्ये, या, त्वं, मदरिं = मच्छत्रुभूतं, मम, जीवितं = जीवनम्, इच्छसि यदि = काङ्क्षसि चेत्, तर्हि, ईदृशी = एतादृशी, शत्रुवृद्धिमीहमानाऽपीति भावः । मे = मम, हिता = हितकारिणी, भवसि ? = नो भवसीति भावः । अतस्त्वद्वाक्यं न शृणोमीति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—सखी—"हे वचनको माननेवाली ! आप बल करके भी अपने जीवनकी रक्षा करें" । आप हितवचन क्यों नहीं सुनती हैं ?

दमयन्ती—"हे सखि ! जो तुम मेरे शत्रुभूत मेरे जीवनकी अपेक्षा करती हो तो ऐसी तुम मेरा हित करनेवाली होगी ? (नहीं) ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—आश्रवे = आशृणोति वाक्यमिति आश्रवा, तत्सम्बुद्धौ । आङ् + श्रु + पचाद्यच् + टाप् + सु । "विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः।"

इत्यमरः । हितगिरं = हितस्य गीः, ताम् (ष० त०) । शृणोषि = श्रु + लट् + सिप् । मदरिं = मम अरिः, तम् (ष० त०) ॥ १०३ ॥

"अमृतदीधितिरेष विदर्भजे ! भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ?" ।
"यदि भवन्ति मृताः सखि ! चन्द्रिकाः शशभृतः क्व तदा परितप्यते ?" ॥ १०४ ॥

अन्वयः—"हे विदर्भजे ! एषः अमृतदीधितिः । अमुष्य अंशुभिः किं तापं भजसि ?" । "हे सखि ! शशभृतः चन्द्रिका मृता भवन्ति यदि, तदा क्व परितप्यते ?" ॥ १०४ ॥

व्याख्या—हे विदर्भजे = हे दमयन्ति !, एषः = पुरोवर्ती, अमृतदीधितिः= सुधांऽशुः, चन्द्र इति भावः, न तीक्ष्णदीधितिः सूर्यं इति निगूढोऽभिप्रायः । अमुष्य = अमृतदीधितेः, चन्द्रस्य, अंशुभिः = किरणैः, किं = किमर्थं, तापं = सन्तापं, भजसि = आश्रयसि, अनुभवसीति भावः । दमयन्ती—हे सखि = हे वयस्ये !, शशभृतः = शशिनः, चन्द्रिकाः = ज्योत्स्नाः, मृताः = नष्टाः, भवन्ति यदि = सन्ति चेत्, कृष्णपक्षवदिति शेषः । तदा = तर्हि, क्व = कुत्र, परितप्यते= संतप्यते ? न क्वाऽपि परितप्यत इति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—"हे दमयन्ति ! ये अमृतकिरणवाले (चन्द्र) हैं, इनकी किरणोंसे आप क्यों सन्तप्त होती हैं ?" ।

दमयन्ती—"हे सखि ! चन्द्रमाकी किरणें मृत (नष्ट) हों तो कहाँ सन्ताप किया जाता ?" ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—विदर्भजे = विदर्भाज्जाता, तत्सम्बुद्धौ, विदर्भ + जन् + ड + टाप् + सुः । अमृतदीधितिः = अमृतं दीधितिः अस्य सः (बहु०) । शशभृतः = शशं बिभर्तीति शशभृत्, तस्य, शश + भृ + क्विप् (उपपद०) + ङस् । चन्द्रमाके अमृतदीधिति (अमृत किरणवाले) होनेसे ही यह दुःख हो रहा है, चन्द्रमा मृतदीधिति (नष्ट किरणवाले) होते तो सब अनिष्टोंकी शान्ति होती यह तात्पर्य है । इस पद्यमें सुधाकी विवक्षासे विवक्षित "अमृत" पदकी मृतसे इतर (भिन्न) ऐसे अर्थकी योजना करनेसे वक्रोक्ति अलङ्कार है । उसका लक्षण है—

"अन्यस्याऽन्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥" सा० द० १०–११ ।

यह श्लेषवक्रोक्ति है ॥ १०४ ॥

"व्रज धृतिं, त्यज भीति महेतुकामयमचण्डमरीचिरवञ्चति" ।
"ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि ! लुम्पसि" ॥ १०५ ॥

अन्वयः—"(हे मुग्धे !) धृतिं व्रज, अहेतुकां भीतिं त्यज; अयम् अचण्ड मरीचिः उदश्चति" । "आतपमुर्मुरैः स्फुटं ज्वलयति । हे सखि ! अनुभवं वचसा लुम्पसि" ॥ १०५ ॥

व्याख्या—(हे मुग्धे !) धृतिं = धैर्यं, व्रज = गच्छ, भजेति भावः । अहेतुकां = निष्कारणां, भीतिं = भयं, त्यज = मुञ्च । अयं = पुरोवर्ती, अचण्डमरीचिः = शीतांऽशुः, चन्द्रः, उदश्चति = उदेति, नाऽयं चण्डांऽशुः सूर्य इति भावः, इति सख्युक्तिः । आतपमुर्मुरैः=द्योततुषाऽनलैः, स्फुटं=प्रत्यक्षं यथा तथा ज्वलयति = दहति । हे सखि != हे वयस्ये !, अनुभवं=प्रत्यक्षज्ञानं, वचसा = वचनेन, आगमरूपेणेति भावः । लुम्पसि = बाधसे, इयं दमयन्त्या उक्तिः ॥ १०५ ॥

अनुवादः—"(सखी) हे मुग्धे ! धैर्य धारण करो, निष्कारण भय छोड़ो । ये चन्द्रमा उदित हो रहे हैं" । दमयन्ती—"घामरूप तुषाऽनलोंसे यह (सूर्य) प्रत्यक्ष ही जला रहा है । हे सखि ! अनुभवको वचन (शब्द) से बाधित कर रही हो" ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—व्रज = व्रज + लोट् + सिप् । अहेतुकाम् = अविद्यमानः हेतुः यस्यां सा, ताम् (नञ्बहु०) । त्यज=त्यज + लोट् + सिप् । अचण्डमरीचिः = न चण्डी (नञ्०), सा मरीचिः यस्य सः (बहु०) । उदश्चति = उद् + अश्च + लट् + तिप् । आतपमुर्मुरैः = आतपा एव मुर्मुराः तैः (रूपक०) "मुर्मुरस्तु तुषाऽनलः" इति वैजयन्ती । ज्वलयति = ज्वल + णिच् + लट् + तिप् । लुम्पसि=लुप्लृ + लट् + सिप् । हे सखि ! प्रत्यक्ष ज्ञानको शब्द प्रमाणसे "पत्थर तैर रहा है" इत्यादि वाक्यके समान बाधित कर रही हो, जो कि अप्रमाण है यह दमयन्तीका अभिप्राय है । इस पद्यमें अचण्डमरीचि- (शीतल किरणवाले चन्द्र) में चण्डमरीचि (उष्ण किरणवाले सूर्य) की भ्रान्ति होनेसे भ्रान्तिमान् अलङ्कार है ॥ १०५ ॥

"अयि ! शपे हृदयाय तवैव यद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः" ।
"रुचिफलं सखि ! दृश्यत एव यज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्वसून्" ॥ १०६ ॥

अन्वयः—"अयि !, विधोः रुचेः गोचरः न असि यदि ? तत् तव एव हृदयाय शपे" । "सखि ! रुचिफलम् एव दृश्यते, यत् त्वचं ज्वलयति असून् उल्ललयति ॥ १०६ ॥

व्याख्या—अयि=हे सखि दमयन्ति !, विधोः = चन्द्रस्य, रुचेः = प्रभायाः गोचरः = विषयः, न असि = नो वर्तसे, यदि = चेत्, त्वदङ्गसंपृक्ता रुचिश्च

न्द्रस्य न चेदिति भावः । तत् = तर्हि, तव एव = भवत्या एव, हृदयाय = हृदे, शपे = आक्रोशामि, त्वज्जीविताय द्रुह्यामीति भावः । दमयन्ती प्रत्युत्तरयति—हे सखि=हे वयस्ये !, रुचिफलम् एव = तेजोमात्रकार्यम् एव, दृश्यते = अवलोक्यते, अनुभूयत इति भावः । यत् = यस्मात्, त्वचं = चर्म, ज्वलयति = दहति, असून् = प्राणान्, उल्ललयति = उन्मूलयति ॥ १०६ ॥

अनुवादः—सखी—"हे सखि दमयन्ति ! तुम चन्द्रमाकी प्रभाका विषय नहीं हो तो मैं तुम्हारे हृदयकी कसम खाती हूँ" । दमयन्ती—"हे सखि ! तेज मात्रका कार्य ही अनुभूत हो रहा है, जो कि चमड़ेको जला रहा है और प्राणोंको उन्मूलित कर रहा है" ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—हृदयाय = "शपे" इसके योगमें "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्समानः" इस सूत्रसे सम्प्रदान संज्ञा होकर चतुर्थी । रुचिफलं = रुचेः फलम् (ष० त०) उल्ललयति = उद्+लल+णिच्+लट्+तिप् । सब तेज उष्ण होनेसे दाहक ही होता है दूसरे पदार्थसे अभिभूत होनेसे कहीं-कहींपर दाहक नहीं होता है पदार्थतत्त्ववादी ऐसा कहते हैं ॥ १०६ ॥

"विधुविरोधितिथेरभिधायिनीमयि ! न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ?"
"सखि ! किमर्थगवेषणया ? गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि" ॥१०७॥

अन्वयः—"अयि ! विधुविरोधितिथेः अभिधायिनीं कोकिलां पुनः किं न इच्छसि ?" । "हे सखि ! अर्थगवेषणया किं ? सा इयं मयि अनर्थमयीं गिरं किरति" ॥ १०७ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि !, दमयन्ति !' विधुविरोधितिथेः = चन्द्रशत्रुतिथेः, कुह्वाख्याया अमावास्यायास्तिथेरिति भावः। अभिधायिनीं = कुहूकुह्विति नामग्राहं तदाह्वायिनोमित्यर्थः कोकिलां = पिकीं, पुनः=भूयः, किं न इच्छसि = किं न वाञ्छसि ?, इति सख्या उक्तिः । हे सखि = हे वयस्ये, अर्थगवेषणया = वाच्याऽन्वेषणेन, कुहूशब्दस्य नष्टचन्द्रा तिथिरर्थः इति विचारेणेति भावः । किं = तत्साध्यं न किमपीति भावः । कुतः—सा = तादृशो, कुहूशब्दोच्चारिणी, इयं = कोकिला । मयि = विषये, अनर्थमयीम् = अर्थशून्याम् । वज्रघोषवत् आपद्रूपां च, गिरं = ध्वनिं, किरति = विक्षिपति ॥ १०७ ॥

अनुवादः—सखी—"हे दमयन्ति ! आप चन्द्रमाकी शत्रुभूत तिथि "कुहू"-को उच्चारण करनेवाली कोयलको फिर क्यों नहीं चाहती हैं ?" दमयन्ती—"हे सखि ! अर्थके अन्वेषणसे क्या होता है ? वह कोयल मेरे विषयमें अर्थशून्य अथवा आपत्तिरूप ध्वनिको फैला रही है ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—विधुविरोधितिथेः = विरोधिनी चाऽसौ तिथिः (क० धा०) विधोः विरोधितिथिः, तस्याः (ष० त०)। अभिधायिनीम् = अभि+धा+णिनिः+ङीप्+अम्। अर्थगवेषणया=अर्थस्य गवेषणा, तया (ष० त०)। अनर्थमयीम् = न अर्थः (नञ्०)। अनर्थ+मयट्+ङीप्+अम्। किरति =कॄ+लट्+तिप् ॥ १०७ ॥

"हृदय एव तवाऽस्ति स वल्लभस्तदपि किं दमयन्ति ! विषीदसि ?"।
"हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि ! यतस्तत एव विषद्यते" ॥१०८

अन्वयः—"हे दमयन्ति ! स तव वल्लभो हृदय एव अस्ति तदपि किं विषीदसि ?"। "हे सखि ! यतो हृदि परं वर्तते, बहिः न वर्तते खलु, तत ए विषद्यते ॥ १०८ ॥

व्याख्या—हे दमयन्ति = हे वैदर्भि !, सः = प्रसिद्धः, तव = भवत्या वल्लभः = प्रियः, नल इति भावः। हृदय एव = हृदि एव, अस्ति = विद्यते तदपि = तथाऽपि, किं = किमर्थं, विषीदसि = विषादं कुरुषे, सख्या उक्तिरियम् हे सखि = हे वयस्ये !, यतः = यस्मात्कारणात्, हृदि परं = हृदय ए वर्तते = विद्यते, बहिः = बाह्यदेशे, न वर्तते = नो विद्यते, खलु = निश्चये तत एव = तस्मात्कारणात् एव, विषद्यते = खिद्यते, यतो हृदि वर्तमानत्व त्स्मर्यत एव न तु दृश्यते, अतो मे विषाद इति भावः ॥ १०८ ॥

अनुवादः—सखी—"हे दमयन्ति ! वे आपके प्रिय (नल) आपके हृदय ही हैं, तो भी आप क्यों विषाद करती हैं ?" दमयन्ती—"हे सखि ! जो हृदयमें ही हैं बाहर नहीं हैं (दिखाई नहीं देते हैं) इसी कारणसे विषा करती हूँ ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—विषीदसि = वि+सद्+लट्+सिप्। "सदिरप्रतेः" इ मूर्धन्य षकार। विषद्यते = वि + सद् + लट् (भावमें) +त। पूर्वसूत्र षत्व ॥ १०८ ॥

"स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलङ्कृतमद्य ते"।
"सखि ! हताऽस्मि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः" ॥१०९

अन्वयः—"(हे भैमि !) मदनोष्मणा हारमणौ स्फुटति (सति) अद्य हृदयम् अपि अनलङ्कृतम्"। "हे सखि ! स प्रियतमः मम हृदि अपि व्यवधापितो यदि, तदा हता अस्मि" ॥ १०९ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) मदनोष्मणा = कामज्वरेण, हारमणौ = मौक्तिकमाल्यरत्ने, स्फुटति = विदलति सति, अद्य = अस्मिन्दिने, ते = तव, हृद

अपि = वक्षःस्थलम् अपि, अनलङ्कृतम् = अभूषितं जातम् । इति सख्या उक्तिः । दमयन्ती "हृदयम् अनलङ्कृतम्" इत्यत्र हृदयं = वक्षः, "अनलं = नलरहितं, कृतं = विहितम्" इति अर्थान्तरं मत्त्वा उत्तरयति—सखीति । हे सखि = हे वयस्ये !, सः = प्रसिद्धः, प्रियतमः = दयिततमः, नल इति भावः । मम = प्रणयिन्या दमयन्त्याः, हृदि अपि = हृदये अपि, व्यवधापितः = व्यवधानं प्रापितः, यदि = चेत्, तदा = तर्हि, हता = नष्टप्राया, अस्मि = भवामि ॥ १०९ ॥

अनुवादः—सखी—"हे दमयन्ति ! कामज्वरसे हारमणिके फूटनेपर आज आपका हृदय भी अनलङ्कृत (अलङ्काररहित) हो गया । दमयन्ती "हृदयम् अनलङ्कृतम्" इन पदोंका हृदय नलरहित किया गया ऐसा अर्थ जानकर उत्तर देती हैं—"हे सखि ! वे प्रियतम (नल) मेरे हृदयमें भी व्यवहित (दूर) किये गये हैं तो मैं नष्ट हो गई ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—मदनोष्मणा = मदनस्य ऊष्मा, तेन (ष० त०) । हारमणौ= हारश्चाऽसौ मणिः, तस्मिन् (क० धा०), स्फुटति = स्फुट+लट् (शतृ)+ ङि । अनलङ्कृतं = न अलङ्कृतम् (नञ्०) । दमयन्ती—"हृदयम् अनलं कृतम्" इस तरह पदच्छेद समझती हैं । अनलम् = अविद्यमानो नलो यस्मिस्तत् (नञ्बहु०) । प्रियतमः = प्रिय + तमप् । व्यवधापितः = वि + अव+ धा+णिच्+क्तः (कर्ममें) । "अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ" इससे पुक् आगम । इस पद्यमें वक्रोक्ति अलङ्कार है ॥ १०९ ॥

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छ सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमपि दुःखिता ॥ ११० ॥

अन्वयः—सा इदम् उदीर्य तदा एव मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका (सती) मुमूर्च्छ । तथाहि—दुःखिता (सा) अनुपपत्तिमतीम् अपि अवलम्बलवच्छिदां क्व सहताम् ? ॥ ११० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, इदम् = एतत्, पूर्वोक्तं "सखि ! हताऽस्मीति" वाक्यमिति भावः । उदीर्य = उच्चार्य, तदा एव = तस्मिन् समय एव, मनसि= चित्ते, मूर्च्छितमन्मथपावका = प्रवृद्धकामाऽग्निः सती, मुमूर्च्छ = मुमोह । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—क्व सहतामिति । तथाहि—दुःखिता = सञ्जातदुःखा, सा, अनुपत्तिमतीम् अपि = अनुपपन्नाम् अपि, "अनलङ्कृतम्" इति श्लेषशब्दश्रवणजन्यभ्रान्तिविषयत्वादिति शेषः । अवलम्बलवच्छिदाम् = हृदि नलरूपाऽऽलम्बनलेशच्छेदनं, क्व = कुत्र, सहतां = मृष्यताम् ॥ ११० ॥

अनुवादः—दमयन्ती ऐसा कहकर उसी समय मनमें कामाग्निके बढ़नेसे मूर्च्छित हो गईं। जैसे कि दुःखिता वह, अनुपपन्न होनेपर भी हृदयमें विद्यमान नलरूप अवलम्बलेशके छेदनका कैसे सहन करें ॥ ११० ॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद्+ईर+क्त्वा (ल्यप्)। मूर्च्छितमन्मथपावका = मूर्च्छितो मन्मथ एव पावको यस्याः सा (बहु०)। मुमूर्च्छ = "मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः" इस धातुसे लिट्+तिप् (णल्)। दुःखिता = दुःख+इतच्+टाप्। अनुपपत्तिमतीम् = न उपपत्तिः (नञ्०)। अनुपपत्ति+मतुप्+ङीप्+अम्। अवलम्बलवच्छिदाम् = अवलम्बस्य लवः (ष० त०)। तस्य च्छिदा, ताम् (ष० त०)। सहतां = षह+लोट्+त। दुःखसे उद्विग्न जनको भ्रान्तिसे वा विना भ्रान्तिसे अनिष्टकी प्रतीतिको सहना अत्यन्त दुष्कर है इसलिए जो भैमीको मूर्च्छा हुई यह स्वाभाविक है यह इस पद्यका तात्पर्य है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ११० ॥

अधित काऽपि मुखे सलिलं सखी, प्यधित काऽपि सरोजदलैः स्तनौ।
व्यधित काऽपि हृदि व्यजनाऽनिलं, न्यधित काऽपि हिमं सुतनोस्तनौ ॥१११॥

अन्वयः—काऽपि सखी सुतनोः मुखे सलिलम् अधित। काऽपि (सखी) स्तनौ सरोजदलैः प्यधित। काऽपि हृदि व्यजनाऽनिलं व्यधित। काऽपि तनौ हिमं न्यधित ॥ १११ ॥

व्याख्या—काऽपि = काचित्, सखी = वयस्या, सुतनोः = सुन्दर्याः दमयन्त्याः, मुखे = वदने, सलिलं = जलम्, अधित = आहितवतीति भावः। काऽपि = काचित् सखी, स्तनौ = कुचौ, मदनसन्तापादनावृताविति शेषः। सरोजदलैः = कमलपत्त्रैः, प्यधित = आच्छादितवती। काऽपि = सखी, हृदि = हृदये, व्यजनाऽनिलं = तालवृन्तवातं, व्यधित = विहितवती, तालवृन्तेन वीजयामासेति भावः। एवं च काऽपि = सखी, तनौ=शरीरे, हिमं = चन्दनं, तुहिनं वा। न्यधित = निहितवती ॥१११॥

अनुवादः—किसी सखीने सुन्दरी दमयन्तीके मुखमें जल डाल दिया। किसीने उनके स्तनोंको कमलके पत्तोंसे ढक दिया। किसीने उनके हृदयमें पङ्खेकी हवा की और किसी सखीने दमयन्तीके शरीरपर चन्दन वा बरफका लेप किया ॥ १११ ॥

टिप्पणी—सुतनोः = शोभना तनुर्यस्याः सा तस्याः (बहु०)। अधित = धा+लुङ्+त। सरोजदलैः = सरोजानां दलानि, तैः (ष० त०)। प्यधित =

अपि + धा + लुङ् + त। "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।" इस नियमके अनुसार "अपि" उपसर्गके अकारका लोप। व्यजनाऽनिलं = व्यजनस्य अनिलः, तम् (ष० त०)। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त। हिमं = "चन्दनेऽपि हिमं विदुः" इति विश्वः। न्यधित=नि+धा+लुङ्+त ॥१११॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥ ११२ ॥

अन्वयः—स प्रियसखीनिवहः मृदुशीतलैः जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः क्रमात् चिरं तथा उपचचार, यथा इयं लघु चेतनाम् अवाप ॥ ११२ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, प्रियसखीनिवहः = अभीष्टवयस्यासमूहः, मृदुशीतलैः = कोमलशीतैः, जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः = पद्मसमूहविससलिलादिभिः, आदिशब्दात्तालवृन्तादिसाधनविशेषैश्च, क्रमात् = परिपाट्याः, चिरं = बहुकालं यावत्। उपचचार = उपचरितवान्, यथा = येन प्रकारेण, इयम् = एषा, दमयन्तीति भावः। लघु = शीघ्रं, चेतनां = संज्ञाम्, अवाप = प्राप्तवती ॥ ११२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी प्रिय सखियोंने कोमल और शीतल कमलसमूह, मृणालदण्ड और जल आदियोंसे क्रमसे बहुत समयतक उस प्रकारसे उपचार किया जैसे कि वे शीघ्र होशमें आ गयीं ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—प्रियसखीनिवहः=प्रियाश्च ताः सख्यः (क० धा०), तासां निवहः (ष० त०)। मृदुशीतलैः=मृदूनि च तानि शीतलानि, तैः (क० धा०)। जलजजालमृणालजलादिभिः=जलजानां जालानि (ष० त०)। जलजजालानि मृणालानि जलानि च (द्वन्द्वः), तानि आदयो येषां, तैः (बहु०)। उपचचार = उप+चर+लिट्+तिप् (णल)। लघु = "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः। अवाप = अव+आप्+लिट्+तिप् (णल्) ॥ ११२ ॥

अथ कले! कलय श्वसिति स्फुटं, चलति पक्ष्म चले! परिभावय।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके! किमपि जल्पति कल्पलते! शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमते! स्तनयोर्वृतिं, गणय केशिनि! कैश्यमसंयतम्।
अवगृहाण तरङ्गिणि! नेत्रयोर्जलझरा" विति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥
(युग्मम्)।

अन्वयः—अथ "हे कले! स्फुटं श्वसिति, कलय"। "हे चले! पक्ष्म चलति, परिभावय"। "हे मेनके! अधरकम्पनम् उन्नय"। "हे कल्पलते! किमपि जल्पति, शृणु ॥ ११३ ॥

"हे चारुमते ! स्तनयोः वृतिं रचय" । "हे केशिनि ! असंयतं कैश्यं गणय"।
"हे तरङ्गिणि ! नेत्रयोः जलझरौ अवगृहाण" इति गिरः शुश्रुविरे ॥ ११४॥
(युग्मम्)।

व्याख्या—अथ दमयन्त्यास्तद्दशापरीक्षाऽऽकुलानां कल्यादीनां सप्तसंख्यकानां सखीनां मिथः कलकलं पद्यद्वयेनाह—अथ = अनन्तरं, हे कले, स्फुटं = व्यक्तं श्वसिति = प्राणिति, दमयन्तीति शेषः । कलय = विचारय । हे चले !, पक्ष्मः= नेत्रलोम, चलति = स्फुरति, चक्षुरुन्मिषतीति भावः । परिभावय = विचारय। हे मेनके !, अधरकम्पनम् = ओष्ठचलनम्, उन्नय = तर्कय । हे कल्पलते !, किमपि = किञ्चिदपि, जल्पति = वदति, दमयन्तीति शेषः । शृणु = आकर्णय, दमयन्तीजल्पनमिति शेषः ॥ ११३ ॥

हे चारुमते !, स्तनयोः = कुचयोः, दमयन्त्या इति शेषः । वृतिम् = आवरणं, रचय = कुरु । हे केशिनि !, असंयतं = विस्रस्तं, कैश्यं = केशसमूहं, दमयन्त्या इति शेषः । गणय = चिन्तय, बधानेति भावः । हे तरङ्गिणि !, नेत्रयोः = नयनयोः, दमयन्त्या इति शेषः । जलझरौ = अश्रुप्रवाहौ, अवगृहाण= अपाकुरु, इति = एतादृश्यः, गिरः = वाण्यः, शुश्रुविरे = श्रुताः ॥ ११४॥
(युग्मम्)।

अनुवादः—तव "हे कले ! स्पष्टरूपसे ये (दमयन्ती) श्वास ले रही हैं, विचार करो" । "हे चले !, इनका पलक चल रहा है, गौर करो" । "हे मेनके ! इनके ओष्ठकम्पकी तर्कना करो" । "हे कल्पलते !, ये कुछ बोल रही हैं, सुन लो" ॥ ११३ ॥

"हे चारुमते ! इनके स्तनोंको ढँक दो" । " हे केशिनि ! इनके बिखरे हुए केशोंको बाँध दो" । "हे तरङ्गिणि ! दमयन्तीके नेत्रोंके अश्रुप्रवाहोंको पोंछ दो" । ऐसे वचन सुने गये ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—श्वसिति = श्वस + लट् + तिप् । परिभावय = परि + भू + णिच् + लोट् + सिप् । अधरकम्पनम् = अधरस्य कम्पनं, तत् (ष० त०)। उन्नय = उद् + नी + लोट् + सिप् । जल्पति = जल्प + लट् + तिप् । शृणु= श्रु + लोट् + सिप् ॥ ११३ ॥

वृतिं = वृ + क्तिन् + अम् । रचय = रच + णिच् + लोट् + सिप् । असं-यतं = न संयतं, तत् (नञ्०) । कैश्यं = केशानां समूहः कैश्यं, तत्, केश शब्दसे "केशाऽश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे यञ् प्रत्यय । गणय = गण + णिच् + लोट् + सिप् । जलझरौ = जलस्य झरौ, तौ (ष० त०) । अव-

गृहाण = अव+ग्रह+लोट+सिप् । शुश्रुविरे=श्रु+लिट् (कर्ममें)+झः ॥ ११४ ॥

कलकलः स तदाऽऽलिजनाऽऽननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुताऽऽलयमेतवान् द्रुततरः स विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥

अन्वयः—तदा आलिजनाऽऽननात् त्वरितेरितैः विपुलः स कलकलः उदलसत् । यम् अधिगम्य स विदर्भपुरन्दरः द्रुततरः सुताऽऽलयम् एतवान् ॥ ११५ ॥

व्याख्या—तदा = तस्मिन्समये, आलिजनाऽऽननात् = सखीजनमुखात्, त्वरितेरितैः=संभ्रमोक्तिभिः, विपुलः=महान्, सः = पूर्वोक्तः, कलकलः = कोलाहलः, उदलसत् = उत्थितः । यं = कलकलम्, अधिगम्य = प्राप्य, आकर्ण्येति भावः, सः = प्रसिद्धः, विदर्भपुरन्दरः = भीमभूपतिः, द्रुततरः = अतित्वरितः सन्, सुताऽऽलयं = पुत्रीभवनं, कन्याऽन्तःपुरमिति भावः । एतवान् = प्राप्तवान् ॥ ११५ ॥

अनुवादः—उस समय दमयन्तीकी सखियोंके मुखसे संभ्रमकी उक्तियोंसे वैसा महान् कोलाहल हुआ । जिसको सुनकर विदर्भपति भीम अतिशीघ्रतापूर्वक अपनी कन्याके अन्तःपुरमें प्राप्त हुए ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—आलिजनाऽऽननात् = आलयश्च ते जनाः (क० धा०) । तेषाम् आननं, तस्मात् (ष० त०) । त्वरितेरितैः = त्वरितानि च तानि ईरितानि, तैः (क० धा०) । उदलसत्–उद्+लस्+लङ्+तिप् । अधिगम्य = अधि+गम्+क्त्वा (ल्यप्) । विदर्भपुरन्दरः = विदर्भाणां पुरन्दरः (ष० त०) । द्रुततरः=द्रुत+तरप्+सुः । सुतालयं=सुताया आलयः, तम् (ष०त०) । एतवान्= आङ्+इण्+क्तवतुः । "ईयिवान्" ऐसे पाठमे इण+क्वसुः+सुः ॥ ११५ ॥

कन्याऽन्तःपुरबोधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः ।
देवाऽऽकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय यदधीकारात् दोषा न, मन्त्रिप्रवरः अगदङ्कारश्च द्वौ नृपं तुल्यम् ऊचतुः । "देव ! आकर्णय, सुश्रुतेन चरकस्य उक्तेन अखिलं जाने । अस्याः तापस्य दलने नलदं विना कोऽपि क्षमो न स्यात्" ॥ ११६ ॥

व्याख्या—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय = कुमारीशुद्धान्तयोगक्षेमाऽनुसन्धानाय यदधीकारात् = मन्त्रिवैद्यनियोगात्, दोषाः = दूषणानि, परपुरुषप्रवेशादीनि (मन्त्रिपक्षे), वातादीनि च (वैद्यपक्षे) । न = न सन्तीति शेषः । मन्त्रि-

प्रवरः = अमात्यमुख्यः, अगदङ्कारश्च = वैद्यश्च, द्वौ = उभौ, नृपं = राजानं भीमं, तुल्यम् = एकवाक्यम्, ऊचतुः = कथयामासतुः। किं कथयामासतुरिति देवेति। देव = हे महाराज !, आकर्णय = शृणु, सुश्रुतेन = सम्यगाकर्णितेन, चरकस्य = गूढचारस्य, उक्तेन = वाक्येन, अयमर्थो मन्त्रिप्रवरपक्षे। सुश्रुतेन = सुश्रुतमुनिग्रन्थेन, सम्यगाकर्णितेन वा। चरकस्य = चरकमुनेः, उक्तेन = ग्रन्थेन च। अखिलं = समस्तं, तापनिदानमिति शेषः। जाने = वेद्मि। किं तदित्याह-स्यादिति। अस्याः = दमयन्त्याः, तापस्य = ज्वरस्य, दलने = निवर्तने, नलदं विना = नैषधनलसङ्घटकं विना (मन्त्रिप्रवर-पक्षे)। नलदं विना = उशीरं विना (अगदङ्कारपक्षे), कोऽपि = उपायः, क्षमः = समर्थः, न स्यात् = नो भवेत् ॥ ११६ ॥

अनुवादः—राजकन्याके अन्तःपुरके योगक्षेमके अनुसन्धानके लिए जिन (मन्त्री और वैद्य) के नियोगसे परपुरुषप्रवेश आदि अथवा वातपित्त आदि दोष नहीं होते हैं, वैसे मन्त्रिश्रेष्ठ और वैद्यराज दोनोंने ही राजाको एक ही वाक्य कहा—"महाराज ! सुनिये, अच्छी तरहसे सुने गये गुप्तचरके कथनसे (मन्त्रिपक्षमें)। अच्छी तरहसे सुने गये वा सुश्रुत ग्रन्थसे चरक मुनिके ग्रन्थसे भी सब जानता हूँ। राजकुमारीके ज्वरको हटानेमें नलका संयोग किये विना (मन्त्रिपक्षमें) उशीर (खश) के विना (वैद्यपक्षमें) कोई भी उपाय समर्थ नहीं होगा ॥ ११६ ॥

टिप्पणी—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय = कन्याया अन्तःपुरं (ष० त०), तस्य बोधनं, तस्मै (ष० त०)। यदधीकारात् = अधिकरणम् अधीकारः, अधि+कृञ्+घञ्, "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इससे बाहुल्यमें दीर्घ। ययोः अधिकारः, तस्मात् (ष० त०)। मन्त्रिप्रवरः = मन्त्रिषु प्रवरः (स० त०)। अगदङ्कारः = अविद्यमानो गदो यस्य सः अगदः (नञ्बहु०)। "स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदाऽऽमयाः।" इत्यमरः। अगदं करोतीति अगदङ्कारः, अगद शब्दसे "कर्मण्यण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय और "कारे सत्याऽगदस्य" इससे मुम् आगम (उपपद०)। "रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सकः।" इत्यमरः। ऊचतुः = ब्रू (वच्) लिट्+तस् (अतुस्)। सुश्रुतेन = सम्यक् श्रुतं, तेन (गति०)। चरकस्य = चर एव चरकः, तस्य, स्वार्थमें कन्। "चरकस्य उक्तेन" इसका अर्थ है गुप्तचरके कथनसे (मन्त्रिपक्षमें)। चरक आचार्यके ग्रन्थसे (वैद्यपक्षमें)। नलदं विना = नलं ददातीति, तम्। नलका

संघटन करनेवाले उपायके विना (मन्त्रिपक्षमें)। नलदं विना = उशीरके विना (वैद्यपक्षमें)। "मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्" इत्यमरः। स्यात् = "शकि लिङ् च" इससे शक्य अर्थमें अस्+लिङ्+तिप्। इस पद्यमें नलद (नलको देनेवाला उपाय), नलद (उशीर) उन दोनों अर्थोंके प्रकृत होनेसे केवलप्रकृतश्लेष अलङ्कार है शार्दूलविक्रीडित वृत्त है ॥ ११६ ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं भेदव्ययाऽऽकृति मिथःप्रतिघातमेव ।
श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चिद्भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाऽऽकुलस्य ॥ ११७ ॥

अन्वयः—ताभ्यां भेदव्ययाऽऽकृति अपि युगपत् अभिधीयमानं मिथः प्रतिघातम् एव अभूत् । भैम्याम् अनिष्टशतशङ्कितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु किञ्चित् न पपतुः ॥ ११७ ॥

व्याख्या—ताभ्यां = मन्त्रिवैद्याभ्यां, भेदव्ययाऽऽकृति = अभिन्नस्वरूपम् अपि, युगपत् = एकदा, अभिधीयमानम् = उच्चार्यमाणं, नलदादिवाक्यमिति शेषः। मिथःप्रतिघातम् एव = परस्परभिन्नम् एव, अभूत् = अभवत्, एकरूपमपि वाक्यं भिन्नाऽर्थमासीदिति भावः। परं राज्ञो न तत्र दृष्टिरिति प्रतिपादयति—श्रोत्रे त्विति। भैम्यां = दमयन्त्यां विषये, अनिष्टशतशङ्कितया = अनर्थबाहुल्यशङ्कावत्त्वेन, आकुलस्य = विह्वलस्य, तस्य = पूर्वोक्तस्य, नृपतेः = राज्ञः, भीमस्य। श्रोत्रे तु = कर्णौ तु, न पपतुः = न पीतवती, न कश्चिदर्थं जगृहतुरिति भावः। विह्वलचित्तत्वेन वाक्याऽर्थं न ज्ञातवानिति भावः ॥ ११७ ॥

अनुवादः—मन्त्री और वैद्यसे अभिन्नस्वरूप होकर भी एक ही बार कहा गया वह वाक्य, परस्पर भिन्नस्वरूप हो हुआ। दमयन्तीमें सैंकड़ों अनिष्टोंकी शङ्का करनेसे आकुल राजाके कानोंने किसी भी अर्थका ग्रहण नहीं किया ॥११७॥

टिप्पणी—भेदव्ययाकृति = भेदस्य व्ययः (अभेदः), ष० त०। भेदव्यय एव आकृतिः यस्य, तत् यथा तथा (बहु०)। अभिधीयमानम् = अभि+धा+लट् (कर्ममें) (शानच्) + सुः। मिथः प्रतिघातः (विरोधः) यस्य तत् (बहु०)। एक ही बार कहे जानेसे एक ही शब्द होनेसे अभिन्न अर्थवाले एक वाक्यके समान प्रतीत होनेपर भी वे भिन्न अर्थवाले दो वाक्य ही हो गये, यह तात्पर्य है। अनिष्टशतशङ्कितया = अनिष्टानां शतं (ष० त०), तत् शङ्कते तच्छीलः अनिष्टशतशङ्की, अनिष्टशत + शकि+णिनिः (उपपद०), तस्य भावस्तत्ता, तया। अनिष्टशतशङ्किन्+तल्+टाप्+टा। नृपतेः = नृणां पतिः, तस्य (ष० त०)। पपतुः = पा + लिट् + तस् (अतुस्)। वसन्ततिलका छन्द है ॥ ११७ ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नामपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।
अकलयदसमाशुगाधिमग्नां, झटिति पराशय वेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

अन्वयः—नृपतिः द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नाम् अपि पदप्रणम्रां तनयाम् असमाऽऽशुगाऽऽधिमग्नाम् अकलयत्, हि विज्ञाः झटिति पराशयवेदिनः ॥ ११८ ॥

व्याख्या—नृपतिः = राजा, भीमः । द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नाम् अपि = शीघ्राऽपसारितशिशिरोपचारचिह्नाम् अपि, पदप्रणम्रां = चरणनिपतितां, तनयां=पुत्रीं, दमयन्तीम्, असमाशुगाधिमग्नां = मदनव्यथामग्नाम्, अकलयत्= ज्ञातवान् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—हि = यस्मात् कारणात्, विज्ञाः= प्रवीणाः, झटिति = शीघ्रं, पराशयवेदिनः = अन्याऽभिप्रायज्ञातारः, भवन्तीति शेषः, प्रकाशकचिह्नं विनाऽऽकारमात्रेण पराऽभिप्रायं निश्चिन्वन्तीति भावः ॥ ११८ ॥

अनुवादः—राजा भीमने झटपट वियोगके चिह्न उशीर आदिके हटाये जाने पर भी पैरोंमें झुकी हुई पुत्री दमयन्तीको "यह कामपीडामें मग्न है" ऐसा जान लिया, क्योंकि प्रवीण जन झटपट दूसरेके आशयको जाननेवाले होते हैं ॥ ११८ ॥

टिप्पणी—नृपतिः = नृणां पतिः (ष० त०)। द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नां = द्रुतं विगमितं (सुप्सुपा०), विप्रयोगस्य चिह्नम् (ष० त०)। द्रुतविगमितं विप्रयोगचिह्नं यस्याः सा, ताम् (बहु०)। पदप्रणम्रां = पदयो प्रणम्रा, ताम् (स० त०)। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इससे णत्व। असमाऽऽशुगाऽऽधिमग्नाम् = न समाः (नञ्०)। असमा आशुगा यस्य सः (बहु०)। असमाशुगेन आधिः (तृ० त०), तस्मिन् मग्ना, ताम् (स० त०)। अकलयत् = कल + णिच् + लङ् + तिप् । पराऽऽशयवेदिनः = आशयं विदन्तीति आशयवेदिनः, आशय + विद् + णिनिः (उप०)। परेषाम् आशयवेदिनः (ष० त०)। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है। पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ ११८ ॥

व्यतरदथ पिताऽऽशिषं सुतायै नतशिरसे मुहुरुन्नमय्य मौलिम् ।
"दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः"॥११९॥

अन्वयः—अथ पिता नतशिरसे सुतायै मुहुः मौलिम् उन्नमय्य "(हे वत्से !) कियद्भिः वासरैः स्वयंवरे त्वं गुणामयम् अभिमतं दयितम् आप्नुहि" (इति) आशिषं व्यतरत् ॥ ११९ ॥

व्याख्या—अथ = प्रणामानन्तरं, पिता = जनकः, भीमः । नतशिरसे = आनतमस्तकायै, सुतायै = दुहित्रे, दमयन्त्यै, मुहुः = वारं वारं, मौलिं=

मस्तकम्, उन्नमय्य = उन्नतं कृत्वा, हे वत्से !, कियद्भिः = कतिपयैः, वासरैः = दिनैः, स्वयंवरे = स्वयंवरस्थाने, त्वं, गुणमयं = शौर्यसौन्दर्यादिगुणसम्पन्नम्, अभिमतम् = अभीष्टं, दयितं = प्रियं वरम्, आप्नुहि = लभस्व, इति, आशिषम् = आशीर्वचनं, व्यतरत् = वितीर्णवान् ॥ ११९ ॥

अनुवादः—तव पिता भीमभूपालने शिर झुकानेवाली पुत्रीको वारंवार मस्तकको ऊँचा कर "हे वत्से ! कुछ ही दिनोंमें तुम स्वयंवरमें गुणसम्पन्न अभीष्ट वरको प्राप्त करो" ऐसे आशीर्वादका वितरण किया ॥ ११९ ॥

टिप्पणी—नतशिरसे = नतं शिरो यस्याः सा नतशिराः, तस्यै (बहु०) । उन्नमय्य = उद् + नम + णिच् + क्त्वा (ल्यप्) । वासरैः="अपवर्गे तृतीया" इससे कालके अत्यन्तसंयोगमें तृतीया । गुणमयं = गुण + मयट् (प्राचुर्य अर्थमें) + अम् । आप्नुहि=आप् + लोट् + सिप् । पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ ११९ ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीत्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशानाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२० ॥

अन्वयः—तदनु स तनुजासखीः अवादीत्—"हि तुहिनऋतौ गत एव ईदृशीनां शरीरे कुसुमम् अपि शरायते, तत् अस्याम् उचितम् उपचारम् आचरत ॥१२०॥

व्याख्या—तदनु = आशीर्वादानन्तरं, सः = राजा भीमः, तनुजासखीः = सुतावयस्याः, अवादीत् = उक्तवान् । हि = यस्मात्कारणात् । तुहिनऋतौ = शिशिरकाले, गत एव = निगत एव । ईदृशीनाम् = एतादृशीनां, कोमलाङ्गीनां, शरीरे = देहे, कुसुमम् अपि = पुष्पम् अपि, शरायते = शरवत् आचरति । तत् = तस्मात्कारणात्, अस्याम् = एतस्यां, कोमलाङ्ग्यां दमयन्त्याम्, उचितं = योग्यम्, उपचारं = प्रतीकारम्, आचरत = कुरुत ॥ १२० ॥

अनुवादः—आशीर्वाद देकर राजा भीमने पुत्री (दमयन्ती) की सखियों-को कहा—"जो कि शिशिर ऋतुके जानेपर ही ऐसी (दमयन्ती-सी) कोमल अङ्ग वालियोंके शरीरमें फूल भी बाणके सदृश हो जाता है इसलिए इनमें योग्य उपचार करो ॥ १२० ॥

टिप्पणी—तनुजासखीः=तनुजायाः सख्यः, ताः (ष० त०)। अवादीत् = वद + लुङ् + तिप् । तुहिनऋतौ = तुहिनश्चाऽसौ ऋतुः, तस्मिन् (क० धा०), "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ । शरायते = शरवत् आचरति, शर शब्दसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इस सूत्रसे क्यङ् + लट् + त । आचरत = आङ् + चर + लोट् + थ । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है और पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ १२० ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
क्रशिमशमनयाऽनया तदाप्तुं रुचिरुचिताऽथ भवद्विधाऽभिधाभिः ॥ १२१ ॥

अन्वयः—(हे भैमीसख्यः !) कतिपयदिवसैः वो वयस्यया वरीयान् स्वयम् अभिलष्य वरिष्यते । तत् अथ अनया भवद्विधाऽभिधाभिः क्रशिमशमनया रुचिः आप्तुम् उचिता ॥ १२१ ॥

व्याख्या—(हे भैमीसख्यः !), कतिपयदिवसैः = अल्पदिनैरेव, वः = युष्माकं, वयस्यया = सख्या दमयन्त्या, वरीयान् = श्रेष्ठः पुरुषः, स्वयम् = आत्मना एव, अभिलष्य = कामयित्वा, वरिष्यते = स्वीकरिष्यते । यं कामयते तं वरिष्यतीति भावः । तत् = तस्मात्कारणात्, अथ = इदानीम्, अनया = दमयन्त्या, भवद्विधाऽभिधाभिः = भवादृशसख्युक्तिभिः, क्रशिमशमनया = कार्श्यनिवर्तनया उपायभूतया, रुचिः = कान्तिः प्रीतिश्च, आप्तुं = प्राप्तुम्, उचिता = योग्या, रुचिराप्तव्येति भावः । स्वयंवरपर्यन्तं भवादृशसखीसान्त्वनवचनैः खेदं विहाय दमयन्त्या प्रसन्नया सन्तुष्टया च सत्या स्थातव्यमिति भावः ॥ १२१ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्तीकी सखियों) थोड़े ही दिनोंमें तुम लोगोंकी सखी दमयन्ती, श्रेष्ठ पुरुषको स्वयम् ही अभिलाष कर वरण करेगी । उस कारणसे इस समय तुम सखियोंके सान्त्वनापूर्वक वचनोंके कृशताको हटानेके उपाय होनेसे इनको कान्ति और प्रीति प्राप्त करना उचित है ॥ १२१ ॥

टिप्पणी—कतिपय दिवसैः = कतिपये च ते दिवसाः, तैः (क० धा०), "अपवर्गे तृतीया" इससे तृतीया । वयस्या = वयस् + यत् + टाप् + टा । वरीयान् = अतिशयेन वरः, शब्दसे "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" इससे ईयसुन् प्रत्यय और "प्रिय० स्थिर०" इत्यादि सूत्रसे "वर" के स्थानमें "वर्" आदेश । अभिलष्य = अभि + लष + क्त्वा (ल्यप्) । भवद्विधाऽभिधाभिः = भवतीनाम् इव विधा (प्रकारः) यासां ताः (व्यधिकरणबहु०) "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इससे पुंवद्भाव । भवद्विधानाम् अभिधाः, ताभिः (ष० त०) । क्रशिमशमनया = कृशस्य भावः क्रशिमा, कृश + इमनिच् ।" "र ऋतो हलादेर्लघोः" इससे "ऋ" के स्थानमें "र" आदेश । क्रशिम्नः शमना, तया (ष० त०) । आप्तुम् = आप् + तुमुन् । स्वयंवर तक तुम लोगोंकी सान्त्वनाओंसे खेद छोड़कर दमयन्तीको प्रसन्न और सन्तुष्ट होना चाहिए यह राजाका अभिप्राय है । पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ १२१ ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नाऽपृच्छिलज्जाऽऽपदं,
यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः।
यच्चाशीःकपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना,
तन्मत्वाऽऽलिजनो मनोऽब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

अन्वयः—एवं वदता नृपेण तनया लज्जापदं यत् न अपृच्छि। मोहः वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः यत् स्मरभूः अकल्पि। तत्र सदृशी या सान्त्वना स्यात्, यत् आशीःकपटात् अवादि। तत् मत्वा आलिवर्गः मनः आनन्दमन्दाक्षयोः अब्धिम् अतनोत् ॥ १२२ ॥

व्याख्या—एवम् = इत्थं, वदता = कथयता, नृपेण = राज्ञ भीमेन, तनया = पुत्री दमयन्ती, लज्जापदं = व्रीडाहेतुं, "लज्जाऽऽस्पदम्" इति पाठान्तरे व्रीडास्थानमित्यर्थः। यत्, न अपृच्छि = न पृष्टा। ज्ञातांऽशे प्रश्नाऽयोगादिति भावः। मोहः = मूर्च्छा च, वपुषः = शरीरस्य, पाण्डुत्वतापादिभिः = पाण्डुरत्वसन्तापादिभिः, यत्, कामजः=स्मरजन्यः, अकल्पि = कल्पितः। तत्र = तस्यां, तनयायां दमयन्त्याम्। सदृशी=अनुरूपा, या सान्त्वना = लालनोक्तिः, स्यात् = भवेत्। यत् आशीःकपटात् = आशीर्वादव्याजात्, "दयितमभिमतम्" इत्यादिरूपादिति भावः। अवादि = उक्तम्। तत् = सकलं, मत्वा = आलोच्य, आलिवर्गः = सखीसमूहः, मनः=स्वचित्तम्, आनन्दमन्दाक्षयोः = हर्षलज्जयोः, अब्धि=समुद्रम्, अतनोत् = कृतवान्, स्वचित्तं लज्जाऽऽनन्दसागरं विहितवानिति भावः। स्वेष्टसिद्धेरानन्दः, स्वरहस्यप्रकाशनाल्लज्जेति रहस्यम् ॥ १२२ ॥

अनुवादः—ऐसा कहनेवाले राजाने पुत्री दमयन्तीसे जो लज्जाका कारण नहीं पूछा और मूर्च्छाको शरीरकी पाण्डुता और ताप आदिसे जो कामजन्य समझ लिया। पुत्रीमें अनुरूप जो सान्त्वना हो जाय और जो आशीर्वादके बहानेसे कहा। उन सबको जानकर दमयन्तीकी सखियोंने अपने मनको आनन्द और लज्जाका समुद्र बना डाला ॥ १२२ ॥

टिप्पणी—वदता = वद + लट् (शतृ) + टा। लज्जापदं = लज्जायाः पदम् (ष० त०)। अपृच्छि = प्रच्छ धातुके दुहादिगणमें पढ़े जानेसे अप्रधान कर्ममें लुङ्। पाण्डुत्वतापादिभिः = पाण्डु + त्व। पाण्डुत्वं च तापश्च (द्वन्द्वः)। तौ आदी येषां ते, तैः (बहु०)। स्मरभूः = स्मर + भू + क्विप् (उपपद०)। अकल्पि = कृप् + लुङ् (कर्ममें) + त। आशीःकपटात् = आशिषः कपटः, तस्मात् (ष० त०)। अवादि = वद + लुङ् (कर्ममें) + त। आलिवर्गः = आलीनां वर्गः (ष० त०)। आनन्दमन्दाक्षयोः =

आनन्दश्च मन्दाक्षं च, तयोः (द्वन्द्व०)। सखियोंको अभीष्टकी सिद्धिसे आनन्द और रहस्यके प्रकाशनसे लज्जा हुई यह तात्पर्य है। शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥ १२२॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

इति नैषधीयचरिते महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे । स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि नलस्य चरिते अत्र तन्महाकाव्ये निसर्गोज्ज्वलः अयं तुर्यः सर्गः व्यगलत् ॥ १२३ ॥

व्याख्या—प्रायोव्याख्यातपूर्वत्वात् संक्षेपेण व्याख्यायते । पूर्वार्द्धं पूर्ववद्व्याख्येयम् । स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि=स्थैर्यविचारणप्रकरणसोदरे, नलस्य = नैषधस्य, चरिते = चरित्रे, अत्र = अस्मिन्, तन्महाकाव्ये = श्रीहर्षमहाकाव्ये, निसर्गोज्ज्वलः = स्वभावनिर्मलः, अयं = पुरःस्थितः, तुर्यः=चतुर्थः, सर्गः = अध्यायः, व्यगलत् = समाप्तः ॥ १२३ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिन श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया । "स्थैर्यविचारण" नामक प्रकरणका सहोदर, नलके चरित्ररूप श्रीहर्षके इस महाकाव्यमें स्वभावसे उज्ज्वल यह चौथा सर्ग समाप्त हुआ ॥१२३॥

टिप्पणी—स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि = स्थैर्यस्य विचारणं (ष० त०)। तच्च तत् प्रकरणम् (क० धा०)। कविराज राजशेखरने "शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम्" अर्थात् शास्त्रके एकदेशकी प्रक्रियाको "प्रकरण" ऐसा लक्षण किया है। स्थैर्यविचारणप्रकरणस्य भ्राता, तस्मिन् (ष० त०)। स्थैर्यविचारण और नैषधीयचरित दोनोंको श्रीहर्षने बनाया इसलिए वे दोनों ग्रन्थ भ्राता हुए यह तात्पर्य है। तन्महाकाव्ये = तस्य महाकाव्यं, तस्मिन् (ष० त०)। निसर्गोज्ज्वलः = निसर्गेण उज्ज्वलः (तृ० त०)। तुर्यः = चतुर्णां पूरणः, चतुर् शब्दसे "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इस वार्तिकसे यत् प्रत्यय और प्रथम अक्षर (च) का लोप । व्यगलत्=वि + गल + लङ् + तिप् । शार्दूलविक्रीडित छन्द है।

इति श्रीनैषधीयचरितमहाकाव्यव्याख्यायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

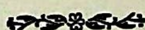
शुभमस्तु ।

—ः ❀ ः—

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

पञ्चमः सर्गः

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान् स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

अमन्दमानन्दकदम्बबिम्बं सच्चित्स्वरूपं वसुदेवसूनुम् ।
भक्त्येकगम्यं करुणासनाथं गोविन्दसंज्ञं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ स महीन्द्रः स्वयंवरमहाय नरेन्द्रान् यावत् आगमयते, तावत् एव ऋषिः नारदः इन्द्रदिदृक्षुः (सन्) त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

अथ भैमीस्वयंवरे इन्द्राद्यागमनं वक्तुं तदुपयोगितया नारदस्य इन्द्रलोकगमनमाह यावदिति ।

व्याख्या—अथ = भैमीसमाश्वासनाऽनन्तरं, सः = प्रसिद्धः, महीन्द्रः = भूपतिः, भीमः । स्वयंवरमहाय = स्वयंवरोत्सवाय, नरेन्द्रान् = राज्ञः, यावत् = यत्कालपर्यन्तम्, आगमयते = प्रतीक्षते आनाययते वा । तावत् एव = तत्कालम् एव, ऋषिः = सत्यवचनः, देवर्षिः, नारदः = ब्रह्मपुत्रः, इन्द्रदिदृक्षुः = शक्रदर्शनेच्छुः सन्, त्रिदशधाम = सुरलोकं प्रति, जगाम = गतः ॥ १ ॥

अनुवादः—भैमीको आश्वासन देनेके अनन्तर महाराज भीम स्वयंवरके उत्सवके लिए जबतक राजाओंकी प्रतीक्षा करते थे, तबतक ही देवर्षि नारद इन्द्रके दर्शनकी इच्छा करते हुए स्वर्ग लोकमें गये ॥ १ ॥

टिप्पणी—महीन्द्रः = मह्या इन्द्रः (ष० त०) । स्वयंवरमहाय = स्वयंवर एव महः, तस्मै (रूपक०) । नरेन्द्रान् = नराणाम् इन्द्राः, तान् (ष० त०) ।

आगमयते = आङ्+गम्+णिच्+लट्+त । "आगमेः क्षमायाम्" इ वार्तिकसे आत्मनेपद । काशिकाकारने क्षमाका उपेक्षा कालहरण ऐसा अ किया है । ऋषिः="ऋषयः सत्यवचसः" इत्यमरः । वेदमन्त्रका साक्षात्का करनेवालेको "ऋषि" कहते हैं । नारद देवताओंके ऋषि होनेसे "देवर्षि" क जाते हैं । "एव ऋषिः" यहाँपर "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होने सन्धिका अभाव । इन्द्रदिदृक्षुः = इन्द्रस्य दिदृक्षुः (ष० त०) । यहाँपर कार षष्ठी नहीं है, शेषषष्ठी है । त्रिदशधाम = त्रिदशानां धाम, तत् (ष० त०) जगाम = गम् + लिट् + तिप् । इस सर्गमें स्वागता छन्द है, उस लक्षण है—

"स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् ।" इति ॥ १ ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत् पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।
नारदस्तु जगतो गुरुरुच्चैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

अन्वयः—पर्वतः तम् अनु यत् प्रययौ, अत्र चित्रं न । स तस्य सपक्षः खलु (किन्तु) जगतः उच्चैः गुरुः नारदस्तु यत् गगनं विललङ्घे (तद् विस्मयाय ॥ २ ॥

व्याख्या—अथ षड्भिः पद्यैर्नारदस्य गमनप्रकारं वर्णयति नाऽत्रेति । पर्वत नारदसखो मुनिः, शैलश्च । तं = नारदम्, अनु = पश्चात्, प्रययौ = जगा अत्र = अस्मिन् विषये, चित्रं न = आश्चर्यं न । कुतः इत्याह—सः = पर्व तस्य = नारदस्य, सपक्षः = सखा, पक्षवांश्च । खलु = निश्चयेन, पर्वत नारदमित्रत्वाच्छैलत्वाच्च नारदाऽनुयाने आश्चर्यं नेति भावः । किं तु—जगतः लोकस्य, उच्चैः = उन्नतः, गुरुः = आचार्यः, तस्मादलघुश्च तादृशो नारद यत् गगनम् = आकाशं, विललङ्घे = लङ्घयामास, तत् = लङ्घनं, विस्मयाय आश्चर्याय, भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अनुवादः—पर्वत ऋषि, नारदके पीछे जो गये, इसमें आश्चर्य नहीं है । क्यों वे उन (नारद) के सपक्ष मित्र अथ वा पंखवाले हैं । किन्तु लोकके मह आचार्य नारदजीने जो आकाशको लङ्घन किया वह आश्चर्यके लिए है ॥ २ ॥

टिप्पणी—पर्वतः = "पर्वतः शैलदेवर्ष्योः" इति विश्वः । सपक्षः = पक्षे सहितः (तुल्ययोगबहु०) । विस्मयाय="तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इससे चतुर्थी अथ वा "क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इससे चतुर्थी । पतनके यो

नारदरूप गुरुद्रव्यका उत्पतन (उड़ना) विरुद्ध है ऐसे श्लेषसे उत्थापित विरोध अलङ्कार है ॥ २ ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां, योगिनां तु तपसाऽखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

अन्वयः—पथि विमानं विना एव गच्छता तेन मुनिना व्योम विजगाहे । हि साधने नियमः अन्यजनानां, योगिनां तु तपसा अखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

व्याख्या—पथि=मार्गे, विमानं विना एव=व्योमयानं विना एव, गच्छता= व्रजता, तेन = पूर्वोक्तेन, मुनिना = नारदेन, व्योम = आकाशं, विजगाहे = प्रविष्टम्, उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—साधन इति । हि = यस्मात्कारणात्, साधने = उपाये, नियमः = अवश्यम्भावः । अन्यजनानाम् = अपरजनानाम्, अस्मदादीनामिति भावः । योगिनां तु = तपोयोगयुक्तानां तु, तपसाः = तपोधर्मेण, अखिलसिद्धिः = सर्वकार्यसिद्धिः । तस्मान्नारदसदृशानां योगिनां किं विमानेनेति भावः ॥ ३ ॥

अनुवादः—मार्गमें विमानके विना ही जाते हुए नारद मुनिने आकाशमें प्रवेश किया, क्योंकि उपायमें और लोगोंकी आवश्यकता है, योगियोंको तो तपस्यासे ही सब कार्योंमें सिद्धि होती है ॥ ३ ॥

टिप्पणी—विजगाहे = वि+गाह+लिट् (कर्ममें)+त। अन्यजनानाम्= अन्ये च ते जनाः, तेषाम् (क० धा०) । योगिनां = युज्+घिनुण्+आम् । अखिलसिद्धिः = अखिलानां सिद्धिः (ष० त०) । इस पद्यमें सामान्यसे विशेष-का समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ३ ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानाँल्लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान् ।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

अन्वयः—एष खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् विमानान् लङ्घते स्म । अङ्घ्रिविनम्रैः तत्पतिभिः अर्थितः अपि अतिथितां नैव अनुमेने ॥ ४ ॥

व्याख्या—एषः = नारदः, खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् = निरस्तपुरन्दरसदनाद्यहङ्कारान्, विमानान् = देवगृहान्, लङ्घते स्म = अतिचक्राम । किं बहुना—अङ्घ्रिविनम्रैः = चरणनिपतितैः, तत्पतिभिः = विमानाऽध्युषितैर्देवैः, अर्थितः अपि = प्रार्थितः अपि, अतिथिताम् = आतिथ्यं, नैव अनुमेने = नैव स्वीचकार, एतन्मात्रविलम्बं च न सोढवानिति भावः ॥ ४ ॥

अनुवादः—नारदजीने इन्द्रभवन आदिके अहङ्कारको दूर करनेवा देवगृहोंको लङ्घन किया। चरणमें झुकनेवाले उन भवनोंके स्वामियोंके प्रार्थ करनेपर भी उन्होंने उनके आतिथ्यको स्वीकार नहीं किया ॥ ४ ॥

टिप्पणी—खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् = इन्द्रस्य भवनम् (ष० त०) इन्द्रभवनम् आदिर्येषां ते (बहु०), तेषाम् अभिमानः (ष० त०)। खण्डि इन्द्रभवनाद्यभिमानो यैस्ते, तान् (बहु०)। अङ्घ्रिविनम्रैः = अङ्घ्रयं विनम्राः, तैः (स० त०)। तत्पतिभिः = तेषां पतयः, तैः (ष० त०) अतिथिताम् = अतिथि + तल् + टाप् + अम्। अनुमेने = अनु + मन + लिट् त ॥ ४ ॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्चिः ।
यावदेष दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

अन्वयः—तपनः तस्य तापनभिया स्वम् अर्चिः तावत् एव समकोचयत् यावत् एष दिवसेन शशी इव तन्महसा एव द्राक् न अतप्यत ॥ ५ ॥

व्याख्या—तपनः = सूर्यः, तस्य = मुनेः, नारदस्य। तापनभिया=सन्ताप भयेन, स्वम् = आत्मीयम्, अर्चिः = तेजः, तावत् एव = तत्परिमाणम् एव समकोचयत् = सङ्कोचितवान्। यावत् = यत्परिमाणम्, एषः = तपनः दिवसेन=दिनेन, दिनतेजसेत्यर्थः, शशी इव=चन्द्र इव, तन्महसा एव=मुनितेजस एव, द्राक् = सपदि, न अतप्यत = न सन्तप्तोऽभूत् ॥ ५ ॥

अनुवादः—सूर्यने नारद मुनिके तापके भयसे अपने तेजको उस परिमाणत संकुचित कर डाला जिस परिमाणसे सूर्य दिनसे चन्द्रमाके समान मुनिके तेज से ही शीघ्र सन्तप्त नहीं हुए ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तापनभिया = तापनात् भीः, तया (प० त०)। समकोचयत् = सं + कुच + णिच + लङ् + त। तन्महसा=तस्य महः, तेन (ष० त०)। मुनिको संतप्त करानेसे अपने तेजको संकुचित करना अच्छा है ऐसा समझकर सूर्य मन्द प्रकाशवाले हो गये यह अर्थ है। सूर्यसे भी मुनि तेजस्वी हैं यह अभिप्राय है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ५ ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह ! तेन तदा तम् ।
पर्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः, कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ? ॥ ६ ॥

अन्वयः—दिनमणिः द्विजराजं करैः यत् पर्यभूत्। तेन तदा तं द्विजराजः करैः पर्यभूत्। अहह ! तथाहि—अत्र कः स्वकृतं कर्म न भुङ्क्ते ? ॥ ६ ॥

व्याख्या—दिनमणिः = सूर्यः द्विजराजं = चन्द्रं ब्राह्मणोत्तमं च, करैः = किरणैः हस्तैश्च, यत् पर्यभूत=परिभूतवान्। अहह=अद्भुतम्। तथा हि—अत्र= संसारे, कः = जनः, स्वकृतम् = निजविहितं, कर्म = क्रियां, न भुङ्क्ते ? = न अनुभवति ? ॥ ६ ॥

अनुवादः—सूर्यने द्विजराज = चन्द्र वा श्रेष्ठ ब्राह्मणको किरणोंसे अथ वा हाथोंसे जो परिभूत किया उस कारणसे उस समय उन (सूर्य) को द्विजराज श्रेष्ठ ब्राह्मण और चन्द्रमाने करों (किरणों वा हाथों) से परिभूत किया। इस संसारमें कौन अपने किये गये कर्मका फल नहीं भोगता है ? ॥ ६ ॥

टिप्पणी—दिनमणिः = दिनस्य मणिः (ष० त०)। द्विजराजं = द्विजानां राजा, तम् (ष० त०)। करैः = "वलिहस्तांऽशवः कराः" इत्यमरः। पर्यभूत्= परि+भू+लुङ्+तिप्। अहह = "अहहेत्यद्भुते खेदे" इत्यमरः। स्वकृतं = स्वेन कृतं, तत् (तृ० त०)। सब कोई अपने किये गये कर्मका फल भोगता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ६ ॥

विष्टरं तटकुशाऽऽलिभिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदिताऽतिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥

अन्वयः—अथ स्वर्गसिन्धुः अतिथये अस्मै तटकुशाऽऽलिभिः विष्टरम्, अद्भिः पाद्यं, कच्छरुहाभिः अर्घ्यं, पद्मवृन्दमधुभिः मधुपर्कं च अदित ॥ ७ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, स्वर्गसिन्धुः = मन्दाकिनी, अतिथये=आगन्तवे, अस्मै = नारदाय, तटकुशाऽऽलिभिः = तीरदर्भाऽऽवलिभिः, विष्टरम् = आसनम्, अद्भिः=जलेन, पाद्यं = पादाऽर्थं जलं, कच्छरुहाभिः = जलप्रायभूम्युत्पन्नाभिर्लताभिः, अर्घ्यं = पूजार्थं पुष्पफलादि, पद्मवृन्दमधुभिः = कमलसमूहमकरन्दैः, मधुपर्कं च = दधिमधुघृतं च, अदित = दत्तवती ॥ ७ ॥

अनुवादः—तब मन्दाकिनीने अतिथि नारदको तीरके कुशोंसे आसन, जलसे पाद्य (पैर धोनेके लिए जल), जलप्राय देशमें उत्पन्न होनेवाली लताओंसे अर्घ्य (पूजाके लिए पुष्प और फल आदि) और कमलोंके मधुओं (मकरन्दों) से मधुपर्क दे दिया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—स्वर्गसिन्धुः = स्वर्गस्य सिन्धुः (ष० त०)। तटकुशाऽऽलिभिः= तटे कुशानि (स० त०), तेषाम् आलयः, ताभिः (ष० त०)। विष्टरं = विस्तीर्यते इति विष्टरः, तम् वि+ स्तॄञ्+अप्। "वृक्षाऽऽसनयोर्विष्टरः" इस सूत्रसे षत्वनिपात। "विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्।" इत्यमरः।

पाद्यं = पादाऽर्थमुदकं, "पादाऽर्घाभ्यां च" इस सूत्रसे पाद + यत्। कच्छ-रुहाभिः = कच्छे रोहन्तीति कच्छरुहाः, ताभिः, कच्छ + रुह + क + टाप् + भिस् (उपपद०)। अर्घ्यम् = अर्घाऽर्थमुदकम्, पूर्वसूत्रसे अर्घ + यत्। पद्मवृन्द-मधुभिः = पद्मानां वृन्दं (ष० त०), तस्य मधूनि, तैः (ष० त०)। मधु-पर्कम् = दही, शहद और गायके घीको "मधुपर्क" कहते हैं। मन्दाकिनीने अतिथिसत्कारके तौरपर नारदमुनिको मधुपर्कके स्थानमें कमलोंके मकरन्दका अर्पण किया यह भाव है। अदित = (डु) दाञ् + लुङ् + त। इस पद्यमें दीपक अलङ्कार है ॥ ७ ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप।
सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥

अन्वयः—सः अगाधं वियदन्तः व्यतीत्य यती अनादिं भवसिन्धुं संप्रतीर्य शर्मभरचारु ब्रह्म इव नाकनायकनिकेतनम् आप ॥ ८ ॥

व्याख्या—सः = नारदः, अगाधं = विशालं, वियदन्तः = आकाशाऽभ्यन्तरं व्यतीत्य=अतिक्रम्य, यती = योगी, अनादिम् = आदिरहितं, प्रवाहनित्यमिति भावः। भवसिन्धुं = संसारसमुद्रं, संप्रतीर्य = सम्यक् तीर्त्वा, शर्मभरचारुः = परमानन्दसुन्दरं, ब्रह्म इव = परमात्मानम् इव, नाकनायकनिकेतनं = इन्द्रभवनं वैजयन्तमिति भावः। आप = प्राप्तवान् ॥ ८ ॥

अनुवादः—नारदने विशाल आकाशके अभ्यन्तर भागको पार कर जैसे योगी आदि-अन्तसे रहित संसारसमुद्रको पार कर परम आनन्दसे सुन्दर ब्रह्म (परमात्मा) को प्राप्त करता है उसी तरह इन्द्रके भवन (वैजयन्त) को प्राप्त किया ॥ ८ ॥

टिप्पणी—वियदन्तः = वियतः अन्तः, तत् (ष० त०)। व्यतीत्य = वि + अति + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। अनादिम् = अविद्यमानः आदिः यस्य सः, तम् (नञ्बहु०)। भवसिन्धुं = भव एव सिन्धुः, तम् (रूपक०)। संप्रतीर्य = सं + प्र + तॄ + क्त्वा (ल्यप्)। शर्मभरचारु = शर्मणः भरः (ष० त०) तेन चारु, तत् (तृ० त०)। नाकनायकनिकेतनं = नाकस्य (स्वर्गस्य) नायकः (ष० त०), तस्य निकेतनं, तत् (ष० त०)। आप = आप् + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ८ ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृताऽतिथिमिन्द्रः।
यावदर्हकरणं किल साधोः प्रत्यवायघुतये, न गुणाय ॥ ९ ॥

अन्वयः—इन्द्रः तम् अतिथिम् उचितोच्चतराभिः अर्चनाभिः चारु सदकृत। यावदर्हंकरणं साधोः प्रत्यवायघुतये, गुणाय न किल ॥ ९ ॥

व्याख्या—इन्द्रः = शक्रः, तं = पूर्वोक्तम्, अतिथिम् = आगन्तुं, नारदमिति भावः। उचितोच्चतराभिः = उचितात् (विहितात्) उच्चतराभिः (अधिकाभिः), अर्चनाभिः = पूजाभिः, चारु = शोभनं यथा तथा, सदकृत = सत्कृतवान्, नारदस्य अधिक सत्कारं कृतवानिति भावः। अधिकाऽऽचरणे कारणमाह—यावदर्हंकरणमिति। यावदर्हस्य (यावदुक्तस्य), करणम् (आचरणम्), साधोः = शिष्टस्य, प्रत्यवायघुतये = अकरणदोषनिवारणाय एव, गुणाय = उत्कर्षाय, न = नो वर्तते, किल = निश्चयेन ॥ ९ ॥

अनुवादः—इन्द्रने अतिथि नारदका उचितसे भी अधिक पूजाओंसे अच्छी तरहसे सत्कार किया, क्योंकि जितना चाहिए उतना ही करना शिष्टोंको केवल प्रत्यवाय हटानेके लिए होता है, उत्कर्षके लिए नहीं ॥ ९ ॥

टिप्पणी—उचितोच्चतराभिः = अतिशयेन उच्चा उच्चतराः (उच्च + तरप् + टाप्)। उचितात् उच्चतराः, ताभिः (प० त०)। सदकृत = सत् + कृ + लुङ् + त (कर्तामें), "आदराऽनादरयोः सदसती" इससे निपातन होनेसे "सत्" शब्दका पूर्वप्रयोग हुआ है। यावदर्हंकरणं = यावान् अर्हो यावदर्हं, "यावदवधारणे" इस सूत्रसे अव्ययीभाव। यावदर्हस्य करणम् (ष० त०)। प्रत्यवायघुतये=प्रत्यवायस्य घुतिः, तस्यै (ष० त०)। अतिथिकी पूजा आदिसे जितना सम्मान करना चाहिए, उतना करनेसे, केवल न करनेसे होनेवाले प्रत्यवाय (प्रायश्चित्तीयता) का परिहार होता है, उत्कर्षके लिए नहीं होता है, अतः इन्द्रने उचितसे भी अधिक नारदकी पूजा की यह तात्पर्य है। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ९ ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिभिन्मुनिरथाद्रियत द्राक् ।
पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः स विबुधाऽधिपलम्भी ॥ १० ॥

अन्वयः—अथ अद्रिभित् अद्रेः नामधयसमतासखं मुनिं द्राक् आद्रियत। पर्वतोऽपि स द्विजः विबुधाऽधिपलम्भी (सन्) कथम् अर्चां न लभताम् ? ॥१०॥

व्याख्या—अथ=नारदसत्काराऽनन्तरम्, अद्रिभित् = इन्द्रः, अद्रेः = पर्वतस्य, नामधेयसमतासखं=नामसाम्यमित्रं, मुनिं = पर्वतं, द्राक् = शीघ्रम्, आद्रियत = सत्कृतवान्। पर्वतः पर्वताऽरेः (इन्द्रस्य) कथं सत्कारं प्राप्तवानित्याह—पर्वतोऽपीति। पर्वतोऽपि = पर्वतनामधेयोऽपि, सः = पूर्वोक्तः, द्विजः = ब्राह्मणः,

विबुधाऽधिपलम्भी = देवेन्द्रप्रापी सन्, कथं = केन प्रकारेण, अर्चां = पूजां, न लभतां = नो प्राप्नोतु, लभतामेवेति भावः ॥ १० ॥

अनुवादः—नारदका सत्कार करनेके अनन्तर इन्द्रने पर्वतके समान नामवाले पर्वत मुनिका शीघ्र सत्कार किया। पर्वत नामवाले होकर भी वे ब्राह्मण इन्द्रको प्राप्त करनेपर क्यों सत्कारको प्राप्त न करें ? (करेंगे ही) ॥ १० ॥

टिप्पणी—अद्रिभित्=अद्रिं भिनत्तीति, अद्रि + भिद् + क्विप् + सुः। नामधेयसमतासखं = नाम एव नामधेयम्, नाम शब्दसे "वा भागरूपनामभ्यो धेयः" इससे स्वाऽर्थ (प्रकृत्यर्थं) में धेयप्रत्यय। समस्य भावः समता, सम + तल् + टाप्। नामधेयेन समता सखा नामधेयसमतासखः (तृ० त०)। तस्याः (ष० त०) राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इस सूत्रसे समासाऽन्त टच्। आद्रियत = आङ् + दृङ् + लङ् + त। विबुधाऽधिपलम्भी=विबुधानाम् अधिपः (ष० त०), "विबुधः पण्डिते देवे" इति विश्वः। विबुधाऽधिपं लभते इति विबुधाऽधिप + लभ + णिनिः (उपपद०) + सुः। लभतां = लभ + लोट् + त। अभ्यागत ब्राह्मण विवेकी शत्रुसे भी पूजाको प्राप्त करते हैं यह भाव है ॥ १० ॥

तद्भुजाददतिवितीर्णसपर्याद् द्योद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः।
स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया तान् दानपारमितयैव वदान्यान्॥ ११ ॥

अन्वयः—मुनीन्द्रः तान् द्योद्रुमान अपि अतिवितीर्णसपर्यात् तद्भुजात् (गुरोः) स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया दानपारमितया एव वदान्यान् विवेद ॥११॥

व्याख्या—मुनीन्द्रः = नारदः, तान् = प्रसिद्धान्, द्योद्रुमान् अपि = कल्पवृक्षान् अपि, अतिवितीर्णसपर्यात् = अतिशयदत्तपूजात्, तद्भुजात् = इन्द्रहस्तात् एव (गुरोः), स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया = स्वर्गसहवासस्वभ्यस्तया, दानपारमितया एव = "दानपारमिता" ऽऽख्यग्रन्थविशेषेण एव, कारणेन, वदान्यान् = बहुप्रदान्, विवेद = ज्ञातवान् ॥ ११ ॥

अनुवादः—नारदने प्रसिद्ध कल्पवृक्षोंको भी, अत्यन्त पूजा करनेवाले इन्द्रके बाहुरूप गुरुसे स्वर्गमें साथ-साथ रहनेसे सुशिक्षित "दानपारमिता" नामक ग्रन्थसे ही अधिक दान करनेवाला जाना ॥ ११ ॥

टिप्पणी—मुनीन्द्रः = मुनीनाम् इन्द्रः (ष० त०)। द्योद्रुमान् = द्योः द्रुमाः, तान् (ष० त०)। अतिवितीर्णसपर्यात्=अत्यन्तं वितीर्णा (सुप्सुपा०)। अतिवितीर्णा सपर्या येन अतिवितीर्णसपर्यः, तस्मात् (बहु०)। स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया = स्वः सहस्थितिः (स० त०), तया सुशिक्षिता, तया

(तृ० त०)। वदान्यात्="स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे।" इत्यमरः। विवेद = विद् + लिट् + तिप् (णल्)। नारदने इन्द्रके हाथको "यह कल्पवृक्षों-को भी दानविद्याका उपदेश करनेवाला है" ऐसा जान लिया। इन्द्रकी उदारता कल्पवृक्षको भी मात करनेवाली है यह भाव है॥ ११॥

मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन्नारदं बलरिपुः समवादीत्।
आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः॥ १२॥

अन्वयः—बलरिपुः मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन् नारदं समवादीत्, हि प्रायशः सुहृदोः सहवासः स्वपरभूरिकथानाम् आकरः॥ १२॥

व्याख्या—बलरिपुः = बलाऽरातिः, इन्द्र इत्यर्थः। मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन् = निवारितेतरलोकाऽऽलापः सन्, नारदं=देवर्षिं, समवादीत् = समवोचत्। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—आकर इति। हि = यस्मात्कारणात्, प्रायशः = बाहुल्येन, सुहृदोः = मित्रयोः, सहवासः = सङ्गमः, स्वपरभूरिकथा-नाम् = आत्मीयाऽन्यबहुवार्तानाम्, आकरः = खनिः॥ १२॥

अनुवादः—इन्द्रने अन्य व्यक्तिसे बातचीत रोककर नारदजीसे वार्तालाप किया, क्योंकि अक्सर दो मित्रोंका संगम अपने और दूसरोंके बहुतसे वृत्तान्तों-का खान होता है॥ १२॥

टिप्पणी—बलरिपुः = बलस्य रिपुः (ष० त०), "बलाऽरातिः शचीपतिः" इत्यमरः। मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः = अन्यश्चाऽसौ जनः (क० धा०), तेन संकथनम् (तृ० त०)। मुद्रितम् अन्यजनसंकथनं येन सः (बहु०)। समवा-दीत् = सम् + वद + लुङ् + तिप्। प्रायशः = प्राय + शस्। सुहृदोः = शोभनं हृदयं ययोस्तौ, तयोः (बहु०)। सहवासः = सह + वस् + घञ्। स्वपरभूरि-कथानां = भूरयश्च ताः कथाः (क० धा०)। स्वे च परे च (द्वन्द्वः)। स्वपरेषां भूरिकथाः, तासाम् (ष० त०)। आकरः = "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है॥ १२॥

तं कथाऽनुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम्।
भूभृतां चिरमनागमहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः॥ १३॥

अन्वयः—शतमन्युः आलपनकौतुकितायां दूरं कथाऽनुकथनप्रसृतायां (सत्याम्) चिरं भूभृताम् अनागमहेतुं ज्ञातुम् इच्छुः (सन्) तम् अवदत्॥ १३॥

व्याख्या—शतमन्युः = इन्द्रः, आलपनकौतुकितायाम्=आभाषणोत्कण्ठायां, दूरं = विप्रकृष्टं, कथाऽनुकथनप्रसृतायाम् = वचनाऽनुवचनविस्तृतायां सत्याम्, चिरं = वहुकालात्प्रभृति, भूभृतां = राज्ञाम्, अनागमहेतुम्=अनागमनकारणं, ज्ञातुं = वेत्तुम्, इच्छुः = अभिलाषुकः सन्, तं = नारदम्, अवदत् = उक्तवान्, अपृच्छदिति भावः ॥ १३ ॥

अनुवादः—इन्द्रने आभाषण (वातचीत) की उत्कण्ठाकी उक्ति और प्रत्युक्तिसे दूरतक बढ़नेपर बहुत कालसे राजाओंके न आनेके कारणको जाननेकी इच्छा करते हुए उन (नारद) से कहा ॥ १३ ॥

टिप्पणी—शतमन्युः = शतं मन्यवः (यज्ञाः), यस्य सः (बहु०)। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ युधि" "इत्यमरः। आलपनकौतुकितायाम् = कौतुकम् अस्याऽस्तीति कौतुकी, कौतुक + इनिः। कौतुकिनो भावः, कौतुकिन् + तल् + टाप्। आलपनस्य कौतुकिता, तस्याम् (ष० त०)। कथाऽनुकथनप्रसृतायां = कथा च अनुकथनं च (द्वन्द्वः), कथाऽनुकथनाभ्यां प्रसृता, तस्याम् (तृ० त०)। भूभृतां = भुवं बिभ्रति भूभृतः, तेषाम्, भू + भृ + क्विप् + आम् (उपपद०)। अनागमहेतुम् = न आगमः (नञ्०)। तस्य हेतुः, तम् (ष० त०)। अवदत्= वद + लङ् + तिप् ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु सम्प्रति न वीरकरीरान् ?
ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

अन्वयः—नृपवंशाः प्राक् इव सम्प्रति वीरकरीरान् किं न प्रसुवते नु ? ये परिणामे परप्रहरणैः विक्षताः (सन्तः) क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

व्याख्या—नृपवंशाः = राजकुलानि, नृपरूपा वंशाश्च, प्राक् इव = पूर्वम् इव, सम्प्रति = इदानीं, वीरकरीरान् = वीराऽङ्कुरान्, किं न प्रसुवते नु = किं नो जनयन्ति नु ?, ये = वीरकरीराः, परिणामे=वृद्धावऽस्थायां, परप्रहरणैः= शत्रुशस्त्रैः, अन्यदात्रादिभिश्च, विक्षताः = हताः, आहताश्च सन्तः, क्षितितले = भूतले, निपतन्ति = निपतिता भवन्ति, न तु रोगादिनेति भावः ॥१४॥

अनुवादः—राजाओंके कुल वा श्रेष्ठ वंश, पहलेके समान आजकल वीरोंके अङ्कुरों (पुत्रों) को वा श्रेष्ठ अङ्कुरों (कोंपलों) को क्या उत्पन्न नहीं करते हैं ? जो वीरोंके अङ्कुर (सन्तान) वा श्रेष्ठ वंशोंके अङ्कुर (कोंपल) परिपक्व अवस्था (वृद्धावस्था वा जीर्ण अवस्था) में शत्रुओंके हथियारोंसे वा अन्योंको कुल्हाड़ी आदिसे ताडित होकर भूतलमें गिर पड़ते हैं ॥ १४ ॥

टिप्पणी—नृपवंशाः = नृपाणां वंशाः (ष० त०)। वंशके पक्षमें नृपा एव वंशाः (रूपक०)। "द्वौ वंशौ कुलमस्करौ" इत्यमरः। वीरकरीरान् = वीरा एव करीराः, तान् (रूपक०), "वंशाऽङ्कुरे करीरोऽस्त्री" इत्यमरः। प्रसुवते = प्र + षूङ् + लट् + झ। परप्रहरणैः = परेषां प्रहरणानि, तैः (ष० त०) विक्षताः = वि + क्षण + क्त + जस्। क्षितितले = क्षितेस्तलं, तस्मिन्(ष० त०), निपतन्ति = नि + पत् + लट् + झिः। इस पद्यमें रूपक और श्लेषका सङ्कर है ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वंगमनस्य विरोधि।
गौरवाद्वपुरपास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—वीराः पार्थिवं गौरवात् ऊर्ध्वंगमनस्य दूरं विरोधि निजं वपुः आजिषु अपास्य मत्कृताम् अतिथिगौरवऋद्धिं भजन्ते हि ॥ १५ ॥

व्याख्या—वीराः = शूराः, पूर्वोक्ता रणपातिन इति भावः। पार्थिवं = पृथिवीविकारम्, अत एव गौरवात् = गुरुत्वगुणयोगित्वात्, ऊर्ध्वंगमनस्य = उत्पतनकर्मणः, पार्थिवत्वात् ऊर्ध्वलोकप्राप्तेश्च, दूरम्=अत्यन्तं, विरोधि = प्रतिबन्धकं, निजं = स्वकीयं, वपुः = शरीरम्, आजिषु = युद्धेषु, अपास्य = त्यक्त्वा, मत्कृतां = मद्विहिताम्, अतिथिगौरवऋद्धिम् = आगन्तुसत्कारसमृद्धिं, भजन्ते = प्राप्नुवन्ति, तादृशवीराऽप्राप्तौ ममाऽतिथिलाभो न स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

अनुवादः—वीर राजालोग पृथिवीके विकारभूत अतएव गुरु (वजनदार) होनेसे ऊपर जानेमें वा ऊर्ध्वलोकमें जानेमें अत्यन्त प्रतिबन्धक अपने शरीरको संग्राममें छोड़कर मुझसे किये गये अतिथिसत्कारकी समृद्धिको प्राप्त कर लेते हैं ॥ १५ ॥

टिप्पणी—पार्थिवं = पृथिव्या विकारः, तत्, पृथिवी + अण् + अम्। गौरवात् = गुरु + अण् + ङसिः। ऊर्ध्वंगमनस्य = ऊर्ध्वं च तत् गमनं, तस्य (क० धा०)। विरोधि = वि + रुध् + णिनिः + अम्। अपास्य = अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्)। मत्कृतां = मया कृता, ताम् (तृ० त०)। अतिथिगौरवऋद्धिम् = अतिथेः गौरवं (ष० त०), तस्य ऋद्धिः, ताम् (ष० त०)। "गौरव + ऋद्धि" यहाँपर "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ, भजन्ते = भज + लट् + झः। पृथिवीका विकारभूत शरीर गुरु होनेसे ऊपर (स्वर्गमें) जानेमें असमर्थ है इसलिए राजालोग संग्राममें (आहत

होकर मरनेसे) उसे छोड़कर (स्वर्गमें आकर) मेरे आतिथ्यसत्कारकी समृद्धि-को प्राप्त करते हैं। कहा भी है—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च, रणे चाऽभिमुखो हतः॥"

अर्थात् योगाभ्यास करनेवाला संन्यासी और संमुख युद्धमें जो मारा जाता है, ये दो, लोकमें सूर्यमण्डलका भेदन करनेवाले हैं अर्थात् स्वर्गको प्राप्त होते हैं, यह इस पद्यका तात्पर्य है॥ १५॥

"साऽभिशापमिव नाऽतिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयान्ति।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम्॥ १६॥

अन्वयः—हे भगवन्! ते अतिथयः साऽभिशापम् इव माम् अद्य यत् न उपयान्ति, तेन स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् इमां श्रियं न बहु मन्ये॥ १६॥

व्याख्या—हे भगवन् = हे मुने!, ते = वीराः, अभिमुखयुद्धे प्राणत्यागिन इति शेषः। साऽभिशापम् इव = मिथ्याऽभिशस्तम् इव, मां = देवेन्द्रम्, अद्य = इदानीं, यत्, न उपयान्ति = न प्राप्नुवन्ति। तेन = कारणेन, स्वोदरैकभृति-कार्यकदर्यां = निजजठरमात्रपोषणकृत्यकृपणाम्, इमाम् = एतां, श्रियं = सम्पत्तिं, न बहुमन्ये = न अधिकं विमृशामि, अतिथिसत्काररहितस्य समृद्धस्य समृद्धिनिष्फलता एव क्षतिरिति भावः॥ १६॥

अनुवादः—हे देवर्षे!, संग्राममें प्राण छोड़नेवाले वैसे वीर अतिथि, पातक आदिके मिथ्या अभिशापसे युक्तके समान मेरे पास इन दिनों जो नहीं आते हैं, इस कारणसे अपने उदरमात्रके पोषण कार्यसे कृपण इस सम्पत्तिका मैं अधिक संमान नहीं करता हूँ॥ १६॥

टिप्पणी—भगवन् = भग + मतुप् + सुः (सम्बुद्धिमें)। साऽपिशापम् = अभिशापेन सहितः, तम् (तुल्ययोगबहु०), "अथ मिथ्याऽभिशंसनम्। अभि-शापः" इत्यमरः। पातक आदिके झूठे अपवादको "अभिशाप" कहते हैं। उपयान्ति = उप + या + लट् + झिः। स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्यां = स्वस्य उदरम् (ष० त०), एका चाऽसौ भृतिः (क० धा०)। स्वोदरस्य एकभृतिः (ष० त०), सा एव कार्यम् (रूपक०)। अर्तुं योग्यः अर्यः, "ऋ गतौ" धातुसे "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" इससे स्वामी और वैश्य अर्थमें ण्यत्का अपवाद यत् प्रत्यय। कुत्सितः अर्यः कदर्यः (गति०)। "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इससे 'कु' के स्थानमें "कत्" आदेश। कदर्यका लक्षण है—"आत्मानं धर्मकृत्यं च

पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातृन् स कदर्य इति स्मृतः ।" अर्थात् जो लोभसे अपनेको, धर्मकृत्यको, पुत्र, पत्नी, माता, पिता और भाइयोंको पीडित करे उसे "कदर्य" कहते हैं । "कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः ।" इत्यमरः । स्वोदरैकभृतिकार्येण कदर्या, ताम् (तृ० त०) ॥ १६ ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदो विपद एव विमृष्टाः ।
पात्रपाणिकमलाऽर्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

अन्वयः—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदो विमृष्टा विपदः एव । तासु आसां पात्रपाणिकमलाऽर्पणम् एव विधिदृष्टः शान्तिकविधिः ॥ १७ ॥

व्याख्या—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः = पुरातनसुकृतसम्पद्विनियोगप्राप्ताः । सम्पदः = सम्पत्तयः, विमृष्टाः = विचारिताः, विपद एव = विपत्तय एव । तासु = सम्पद्रूपासु विपत्सु, आसां = सम्पदां, पात्रपाणिकमलाऽर्पणम् एव = विद्यादिसम्पन्नकरकमलदानम् एव, विधिदृष्टः = शास्त्राऽवलोकितः, शान्तिकविधिः = शान्तिकर्माऽनुष्ठानम् ॥ १७ ॥

अनुवादः—पहलेकी पुण्यसम्पत्तिके व्ययसे प्राप्त सम्पत्तियाँ, विचार करनेपर विपत्तियाँ ही हैं । उन सम्पत्तियोंमें उनको सत्पात्रोंके करकमलमें दान करना ही शास्त्रोंमें देखा गया शान्तिकर्मका अनुष्ठान है ॥ १७ ॥

टिप्पणी—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः = पूर्वं च तत्पुण्यम् (क० धा०), तस्य विभवः (ष० त०) तस्य व्ययः (ष० त०), तेन लब्धाः (तृ० त०) । सम्पदः = सं + पद् + क्विप् + जस् । विमृष्टाः = वि + मृश् + क्त + टाप् + जस् । विपदः = वि + पद् + क्विप् + जस् । अपने उदयसे पहलेकी पुण्यसम्पत्तिकी नाशक होनेसे सम्पत्तियाँ विपत्तिस्वरूप हैं यह तात्पर्य है । पात्रपाणिकमलाऽर्पणं = पाणय एव कमलानि (रूपक०) । पात्राणां पाणिकमलानि, (ष० त०), तेषु अर्पणम् (स० त०) । विधिदृष्टः = विधिषु दृष्टः (स० त०) । शान्तिकविधिः=शान्तिकस्य विधिः (ष० त०) । पात्रका लक्षण योगीश्वर याज्ञवल्क्यने किया है—

"न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम्" (आचार० २००) ।

अर्थात् केवल विद्यासे अथवा तपस्यासे पात्रता नहीं होती है, तपस्या और विद्याके साथ जहाँपर सच्चरित्रता भी विद्यमान है उसे "पात्र" कहते हैं । ऐसे पात्रको पूर्वपुण्यसे प्राप्त सम्पत्तिका वितरण करनेसे उसकी शान्तिविधिका

अनुष्ठान होता है। इससे बीजाङ्कुरन्याय कहा गया है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १७ ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाऽघम् ।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्य वाग्भिरघमर्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥

अन्वयः—तत् अत्र विषये मम संशयशिल्पि स्फीतम् अघं सहसा विमृज्य भगवतो वाग्भिः श्रुतिसारैः अघमर्षणऋग्भिः भूयताम् ॥ १८ ॥

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, अत्र = अस्मिन्, विषये = अर्थे, मम = इन्द्रस्य, संशयशिल्पि = सन्देहजनकं, स्फीतं = प्रभूतम्, अघं = पापं, मिथ्याज्ञानस्य अघमूलत्वादिति भावः। सहसा = शीघ्रं, विमृज्य = निवर्त्य, भगवतः = देवर्षेर्भवतः, वाग्भिः = वाणीभिः, श्रुतिसारैः = वेदसारैः, कर्णाऽमृतैश्च, अघमर्षणऋग्भिः = अघमर्षणीभिः ऋग्भिः, पापनाशकच्छन्दोमन्त्रैरिति भावः। भूयतां = भूयेत। साम्प्रतं मत्समीपे राज्ञामनागमनकारणं ब्रूहीति भावः ॥ १८ ॥

अनुवादः—उस कारणसे इस विषयमें मेरे सन्देहको उत्पन्न करनेवाले बढ़े हुए पापको शीघ्र हटाकर भगवान् आपकी वाणियां, वेदकी सारभूत अथ वा कर्णोंको अमृतरूप अघमर्षण ऋचाएं हो जायँ ॥ १८ ॥

टिप्पणी—संशयशिल्पि = शिल्पम् अस्याऽस्तीति शिल्पि, शिल्प + इनिः। संशयस्य शिल्पि तत् (ष० त०), संशयरूप शिल्पको उत्पन्न करनेवाला यह तात्पर्य है। स्फीतं = स्फायी + क्तः + सुः। अघं = "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इति वैजयन्ती। विमृज्य = वि + मृज् + क्त्वा (ल्यप्)। श्रुतिसारैः = श्रुतेः साराः, तैः (ष० त०)। अघमर्षणऋग्भिः = अघं (पापम्) मर्षयन्तीति अघमर्षण्यः, अघ + मृष् + णिच् + ल्युः (अन) + ङीप् (उपपद०)। अघमर्षण्यश्च ता ऋचः (क० धा०), ताभिः, यहांपर कर्मधारय समास होनेसे "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इस सूत्रसे "पुंवद्भाव, महोपाध्याय मल्लिनाथजीने "स्त्रियाः पुंवत्०" इत्यादिसे जो पुंवद्भाव लिखा है वह ठीक नहीं है, उक्त सूत्र तो बहुव्रीहि समासमें पुंवद्भाव करता है। "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर्‌गुण नहीं हुआ। "ऋतं च सत्यं च०" "आयं गौः०" "द्रुपदादिव—" इत्यादि ऋचाएं "अघमर्षण ऋचा" के नामसे प्रसिद्ध हैं। आपकी वाणियां वेदकी सारभूत अघमर्षण ऋचाओंकी समान हों यह तात्पर्य है। इस पद्यमें मुनिवचनोंमें आरोप्यमाण अघमर्षणत्वका

प्रस्तुत अघ (पाप) के हरणमें उपयोग होनेसे परिणाम अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"विषयात्मतयाऽऽरोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि।
परिणामो भवेत्तुल्याऽतुल्याधिकरणो द्विधा ॥ १०–५१ ॥" ॥ १८ ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयर्द्धिं वर्धयन्नवहितत्वभरेण।
चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

अन्वयः—मघवा इति उदीर्य अवहितत्वभरेण विनयर्द्धिं वर्धयन् अनिमेषां चक्षुषां दशशतीं मुनिमुखे प्रणिधाय तस्थिवान् ॥ १९ ॥

व्याख्या—मघवा = इन्द्रः, इति = पूर्वोक्तम्, उदीर्य = उक्त्वा, अवहितत्वभरेण = एकाग्रताऽतिशयेन, विनयर्द्धिं = नम्रताऽतिशयं, वर्धयन् = समर्धयन्, अनिमेषां = निमेषरहितां, चक्षुषां = नेत्राणां, दशशतीं = सहस्रं, मुनिमुखे = नारदवदने, प्रणिधाय = संस्थाप्य, तस्थिवान् = स्थितः ॥ १९ ॥

अनुवाद—इन्द्र ऐसा कहकर अत्यन्त एकाग्रतासे नम्रताकी समृद्धिको बढ़ाते हुए निर्निमेष हजार नेत्रोंको नारद ऋषिके मुखमें लगाकर स्थित हुए ॥ १९ ॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद् + ईर् + क्त्वा (ल्यप्) । अवहितत्वभरेण = अवहितस्य भावः, अवहित + त्व । अवहितत्वस्य भरः, तेन (ष० त०) । विनयर्द्धिं = विनयस्य ऋद्धिः, ताम् (ष० त०) । वर्धयन् = वृध् + णिच् + लट् (शतृ) सुः । अनिमेषाम् = अविद्यमाना निमेषा यस्यां सा, ताम् (नञ्बहु०) । दशशतीं = दशानां शतानां समाहारो दशशती, ताम् । "तद्धितार्थोत्तरपदे समाहारे च" इस सूत्रसे समास, उसकी "संख्यापूर्वो द्विगुः" इस सूत्रसे द्विगुसंज्ञा । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाभिष्टः" इससे स्त्रीत्वकी इष्टिसे "द्विगोः" इससे ङीप् । मुनिमुखे = मुनेः मुखं, तस्मिन् (ष० त०) । प्राणिधाय = प्र + नि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । तस्थिवान् = स्था + लिट् (क्वसुः) + सुः ॥ १९ ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमाख्यत् ॥ २० ॥

अन्वयः—नारदः पाकशासनपदं स्पृशतः अपि तस्य विनये परिपाकं वीक्ष्य विस्मितः (सन्) प्रमदगद्गदया उक्त्या स्मितपुरःसरम् आख्यत् ॥ २० ॥

व्याख्या—नारदः = देवर्षिविशेषः, पाकशासनपदम् = इन्द्रत्वं, स्पृशतः अपि = अधितिष्ठतः अपि, तस्य = इन्द्रस्य, विनये = नम्रतायां, परिपाकं = प्रकर्षं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, विस्मितः = आश्चर्ययुक्तः सन्, प्रमदगद्गदया = हर्षविस्वस्या,

उक्त्या = वाचा, स्मितपुरःसरं = मन्दहास्यपूर्वकम्, आख्यत् = आख्यातवान्। "ऊचे" इति पाठान्तरे जगादेत्यर्थः ॥ २० ॥

अनुवादः—नारद, इन्द्रपदमें अधिष्ठित होनेपर भी इन्द्रकी नम्रताके उत्कर्षको देखकर आश्चर्ययुक्त होते हुए हर्षसे गद्गद वचनसे मन्दहास्यपूर्वक बोले ॥ २० ॥

टिप्पणी—पाकशासनपदं = पाकानां (दितिगर्भाणाम्) पाकस्य (दैत्यविशेषस्य) वा शासनः (ष० त०)। पाकशासनस्य पदं, तत् (ष० त०)। स्पृशतः = स्पृशतीति स्पृशन, तस्य, स्पृश + लट् (शतृ) + ङस्। वीक्ष्य = वि + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। विस्मितः = वि + स्मिङ् + क्तः (कर्तामें) + सुः। प्रमदगद्गदया = प्रमदेन गद्गदा, तया (तृ० त०)। उक्त्या = ब्रू (वच्) + क्तिन् + टा। स्मितपुरःसरं = स्मितं पुरःसरं यस्मिन्, तद्यथा तथा (बहु०)। आख्यत् = आङ् + ख्या + लुङ् + तिप्। "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे 'च्लि' के स्थानमें अङ् आदेश। "ऊचे" ऐसे पाठमें ब्रूञ् (वच्) + लिट् + त ॥ २० ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ।
तत्फले तव परं यदि हेला क्लेशलब्धमधिकाऽऽदरदं तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—शतमखी यत् सुकृतं भिक्षिता, तत्फले स्वविभूतौ हेला यदि, तत्परिश्रमविदः तव परं, क्लेशलब्धं तु अधिकाऽऽदरदम् ॥ २१ ॥

व्याख्या—(हे इन्द्र!) शतमखी = शतयज्ञी, यत् सुकृतं = पुण्यं, भिक्षिता = याचिता। तत्फले = तत्सुकृतफले, स्वविभूतौ = निजैश्वर्ये, हेला यदि = अवज्ञा चेत्, तत्परिश्रमविदः = याच्ञाक्लेशाऽभिज्ञस्य, तव परं = भवत एव, नाऽन्यस्येति भावः। याचक एव याचकदुःखं जानातीति भावः। ननु धनिनां दातृत्वे किं चित्रं? तत्राह—क्लेशलब्धमिति। क्लेशलब्धं तु = प्रयासप्राप्तं वस्तु तु, अधिकादरदम् = बहुसंमानकारकं, भवतीति शेषः ॥ २१ ॥

अनुवादः—आपने सौ यज्ञरूप जो पुण्यकी याचना की है, उसके फलस्वरूप अपने ऐश्वर्यमें अनादर है तो वह याचनाके क्लेशके अभिज्ञ आपका ही है। क्लेशसे प्राप्त वस्तु तो अधिक संमान करनेवाला होता है ॥ २१ ॥

टिप्पणी—शतमखी = शतानां मखानां समाहारः (द्विगुः)। भिक्षिता = भिक्ष + क्तः + टाप्। भिक्ष धातुके दुहादि गणमें पढ जानेसे अप्रधान कर्ममें क्तः प्रत्यय। तत्फले = तस्य फलं, तस्मिन् (ष० त०)। स्वविभूतौ = स्वस्य विभूतिः

तस्याम्(ष० त०)। हेला="हेलाऽवज्ञा विलासयोः" इति विश्वः। तत्परिश्रमविदः=तस्याः (भिक्षायाः) परिश्रमः (ष० त०)। तं वेत्तीति तत्परिश्रमविद्, तस्य, (तत्परिश्रम+विद्+क्विप्+ङस् (उपपद०) । परं="परं स्यादुत्तमानाप्तवैरिदूरेषु केवले।" इति विश्वः। याचक ही याचकका दुःख जानता है यह भाव है। क्लेशलब्धं=क्लेशेन लब्धम् (तृ० त०)। अधिकादरदम्=अधिकश्चाऽसौ आदरः (क० धा०), तं ददातीति अधिकादर+दा+कः (उपपद०)। क्लेशसे प्राप्त वस्तु तो अधिक सम्मानकी जनक होती है, परन्तु आपने सौ यज्ञोंका अनुष्ठान करके जो इन्द्र पद पाया है उसमें जो आप अनास्था दिखलाते हैं, वह आपके सिवाय कोई नहीं दिखाता है यह भाव है। इस पद्यमें काव्यलिङ्ग अलङ्कार है॥ २१॥

सम्पदस्तव गिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते।
श्रद्दधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमाप्तः ?॥ २२॥

अन्वयः—तव सम्पदो गिराम् अपि दूराः, यत् विनयं न विनयन्ते नाम। (किन्तु) इह परमाप्तः साक्षात् अनुभवः न आह चेत्, क इव श्रद्दधाति ?॥ २२॥

व्याख्या—तव=भवतः, सम्पदः=सम्पत्तयः, गिराम् अपि=वाचाम् अपि, दूराः=विप्रकृष्टवर्तिन्यः, अगोचराः। भवत्सम्पदो वाग्भिर्वर्णयितुं न शक्या इति भावः। यत्=यस्मात्कारणात्, विनयं=नम्रतां, न विनयन्ते=नो लुम्पन्ति, नाम=खलु। किन्तु इह=अस्मिन् विषये, भवद्विनयस्य उत्कृष्टत्व इति भावः। परमाप्तः=श्रेष्ठप्रमाणभूतः, साक्षात्=प्रत्यक्षरूपः, अनुभवः=अनुभूतिः, न आह चेत्=न ब्रूते यदि, तर्हि क इव=को वा, श्रद्दधाति=विश्वसिति॥२२॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) आपकी सम्पत्तियाँ वाणियोंसे भी दूर हैं (वर्णनकी विषयभूत नहीं हैं) जो कि नम्रताको नहीं हटा रही हैं। इस विषयमें परम प्रमाणभूत प्रत्यक्ष अनुभव नहीं जताता तो कौन विश्वास करता ? (कोई नहीं)॥ २२॥

टिप्पणी—सम्पदः=सं+पद्+क्विप्+जस्। विनयन्ते=वि+णीञ्+लट्+झः। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इससे आत्मनेपद। परमाप्तः=परमश्चाऽसौ आप्तः (क० धा०)। श्रद्दधाति=श्रद्+धा+लट्+तिप्। इस पद्यमें सम्पत्तियोंके वचनगोचर होनेपर भी अगोचरत्वकी उक्ति होनेसे असम्बन्धरूप अतिशयोक्ति अलङ्कार है॥ २२॥

"श्रीभरानतिथिसात्करवाणि, स्वोपभोगपरता न हिते"ति ।
पश्यतो बहिरिवाऽन्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव काऽपि ॥ २३ ॥

अन्वयः—"श्रीभरान् अतिथिसात् करवाणि । स्वोपभोगपरता न हिता" इति पश्यतः तव बहिः इव अन्तः अपि काऽपि इयं दृष्टिसृष्टिः अधिका ॥ २३ ॥

व्याख्या—श्रीभरान् = सम्पत्तिसमूहान्, अतिथिसात् = दानेन अतिथ्यधीनं, करवाणि = कुर्याम्, स्वोपभोगपरता=निजमात्रोपभोगतत्परता, आत्मम्भरित्ता इति भावः । न हिता = न श्रेयस्करी, इति = एवं, पश्यतः = विलोकयतः जानतश्च, तव = भवतः, बहिः इव = बाह्य इव, देह इव, अन्तः अपि = अन्तरात्मनि अपि, काऽपि = अनिर्वचनीया, इयम् = एषा, दृष्टिसृष्टिः = ज्ञान-सृष्टिः अक्षिसृष्टिश्च, अधिका=असाधारणी ॥ २३ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) सम्पत्तियोंको दानसे अतिथियोंके अधीन करूँगा, केवल अपने उपभोगमें तत्परता हितकारक नहीं है इस प्रकार देखते हुए और जानते हुए आपकी जैसे शरीरमें वैसे अन्तरात्मामें भी अनिर्वचनीय यह नेत्रोंकी और ज्ञानकी सृष्टि (उत्पत्ति) असाधारण है ॥ २३ ॥

टिप्पणी—श्रीभरान् = श्रियो भराः, तान् (ष० त०) । अतिथिसात् = अतिथ्यधीनान् श्रीभरान् देयान् करवाणि, "दे ये त्रा च" इस सूत्रसे चकार-पाठ सामर्थ्यसे साति प्रत्यय । करवाणि= (डु) कृञ्+लोट् + मिप् । स्वोपभोग-परता = परस्य भावः परता, पर+तल्+टाप् । स्वस्य उपभोगः (ष० त०) तस्मिन् परता (स० त०) । पश्यतः = पश्यतीति, तस्य, दृश् (पश्य) (शतृ)+ङस् । यहाँपर दृश् धातु ज्ञान अर्थमें भी है । दृष्टिसृष्टिः = दृष्टेः (नेत्रस्य, ज्ञानस्य वा), सृष्टिः (ष० त०) । "दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिदर्शने" इत्यमरः । इन्द्रके हजार नेत्र थे अतः उनके नेत्रोंकी सृष्टि यहाँपर विवक्षित है । इस पद्यमें श्लिष्ट शब्दसे गृहीत दोनों दृष्टियोंके अभेद अध्यवसायसे "बहिरिव" ऐसे कथनसे उपमा अलङ्कार है ॥ २३ ॥

आः ! स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ।
द्यां प्रशाधि गलिताऽवधिकालं साधु साधु विजयस्व विडौजः ! ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विडौजः ! स्वभावमधुरैः तावकैः अनुभावैः अतितरां तरलाः स्मः । आः ! गलिताऽवधिकालं द्यां साधु प्रशाधि । साधु विजयस्व ॥ २४ ॥

व्याख्या—हे विडौजः=हे इन्द्र !, स्वभावमधुरैः = निसर्गसुन्दरैः, तावकैः = त्वदीयैः, अनुभावैः = ऐश्वर्यैः, अतितराम् = अत्यन्तं, तरलाः = चञ्चलाः

स्मः = भवामः । ओः = अयमानन्दास्वादाऽनुकारः । गलिताऽवधिकालम् = अनन्तसमयपर्यन्तं, द्यां=स्वर्गं, साधु=सम्यक्, प्रशाधि = प्रशासनं कुरु । साधु= सम्यक्, विजयस्व=सर्वोत्कृष्टो भव ॥ २४ ॥

अनुवादः—हे इन्द्र !, स्वभावसे मनोहर आपके ऐश्वर्योंसे हम अत्यन्त चञ्चल हो गये हैं । ओः ! आप अनन्त समयतक स्वर्गका अच्छी तरहसे प्रशासन करें । आप अच्छी तरहसे सबमें उत्कृष्ट हों ॥ २४ ॥

टिप्पणी—विडौजः = विडतीति विडं, "विड भेदने" धातुसे क प्रत्यय । विडम् ओजो यस्य स विडौजाः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । स्वभावमधुरैः=स्वभावेन मधुराः, तैः (तृ० त०) । तावकैः=तव इमे, तैः, युष्मद्+अण्, "तवकमम-कावेकवचने" इस सूत्रसे तवक आदेश । अनुभावैः = अनुगता भावाः, तैः (गति०) । अतितराम् = अति + तरप् + आमुः । गलिताऽवधिकालम् = गलितः अवधिः यस्य सः (बहु०) । गलितावधिः कालो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा (बहु०) । प्रशाधि = प्र + शास् + लोट् + सिप् । "शा हौ" इस सूत्रसे शा आदेश । विजयस्व = वि + जि + लोट् + थास् । "विपराभ्यां जेः" इस सूत्रसे आत्मनेपद । इस पद्यमें आशीः अलङ्कार है ॥ २४ ॥

संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताऽखिलनिजाऽघलघूनाम् ।
यत्त्विहाऽनुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताऽखिलनिजाऽघलघूनां राज्ञां यत् इह अनुपगमः तत् जगद्युवमुदं तम् उदन्तं शृणु ॥ २५ ॥

व्याख्या—नारद इन्द्रप्रश्नस्योत्तरमाह—संख्येति । संख्यविक्षत० = युद्ध-निहतशरीरनिःसरद्रुधिरप्रक्षालितसमस्तस्वपापभाररहितानां, राज्ञां = नृपाणां, यत् = यस्मात्कारणात्, इह = अत्र, स्वर्गे, अनुपगमः = अनागमनं, तत् = कारणभूतं, जगद्युवमुदं = लोकतरुणानन्दकारणं, तं = प्रसिद्धम्, उदन्तं = वृत्तान्तं, शृणु = आकर्णय ॥ २५ ॥

अनुवादः—युद्धमें निहत शरीरसे बहते हुए रुधिर (लोहू) से अपने समस्त पापका क्षालन होनेसे हल्के होनेवाले राजाओंका जो यहाँ आगमन नहीं होता है उसके कारणभूत, लोकके तरुण राजाओंका आनन्दकारण उस वृत्तान्तको सुनिए ॥ २५ ॥

टिप्पणी—संख्यविक्षत० = संख्ये विक्षताः (स० त०), ताश्च तास्तनवः (क० धा०) । स्रवन्ति च तानि अस्राणि (रुधिराणि) (क० धा०) ।

संख्यविक्षत तनुभ्यः स्रवदस्राणि (प० त०), तैः क्षालितानि (तृ० त०)। निजानि च तानि अघानि (क० धा०)। अखिलानि च तानि निजाघानि (क० धा०)। संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालितानि अखिलनिजाऽघानि येषां ते (बहु०), ते च ते लघवः, तेषाम् (क० धा०)। अनुपगमः = न उपगमः (नञ्०)। जगद्युवमुदं = जगत्सु युवानः (स० त०), तेषां मुत्, ताम् (ष० त०)। उदन्तं = "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः। शृणु=श्रु + लोट् + सिप्। इस पद्यमें क्षालिताऽघपदार्थकी विशेषण गतिसे लघुत्व का हेतु होनेसे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ २५ ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।
भीमभूपतनया दमयन्ती नाम, या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—भुवो भूषणं किमपि अनर्घं रत्नं कुमारी सा दमयन्ती नाम भीमभूपतनया तत्र जयति । या अमोघं मदनशस्त्रम् ॥ २६ ॥

व्याख्या—भुवः = भूमेः, भूषणम् = अलङ्काररूपं, किमपि = अनिर्वाच्यम् रत्नं = मणिस्थानीया, असाधारणं स्त्रीरत्नमिति भावः । कुमारी = कन्या अनूढेति भावः । सा = प्रसिद्धा, दमयन्ती नाम = नाम्ना दमयन्ती, भीम भूपतनया = भीमनृपदुहिता, तत्र = भुवि, जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या दमयन्ती, अमोघम्=अनिष्फलं, सफलमित्यर्थः मदनशस्त्रं = कामायुधम् ॥२६

अनुवादः—भूमिके अलङ्काररूप अनिर्वाच्य अमूल्य रत्नस्वरूप दमयन्ती नामकी कुमारी, राजा भीमकी पुत्री उत्कर्षके साथ रहती है । जो कि कामदेवके सफल शस्त्रके समान है ॥ २६ ॥

टिप्पणी—अनर्घम् = अविद्यमानः अर्घः (मूल्यम्) यस्य तत् (नञ् बहु०)। भीमभूपतनया = भीमश्चाऽसौ भूपः (क० धा०)। तस्य तनया (ष० त०)। अमोघं = न मोघम् (नञ्०), "मोघं निरर्थकम्" इत्यमरः। इस पद्यमें नारदने दमयन्तीके कुल, नाम, सौन्दर्य, सौभाग्य और विवाहकी योग्यता इन सब विषयोंका वर्णन किया है ॥ २६ ॥

सम्प्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा काऽपि यौवनजवेन भवन्ती ।
आशिखं सुकृतसारभृते सा क्वाऽपि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सम्प्रति सा यौवनजवेन प्रतिमुहूर्तं काऽपि अपूर्वा भवन्ती आशिखं सुकृतसारभृते क्वाऽपि यूनि भावं भजते किल ॥ २७ ॥

व्याख्या—सम्प्रति = इदानीं, सा = दमयन्ती, यौवनजवेन = तारुण्योत्पन्नवेगेन, प्रतिमुहूर्तं = प्रतिक्षणं, काऽपि = अनिर्वचनीया, अपूर्वा = अपरा इव, भवन्ती = सती, आशिखं = चूडापर्यन्तं, नखादारभ्येति शेषः। सुकृतसारभृते = पुण्योत्कर्षपूर्णे, क्वाऽपि = कस्मिन्नपि, यूनि = तरुणे, भावम् = अनुरागं, भजते = करोतीति भावः, किल = इति प्रसिद्धिः ॥ २७ ॥

अनुवादः—इस समय वह तारुण्यसे उत्पन्न वेगसे प्रतिक्षण अनिर्वाच्य और अनोखी-सी होती हुई नखसे शिखतक पुण्यके उत्कर्षसे पूर्ण किसी युवा पुरुषमें अनुराग करती है ऐसा सुना जाता है ॥ २७ ॥

टिप्पणी—यौवनजवेन = यौवनस्य जवः, तेन (ष० त०)। प्रतिमुहूर्तम् (अव्ययीभावः)। आशिखं = शिखाया आ, "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इससे अव्ययीभाव। सुकृतसारभृते = सुकृतस्य सारः (ष० त०), तेन भृतः, तस्मिन् (तृ० त०) ॥ २७ ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः ?
अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां, निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—चलदोष्ठः त्वं स कतमः इति मां विवक्षुः असि किम् ? (तर्हि) अर्धवर्त्मनि पृच्छां न रुणत्सि ? एनां निर्गमेण न परिश्रमय ॥ २८ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) चलदोष्ठः = चञ्चलाऽधरः, त्वं, सः = युवा, कतमः = कः, इति = एवं, मां = नारदं, विवक्षुः = वक्तुमिच्छुः, असि किं = वर्तसे किम् ? (तर्हि) अर्धवर्त्मनि = अर्धमार्गे, अर्धोक्त इति भावः। पृच्छां = प्रश्नं, न रुणत्सि=न निवारयसि ?, रुणत्सि एव, एनां=पृच्छां, निर्गमेण = निःसारणेन, उच्चारणेनेति भावः, न परिश्रमय = मा खेदय ॥ २८ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) हिलते हुए ओष्ठवाले आप "वह कौन है ?" ऐसा मुझे पूछनेकी इच्छा करते हैं क्या ? तब तो आधे मार्गमें प्रश्नको नहीं रोकते हैं ? इस (प्रश्न) को उच्चारणसे परिश्रान्त मत कीजिए ॥२८॥

टिप्पणी—चलदोष्ठः = चलन् ओष्ठो यस्य सः (बहु०)। कतमः = किं+डतमच्। विवक्षुः = वच्+सन्+उः। अर्धवर्त्मनि = अर्धं च तत् वर्त्म तस्मिन् (क० धा०)। पृच्छां = प्रच्छनं पृच्छा, ताम्, प्रच्छ धातुसे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ्+टाप्+अम्। ङित् होनेसे "ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च" इससे सम्प्रसारण। रुणत्सि = रुधिर्+लट्+सिप्। परिश्रमय = परि+श्रम+णिच्+लोट्+सिप् ॥२८॥

यत्पथाऽवधिरणुः परमः, सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—परमः अणुः यत्पथाऽवधिः, सा, योगिधीः अपि बालया निजमनःपरमाऽणौ ह्रीदरीशयहरीकृतम् एनं यस्मात् न पश्यति (तस्मादेनां निर्गमेण परिश्रमय) ॥ २९ ॥

व्याख्या—तदकथने हेतुमाह—यत्पथाऽवधिरिति । परमः = उत्कृष्टः सूक्ष्म इति भावः, अणुः = कणः, परमाणुरित्यर्थः । यत्पथाऽवधिः = यद्योगिधीसीमा, सा = तादृशी, योगिधीः अपि = योगिबुद्धिः अपि, बालया = तरुण्या, दमयन्त्या निजमनःपरमाणौ = स्वचित्तपरमाणौ, ह्रीदरीशयहरीकृतं = लज्जागुहागत सिंहीकृतम्, एनं = युवानं, यस्मात् = कारणात्, न पश्यति = नो विलोकयति तस्मान्न कथ्यत इति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—परमाणु, जिस योगिबुद्धिके मार्गकी सीमा (हद) है, तरुणी दमयन्तीसे अपने मनरूप परमाणुमें लज्जारूप गुहामें रहनेवाले सिंहरूप बनाये गये जिस युवकको पूर्वोक्त योगिबुद्धि भी नहीं देखती है (इसलिए मैं नहीं कहता हूँ) ॥ २९ ॥

टिप्पणी—परमः अणुः = सबसे सूक्ष्म पदार्थको "परमाणु" कहते हैं यत्पथाऽवधिः = यस्याः (योगिधियः) पन्था यत्पथः (ष० त०), यत्पथस्य अवधिः (ष० त०) । योगिधीः = योगिनो धीः (ष० त०) । निजमनः परमाणौ = परमश्चाऽसौ अणुः (क० धा०) । निजं च तन्मनः (क० धा०) निजमन एव परमाणुः, तस्मिन् (रूपक०) । नैयायिकोंके मतमें मन अणु परिमाणवाला माना गया है । ह्रीदरीशयहरीकृतं = ह्रीः एव दरी (रूपक०) ह्रीदर्यां शेते ह्रीदरीशयः, ह्रीदरी–उपपदपूर्वक शीङ् धातुसे "अधिकरणे शेतेः" इस सूत्रसे खश् प्रत्यय । ह्रीदरीशयश्चाऽसौ हरिः (क० धा०) । अह्रीदरीशयः हरिः ह्रीदरीशयहरिः यथा संपद्यते तथाकृतः, तम्, ह्रीदरीशयहरि + च्वि + कृ + क्त + अम् । योगीकी बुद्धि भी परमाणुके स्वरूपको ही ग्रहण करती है परन्तु अन्तःकरणमें प्रवेश करनेकी शक्ति उसमें नहीं है, अतः ज्ञान न होनेसे नहीं कहता हूँ, कपटसे नहीं; यह अभिप्राय है ॥ २९ ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।
तातचित्तमपि धातुरधत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—सा विरहवाचिभिः अङ्गैः कुसुमस्य शरस्य शरव्यं सूचिता तातचित्तम् अपि स्वस्वयंवरमहाय धातुः सहायम् अधत्त ॥ ३० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, विरहवाचिभिः = वियोगव्यञ्जकैः, अङ्गैः = अवयवैः, कृशतापाण्डुताऽऽदिपरिक्लिष्टैरिति शेषः। कुसुमस्य शरस्य = पुष्परूपस्य बाणस्य, कामस्येति शेषः। शरव्यं = लक्ष्यं, सूचिता = ज्ञापिता। अतः, तातचित्तम् अपि = जनकमानसम् अपि, स्वस्वयंवरमहाय = निजस्वयंवरोत्सवाय, धातुः = ब्रह्मणः, सहायं = सहकारि, अधत्त = अकरोत् ॥ ३० ॥

अनुवादः—उस (दमयन्ती) ने वियोगकी सूचना करनेवाले अङ्गोंसे कामदेवके पुष्परूप बाणके लक्ष्य (निशाना) बनकर अपने पिता भीमके चित्तको भी अपने स्वयंवर उत्सवके लिए ब्रह्माजीका सहायक बनाया है ॥ ३० ॥

टिप्पणी—विरहवाचिभिः = विरहं ब्रुवन्तीति विरहवाचीनि, तैः, विरह + ब्रू (वच्) + णिनिः + भिस् (उपपद०)। कुसुमस्य शरस्य = यह व्यस्त रूपक है। सूचिता = सूच + क्त + टाप् + सुः। तातचित्तं = तातस्य चित्तं, तत् (ष० त०)। स्वस्वयंवरमहाय = स्वस्य स्वयंवरः (ष० त०), स एव महः, तस्मै (रूपक०)। धातुः = धा + तृच् + ङस्। अधत्त = धाञ् + लङ् + त। दमयन्तीके पिता राजा भीमने भी ब्रह्माजीकी प्रेरणासे दमयन्तीकी विरहवेदना हटानेके लिए उनके स्वयंवरको ही उपाय समझा यह अभिप्राय है ॥ ३० ॥

मन्मथाय यदथाऽदित राज्ञां हूतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम्।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं गरमिवाऽऽकलयन्ति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अथ विधिः राज्ञां हूतिदूत्यविधये यत् मन्मथाय आज्ञाम् अदित, तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं गरम् इव आकलयन्ति ॥ ३१ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, विधिः = ब्रह्मा, राज्ञां = नृपाणां, हूतिदूत्यविधये = स्वयंवराह्वानदूतकर्मविधानाय, यत्, मन्मथाय = कामदेवाय, आज्ञाम् = आदेशम्, अदित = दत्तवान्, तेन = आज्ञादानेन, तत्परवशाः = कामाऽधीनाः, पृथिवीशाः = राजानः, सङ्गरं = युद्धं, गरम् इव = विषम् इव, आकलयन्ति = मन्यन्ते, अतो राज्ञामिहाऽनागमनमिति भावः ॥ ३१ ॥

अनुवादः—तब ब्रह्माजीने राजाओंको स्वयंवरके लिए आह्वानरूप दूतकर्मके लिए जो कामदेवको आज्ञा दी है, उस आज्ञासे कामदेवके अधीन राजालोग युद्धको विषके समान जानते हैं ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—हूतिदूत्यविधये = दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्, दूत शब्दसे "दूतवणिग्भ्यां च" इससे य प्रत्यय। हूतिरेव दूत्यम् (रूपक०), तस्य विधिः, तस्मै (ष० त०)। मन्मथाय = सम्प्रदानमें चतुर्थी। अदित = (डु) दाञ्+लुङ्+त। तत्परवशाः = तस्य परवशाः (ष० त०)। पृथिवीशाः = पृथिव्या ईशाः (ष० त०)। गरं = "विषं स्याद् गरलं गरः" इति हलायुधः। आकलयन्ति = आङ्+कल+णिच्+लट्+झिः ॥ ३१ ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदि वाऽपि गुणेषु।
तत्र तत्र कलयाऽपि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषाऽर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदि वा गुणेषु अपि सरसा, तत्र तत्र कलया अपि यो विशेषः क्षितिभृतां स हि पुरुषाऽर्थः ॥ ३२ ॥

व्याख्या—दमयन्ती = भैमी, येषु येषु = यत्र यत्र, भूषणेषु = अलङ्कारेषु, हारादिष्विति भावः। यदि वा = अथ वा, गुणेषु अपि = औदार्यादिषु अपि, सरसा = साऽभिलाषा, तत्र तत्र = तेषु तेषु भूषणेषु औदार्याऽऽदिगुणेषु वा, कलया अपि = लेशेन अपि, यः, विशेषः = आधिक्यं, क्षितिभृतां = राज्ञां, स हि = स एव, पुरुषाऽर्थः = धर्माऽऽदिरूपं प्रयोजनम्, न तु क्षत्रधर्मः सङ्गर इति भावः ॥ ३२ ॥

अनुवादः— दमयन्ती जिन-जिन हार आदि अलङ्कारोंमें अथ वा औदार्य आदि गुणोंमें भी अभिलाष करती है उन-उन अलङ्कारोंमें अथ वा औदार्य आदिमें जो थोड़ा-सा भी आधिक्य है राजाओंको वही पुरुषार्थ है (युद्ध नहीं) ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—सरसा = रसेन सहिता (तुल्ययोगबहु०)। क्षितिभृतां = क्षितिं बिभ्रति इति क्षितिभृतः, तेषाम्, क्षिति+भृ+क्विप्+आम् (उपपद०)। पुरुषाऽर्थः = पुरुषस्य अर्थः (ष० त०)। राजाओंको किसी भी प्रकारसे दमयन्तीका मनोरञ्जन करना ही पुरुषाऽर्थ हो रहा है, क्षत्रियोंका धर्म युद्ध नहीं, यह तात्पर्य है ॥ ३२ ॥

शैशवव्ययदिनाऽवधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे।
आदरादहरहः कुसुमेषोरुल्ललास मृगयाऽभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—कुसुमेषोः यौवनोदयिनि राजसमाजे तस्याः शैशवव्ययदिनाऽवधि अहरहः आदरात् मृगयाऽभिनिवेशः उल्ललास ॥ ३३ ॥

व्याख्या—कुसुमेषोः = कामस्य, यौवनोदयिनि = तारुण्ययुक्ते, राज-

समाजे = नृपसमूहे, तस्याः = दमयन्त्याः, शैशवव्ययदिनाऽवधि = बाल्याऽपगमदिनमारभ्य, अहरहः = प्रतिदिनम्, आदरात् = आदरपूर्वकं, मृगयाऽभिनिवेशः = आखेटाऽऽग्रहः, उल्ललास=ववृधे ॥ ३३ ॥

अनुवादः—कामदेवका युवक राजसमूहमें, दमयन्तीका बचपन बीतनेके दिनसे लेकर प्रतिदिन आदरपूर्वक शिकार खेलनेका आग्रह बढ़ रहा है ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—कुसुमेषोः = कुसुमानि इषवो यस्य स कुसुमेषुः, तस्य (बहु०)। यौवनोदयिनि = यौवनस्य उदयः (ष० त०), सः अस्याऽस्तीति यौवनोदयी, तस्मिन्, यौवनोदय+इनिः+ङि। राजसमाजे = राज्ञां समाजः, तस्मिन् (ष० त०)। शैशवव्ययदिनाऽवधि = शैशवस्य व्ययः (ष० त०), तस्य दिनम् (ष० त०)। शैशवव्ययदिनम् अवधिः (सीमा) यस्मिन्, तद्यथा तथा (बहु०)। क्रि० वि०। अहरहः = वीप्सामें द्विरुक्ति। "रोऽसुपि" इस सूत्रसे अहन् शब्दका रेफ आदेश। मृगयाऽभिनिवेशः = मृगयायाम् अभिनिवेशः (स० त०)। उल्ललास = उद्+लस्+लिट्+तिप् (णल्)। सब युवक राजाओंको दमयन्तीके यौवनके आविर्भावकालसे कामव्यसन ही है, समरव्यसन नहीं है यह तात्पर्य है ॥ ३३ ॥

इत्यमी वसुमतीकमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो! नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—इति अमी वसुमतीकमितारः त्वदतिथीभवितुं सादरा न। नृपतीनां भीमभूसुरभुवोः अभिलाषे दूरम् अन्तरम्। अहो! ॥ ३४ ॥

व्याख्या—इति=इत्थम्, अमी = एते, नृपतयः, वसुमतीकमितारः=पृथिवीं प्रति वाञ्छाशीलाः सन्तः, पृथिव्यामेव भैम्या विद्यमानत्वादिति शेषः। त्वदतिथीभवितुं=भवदातिथ्यं स्वीकर्तुं, संमुखयुद्धे प्राणत्यागेनेति शेषः। सादरा न = साऽभिलाषा न, तथा हि—नृपतीनां=राज्ञां, भीमभूसुरभुवोः = दमयन्तीस्वर्गलोकयोः, अभिलाषे = अनुरागे विषये, दूरं = महत्, अन्तरं = भेदः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—इस प्रकार वे राजालोग पृथ्वीको ही चाहते हुए आपके अतिथि होनेके लिए अभिलाष नहीं करते हैं, राजाओंको दमयन्ती और स्वर्गके अनुरागमें बहुत ही तारतम्य है ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—वसुमतीकमितारः = कामयन्त इति कमितारः, कम्+तृच्। वसुमत्याः कमितारः (ष० त०)। त्वदतिथीभवितुं = तव अतिथयः (ष० त०), अत्वदतिथयः त्वदतिथयो यथा सम्पद्यन्ते तथा भवितुम् त्वद-

तिथि + च्वि: + भू + तुमुन् । सादरा: = आदरेण सहिता: (तुल्ययोगबहु०) । नृपतीनां = नृणां पतय:, तेषाम् (ष० त०) । भीमभूसुरभुवो: = भीमात् भवतीति भीमभू:, भीम + भू + क्विप् (उपपद०), सुराणां भू: (ष० त०) । भीमभूश्च सुरभूश्च भीमभूसुरभुवौ, तयो: (द्वन्द्व०) । अहो=राजाओंको स्वर्गमें भी रुचि नहीं है इस आश्चर्यका द्योतन करनेके लिए इस निपातका प्रयोग किया गया है । इस प्रकार सुराऽङ्गनाओंको भी मात करनेवाला दमयन्तीका सौन्दर्य है यह व्यङ्ग्य होता है । भीमका देश और सुरोंका देश इन दोनोंमें बहुत दूरता है ऐसे अर्थकी भी प्रतीति होती है । इस पद्यमें उत्तरार्द्धके वाक्यार्थसे स्वर्गकी अरुचिसे पूर्वार्द्ध वाक्यका अर्थ आतिथ्यके अनादरका समर्थन होनेसे वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमग्गां सङ्ख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।
यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

अन्वय:—यत् भुवि लोके तन्निमग्नमनसां क्षितिभृतां मृधं न विलोके, तेन जाग्रदधृति: सङ्ख्यसौख्यम् अनुसर्तुं त्वाम् अनु दिवम् आगाम् ॥ ३५ ॥

व्याख्या—नारद: स्वाऽऽगमने कारणमाह—तेनेति । यत् = यस्मात् कारणात्, भुवि लोके = भूलोके, तन्निमग्नमनसां = भैम्यासक्तचित्तानां, क्षितिभृतां = राज्ञां, मृधं = युद्धं, न विलोके = न पश्यामि, तेन = कारणेन, युद्धाऽलाभेनेति भाव: । जाग्रदधृति: = वर्धमानाऽसन्तोष: सन्, सङ्ख्यसौख्यं = युद्धसुखम्, अनुसर्तुम् = अनुभवितुम्, त्वाम् अनु=भवन्तम् उद्दिश्य, दिवं=स्वर्गम्, आगाम् = आगत: ॥ ३५ ॥

अनुवाद:—जिस कारणसे कि भूलोकमें दमयन्तीमें आसक्त चित्तवाले राजाओंका युद्ध नहीं देख रहा हूँ उससे असन्तोषकी वृद्धिसे युद्धसुखका अनुभव करनेके लिए आपको उद्देश्य करके स्वर्गलोकमें आया हूँ ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—तन्निमग्नमनसां = निमग्नं मनो येषां ते (बहु०), तस्यां निमग्नमनस:, तेषाम् (स० त०) । क्षितिभृतां = क्षितिं बिभ्रति इति क्षितिभृत:, तेषाम् । क्षिति + भृ + क्विप् (उपपद०) + आम् । मृधं = "मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्" इत्यमर: । विलोके=वि + लोक + लट् + इट् । जाग्रदधृति:= न धृति: (नञ्०) । जाग्रती अधृति: यस्य स: (बहु०) । संख्यसौख्यं = संख्यस्य सौख्यं, तत् (ष० त०) । अनुसर्तुम् = अनु + सृ + तुमुन् । आगाम् =

आङ्+उपसर्गपूर्वक इण् धातुके लुङ्में "इणो गा लुङि" इस सूत्रसे गा आदेश हुआ है ॥ ३५ ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त्र ! हन्तकरुणं विरुणद्धि ।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेकप्रोञ्छनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हन्त्रकरुणं भवन्तं कोऽपि न विरुणद्धि, वेद यद्यपि; तदपि पृच्छ्यसे हन्त ! येन विषये रससेकः विवेकप्रोञ्छनाय, हन्त ! ॥ ३६ ॥

व्याख्या—हन्त्रकरुणं = घातुकनिष्कृपं, भवन्तं = देवेन्द्रं, कोऽपि = कश्चिच्छत्रुः, न विरुणद्धि = नो विगृह्णाति, वेद यद्यपि = एतावत् वेद्म्येव, हन्त = हर्षद्योतकमव्ययमिदम् । तदपि = तथाऽपि, ज्ञाने सत्यपीति भावः, पृच्छ्यसे = अनुयुज्यसे, अत्र युद्धमस्ति नो वेतीति शेषः । येन = कारणेन, विषये = अभिलषणीये वस्तुनि, रससेकः = रागाऽनुबन्धः, विवेकप्रोञ्छनाय = ज्ञानाऽभावायभवतीति शेषः । अनुरागवशाज्ज्ञातमपि वस्तु अज्ञातवत्पृच्छामीति भावः ॥ ३६ ॥

अनुवादः—आक्रमण करनेवालोंमें निर्दय आपसे कोई भी विरोध नहीं करता है, यद्यपि मैं यह जानता हूँ, तो भी पूछता हूँ (यहां युद्ध है कि नहीं), जो कि अभिलाषके योग्य वस्तुमें अनुरागका सम्बन्ध, ज्ञानके अभावके लिए हो जाता है ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—हन्त्रकरुणं = घ्नन्तीति हन्तारः, हन्+तृच् । अविद्यमाना करुणा यस्य सः अकरुणः (नञ्-बहु०) । हन्तृषु अकरुणः, तम् (स० त०) । विरुणद्धि=वि+रुध्+लट्+तिप् । वेद = विद् धातुके "विदो लटो वा" इस सूत्रसे मिप्‌के स्थानमें विकल्पसे णल् आदेश । पृच्छ्यसे = प्रच्छ+लट्+(कर्ममें) थास् । रससेकः = रसस्य सेकः (ष० त०) । विवेकप्रोञ्छनाय = विवेकस्य प्रोञ्छनं, तस्मै (ष० त०) । युद्धमें मेरा ज्यादा अनुराग होनेसे यहाँ युद्ध नहीं है ऐसा जानकर भी न जानता हुआ-सा होकर मैं आपसे पूछ रहा हूँ यह तात्पर्य है ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—देवऋषीन्द्रे एवम् उक्तवति मघवाननमुद्रा द्राक् अभेदि; हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः उत्तरोत्तरशुभः ॥ ३७ ॥

व्याख्या—देवऋषीन्द्रे = नारदे, एवम् = इत्थम्, उक्तवति = भाषितवति सति, मघवाननमुद्रा = इन्द्रमुखमौनं, द्राक् = शीघ्रम्, अभेदि = स्वयमेव भिद्यते स्म, इन्द्रोऽभाषिष्टेति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—उत्तरोत्तरशुभ इति। हि = यस्मात्कारणात्, विभूनां = प्रभूणां, कोऽपि = अनिर्वाच्यः, मञ्जुलतमः = मनोहरतमः, क्रमवादः = प्रश्नोत्तरक्रमोक्तिः, उत्तरोत्तरशुभः = उपर्युपरिप्रियः, भवतीति शेषः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—नारदके ऐसा कहनेपर देवेन्द्रके मुखका मौन शीघ्र ही भग्न हुआ, क्योंकि प्रभुओंके अनिर्वाच्य और अति मनोहर प्रश्नोत्तरक्रमकी उक्ति उत्तरोत्तर प्रिय होती है ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—देवऋषीन्द्रे = देवानाम् ऋषयः (ष० त०), "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर्‌गुण नहीं हुआ। देवऋषीणाम् इन्द्रः, तस्मिन् (ष० त०)। मघवाननमुद्रा = मघोन आननं (ष० त०), तस्य मुद्रा (ष० त०)। अभेदि = भिद् धातुसे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इस सूत्रसे कर्ताका कर्मवद्भाव होकर लुङ्+त। मञ्जुलतमः = अतिशयेन मञ्जुलः, मञ्जुल+मिप्+सुः। क्रमवादः=क्रमेण वादः (तृ० त०)। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है॥ ३७ ॥

काऽनुजे मम निजे दनुजाऽरौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ?।
यद्भुजाऽङ्कमुपधाय जयाऽङ्कं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—(हे देवर्षे !) निजे अनुजे दनुजाऽरौ स्वशरणे जाग्रति (सति) मम रणचर्चा का ? जयाऽङ्कं यद्भुजाङ्कम् उपधाय वीतविशङ्कः (सन्) शर्मणा स्वपिमि ॥ ३८ ॥

व्याख्या—(हे देवर्षे !) निजे = स्वकीये, अनुजे = अवरजे, दनुजारौ = उपेन्द्रे, विष्णौ, स्वशरणे = निजरक्षके, जाग्रति = जागरूके सति, मम = इन्द्रस्य, रणचर्चा = युद्धचिन्ता, का = न काऽपीत्यर्थः। जयाऽङ्कं = विजयचिह्नं, यद्भुजाऽङ्कं = यद्वाहूत्सङ्गम् = उपधाय = उपधानं विधाय, वीतविशङ्कः = निरातङ्कः सन्, शर्मणा = सुखेन, स्वपिमि = निद्रामि, निद्रावन्निश्चिन्तो भवामीति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—(हे देवर्षे !) अपने भाई उपेन्द्र (विष्णु) के अपने रक्षक होकर विद्यमान रहते हुए मुझे युद्धकी चिन्ता क्या है ? विजयचिह्नवाले जिनके

बाहुरूप गोदको तकिया बनाकर आतङ्करहित होता हुआ सुखसे सोता हूँ (निश्चिन्त होता हूँ) ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—दनुजाऽरौ=दनुजानाम् अरिः, तस्मिन् (ष० त०)। स्वशरणे= स्वस्य शरणं, तस्मिन् (ष० त०), "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। जाग्रति = जागर्तीति जाग्रत्, तस्मिन् "जागृ निद्राक्षये" धातुसे लट् (शतृ)+ङि। रणचर्चा = रणस्य चर्चा (ष० त०)। जयाऽङ्कं = जयः अङ्कः यस्य सः, तम् (बहु०)। यद्भुजाङ्कं = भुज एव अङ्कः (रूपक०), यस्य भुजाऽङ्कः, तम् (ष० त०)। उपधाय = उप + धा + क्त्वा (ल्यप्), "उपधानं तूपबर्हः" इत्यमरः। वीतविशङ्कः = विविधा चाऽसौ शङ्का (गति०)। विशेषेण इता वीता (सुप्सुपा०)। वीता विशङ्का यस्य सः (बहु०)। स्वपिमि = (ञि) ष्वप्+लट्+मिप्। देवतालोग अस्वप्न अर्थात् स्वप्नसे रहित हैं, वेलोग नहीं सोते हैं, इसीलिए उनका "अस्वप्न" नाम है ऐसी प्रसिद्धि होनेसे यहाँपर "स्वपिमि" का निश्चिन्त होता हूँ यह लाक्षणिक अर्थ है ॥ ३८ ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

अन्वयः—(हे देवर्षे !) तस्य विश्वरूपकलनात् जैमिनिमुनित्वम् उदीये उपपन्नम्। स मखभुजां विग्रहम् असहिष्णुः मदशनिं व्यर्थतां निनाय ॥ ३९ ॥

व्याख्या—(हे देवर्षे !) तस्य =उपेन्द्रस्य, विश्वरूपकलनात् = सर्वस्वरूप-स्वीकारात्, जैमिनिमुनित्वं = मीमांसकजैमिनिमुनिभावः, उदीये = उत्पन्नम्। उपपन्नं = युक्तम्। यतः सः = उपेन्द्रः, मखभुजां = क्रतुभुजां, देवानाम्। विग्रहं = विरोधम्, विष्णोर्जैमिनिरूपकलनपक्षे—शरीरम्, असहिष्णुः = असह-मानः सन्, मदशनिं = मद्वज्रं, व्यर्थतां = निष्प्रयोजनतां, निनाय=प्रापितवान्। उपेन्द्रो देवानां युद्धमसहिष्णुः सन् सुदर्शनचक्रेणाऽस्मद्वैरिणो हत्वाऽस्मद्वज्रं निष्प्रयोजनं कृतवान्। विष्णोर्जैमिनिरूपकलनपक्षे विश्वरूपसूत्रप्रणयनेन मन्त्रा एव देवा इति प्रतिपाद्य "वज्रहस्तः पुरन्दर" इति वाक्यं निष्प्रयोजनं कृतवा-निति भावः ॥ ३९ ॥

अनुवादः—(हे देवर्षे !) उपेन्द्र (विष्णु) के सब रूपोंको धारण करनेसे जैमिनिमुनिका भाव उत्पन्न हुआ, यह युक्तिसंगत है क्योंकि उपेन्द्र (विष्णु) ने देवताओंके विग्रह (युद्ध) का सहन न करते हुए (अपने सुदर्शन चक्रसे)

मेरे वज्रको व्यर्थ बना दिया। अथ वा उपेन्द्रने जैमिनि मुनिका रूप लेकर विश्वरूप सूत्रोंकी रचना करके देवताओंके विग्रह (शरीर) को सहन न कर "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादि वाक्यका खण्डन कर मेरे वज्रको व्यर्थ बना डाला ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—विश्वरूपकलनात् = विश्वेषां रूपाणि (ष० त०), तेषां कलनं, तस्मात् (ष० त०)। "सर्वं विष्णुमयं जगत्" इस ब्रह्माण्डपुराणके वाक्यके अनुसार विश्वरूपका धारण करनेसे। विष्णुके जैमिनि मुनिका रूप लेनेके पक्षमें विश्वरूप सूत्रोंकी रचना करनेसे। जैमिनिमुनित्वं = जैमिनिश्चाऽसौ मुनिः (क० धा०), तस्य भावः जैमिनिमुनि + त्व। उदोये = उद् + इण् + लिट् (कर्तामें) + त। उपपन्नम् = उप + पद् + क्त + सुः। मखभुजां = मखं भुञ्जन्तीति मखभुजः, तेषाम्, मख + भुज् + क्विप् + आम् (उपपद०)। विग्रहं = "विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः।" इति हैमः। असहिष्णुः = न सहिष्णुः (नञ्०)। मदशनिं = मम अशनिः, ताम् (ष० त०)। व्यर्थतां = विगतोऽर्थो यस्याः सा व्यर्था, (बहु०) तस्या भावस्तत्ता, ताम्, व्यर्था + तल् + टाप् + अम्। निनाय = णीञ् + लिट् + तिप् (णल्)। उपेन्द्र (विष्णु) ने देवताओंके विग्रह (युद्ध) का सहन न कर अपने सुदर्शन चक्रसे दैत्योंका संहार कर मेरे अस्त्र वज्रको व्यर्थ बना डाला यह प्रकृत है। उपेन्द्र विश्वरूप धारण करनेसे जैमिनि मुनि भी हुए, जैमिनिने विश्वरूप सूत्रोंकी रचना कर "मन्त्र ही देवता हैं" ऐसा प्रतिपादन कर "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादि वाक्योंका खण्डन करके मेरे वज्रको व्यर्थ बना दिया यह अप्रकृत अर्थ है इस प्रकारसे यह श्लेष अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

ईदृशानि मुनये विनयाऽब्धिस्तस्थिवान्स वचनान्युपहृत्य।
प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाङ् नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

अन्वयः—विनयाऽब्धिः मुनये ईदृशानि वचनानि उपहृत्य तस्थिवान्। (अथ) नारदस्य प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी निरोजा वाक् निरियाय ॥ ४० ॥

व्याख्या—विनयाऽब्धिः = नम्रतासमुद्रः, इन्द्र इति भावः। मुनये = नारदाय, ईदृशानि = एतादृशानि, युद्धाशारहितानीति भावः। वचनानि = वचांसि, उपहृत्य = उपहारीकृत्य, समर्प्येति भावः। तस्थिवान् = तूष्णीं स्थितः। अथ नारदस्य = देवर्षेः, प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी = दीर्घनिःश्वासपश्चाद्गामिनी,

दीर्घनिःश्वासपूर्विकेति भावः । निरोजाः = तेजोरहिता, दीनेति भावः । वाक् = वाणी, निरियाय = निर्जगाम ॥ ४० ॥

अनुवादः—नम्रताके समुद्र इन्द्र, मुनि (नारद) को ऐसे वचनोंका उपहार देकर चुप हो गये । ऊँचे निःश्वास लेनेके अनन्तर नारदजीकी दीन वाणी निकली ॥ ४० ॥

टिप्पणी—विनयाऽब्धिः = विनयस्य अब्धिः (ष० त०) । उपहृत्य = उप+हृञ्+क्त्वा (ल्यप्) । तस्थिवान् = स्था + लिट् + (क्वसुः) । प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी = पृष्ठे चरतीति पृष्ठचरी, पृष्ठ+चर+ट + ङीप् (उपपद०) । प्रांशु च तत् निःश्वसितम् (क० धा०) । प्रांशुनिःश्वसितस्य पृष्ठचरी (ष० त०) । निरोजाः = निर्गतम् ओजो यस्याः सा (बहु०) । निरियाय = निर्+इण्+ लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें रूपक अलंकार है ॥ ४० ॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणोमि न वसन् वसुमत्याम् ।
द्यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—(हे देवेन्द्र !) वसुमत्यां वसन् स्वारसातलभवाहवशङ्की (सन्) न निर्वृणोमि । द्यां गतस्य मे हृदि क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः दुरुदर्कः ॥ ४१ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) वसुमत्यां = भुवि, वसन् = वासं कुर्वन्, अहमिति शेषः । स्वारसातलभवाहवशङ्की = स्वर्गपातालजातयुद्धशङ्कितः सन्, न निर्वृणोमि = न सन्तुष्यामि । एवं च द्यां = स्वर्गं, गतस्य = प्राप्तस्य, मे = नारदस्य, हृदि = चित्ते, क्ष्मातलद्वयभटाऽऽजिवितर्कः = भूपातालद्वितययोधयुद्धशङ्का, दुरुदर्कः = दुष्टोत्तरकालः, भवतीति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—हे इन्द्र ! भूमिमें रहता हुआ मैं स्वर्ग और पातालमें होनेवाले युद्धकी शङ्का करता हुआ सुखी नहीं रहता हूँ । (इसी तरह) स्वर्गमें आये हुए मेरे हृदयमें भूमि और पातालमें योद्धाओंके युद्धकी शङ्का दुष्ट परिणामवाली होती है ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—वसन् = वस+लट्+शतृ+सुः । स्वारसातलभवाहवशङ्की = रसायाः (भूमेः) तलम् (ष० त०) । स्वश्च रसातलं च (द्वन्द्वः) तयोर्द्वयम् (ष० त०), तस्मिन् भवः (स० त०), स चाऽसौ आहवः (क० धा०), तं शङ्कते तच्छीलः स्वारसातलभवाऽऽहव+शकि+णिनिः+सुः (उपपद०) । निर्वृणोमि = निर्+वृञ्+लट्+मिप् । क्ष्मातलद्वयभटाऽऽजिवितर्कः = क्ष्मा

च तलं च क्ष्मातले (भूपाताले) द्वन्द्व० । क्ष्मातलयोर्द्वयम् (ष० त०)। तस्मिन् भटाः (स० त०) "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । आजेर्वितर्कः (ष० त०) क्ष्मातलद्वयभटानाम् आजिवितर्कः (ष० त०)। दुरुदर्कः = दुष्ट उदर्को यस्य सः (बहु०), "उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः ॥ ४१ ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।
किं भुवः परिवृढा न विवोढुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ? ॥ ४२ ॥

अन्वयः—(हे देवेन्द्र !) त्वं वीक्षितोऽसि । तत् अथ मां मनुष्यजगते गन्तुम् अनुमनुष्व । तत्र तां विवोढुम् उपगता भुवः परिवृढाः न विवदन्ते किम् ? ॥ ४२ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) त्वं, वीक्षितः = दृष्टः, असि = वर्तसे । तत् = तस्मात्कारणात्, अन्यफलाऽभावादिति भावः । अथ = अनन्तरं, मां, मनुष्यजगते गन्तुं = मर्त्यलोकं गन्तुमिति भावः । अनुमनुष्व = अनुजानीहि । तत्र = मनुष्यजगति, भूलोक इति भावः । तां = दमयन्तीं, विवोढुं = परिणेतुम्, उपगताः = समागताः, भुवः = भूमेः, परिवृढाः = प्रभवः, भूपतय इत्यर्थः । न विवदन्ते किं = न कलहायिष्यन्ते किम् ? अपि तु सर्वं एव विवदिष्यन्त एवेति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) आपका दर्शन कर लिया । इस कारणसे अब मुझे भूलोकमें जानेके लिए आज्ञा दीजिए । भूलोकमें दमयन्तीसे विवाह करनेके लिए आये हुए राजालोग युद्ध तो नहीं कर रहे हैं ? ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—वीक्षितः = वि + ईक्ष + क्तः (कर्ममें) । मनुष्यजगते गन्तुं = मनुष्याणां जगत्, तस्मै, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इससे चतुर्थी । गन्तुं = गम् + तुमुन् । विवोढुं = वि + वह् + तुमुन् । परिवृढाः = "प्रभुः परिवृढोऽधिपः" इत्यमरः । विवदन्ते = वि + वद् + लट् + झः, "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इस सूत्रसे विमतिमें आत्मनेपद । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इस सूत्रसे भविष्यत्कालमें लट् । दमयन्तीसे विवाह करनेके लिए राजाओंका "मैं ही इनका योग्य हूँ" इस प्रकारसे विवाद होगा यह भाव है ॥ ४२ ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वीं स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य जवेन ।
वारितोऽप्यनुजगाम स यान्तं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

अन्वयः—स मुनिः इति उदीर्य स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य जवेन उर्वीं ययौ। स वारितोऽपि यान्तं तम् अपराणि अपि कियन्ति पदानि अनुजगाम ॥ ४३ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, मुनिः=नारदः, इति = एवं, पूर्वोक्तमिति भावः, उदीर्य = उक्त्वा, स्वर्पतिं = स्वर्गस्वामिनम्, इन्द्रम्। प्रतिनिवर्त्य=परावर्त्य, जवेन = वेगेन, उर्वीं = भूलोकं, ययौ = जगाम, सः = स्वर्पतिः, इन्द्रः। वारितोऽपि = निवर्तितोऽपि, यान्तं = गच्छन्तं, तं = नारदम्, अपराणि अपि= अन्यानि अपि, कियन्ति = कतिचन, पदानि = स्थानानि, आसीममिति भावः। अनुजगाम=अनुययौ ॥ ४३ ॥

अनुवादः—मुनि नारद ऐसा कहकर इन्द्रको लौटाकर वेगसे मर्त्यलोककी ओर रवाना हुए। रोके जानेपर भी इन्द्रने जाते हुए नारदजीको पहुँचानेके लिए और भी कुछ पगोंतक उनका अनुगमन किया ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—स्वर्पतिं = स्वः पतिः, तम् (ष० त०), "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इस वार्तिकसे विकल्पसे रेफ आदेश। प्रतिनिवर्त्य=प्रति+नि+वृत्+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। ययौ = या+लिट्+तिप् (णल्)। वारितः = वृञ्+णिच्+क्तः। यान्तं = यातीति यान्, तम्, या+लट् (शतृ)+अम्। पदानि ="कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। अनुजगाम = अनु+गम्+लिट् ॥ ४३ ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे।
स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—पर्वतेन गभीरं नारदीयम् उदितं परिपीय प्रतिनेदे। पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वस्य कश्चित् अपि पक्षः स्वयं न अदर्शि ॥ ४४ ॥

व्याख्या—पर्वतेन = तदाख्येन मुनिना पर्वतेन च, गभीरं = गम्भीरं, नारदीयं = नारदसम्बन्धि, उदितम् = उक्तं, नारदवाक्यमिति भावः, परिपीय= पीत्वा, श्रुत्वेति भावः। प्रतिनेदे = प्रतिदध्वने, अप्रतिषेधेन तदेव अनुकृतमिति भावः। पर्वते सन्निकृष्टे प्रतिनाद उचित इति तात्पर्यम्। स्वयं किञ्चिन्नोक्तवानित्याह—स्वस्येति। पर्वतपक्षच्छेदिनि = अद्रिपक्षच्छेदके, इन्द्र इत्यर्थः। स्वस्य = आत्मनः। कश्चित् अपि = कोऽपि, पक्षः = साध्यं गरुच्च, न अदर्शि = न दर्शितः, पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्याऽग्रे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रकाशित इति ध्वनिः ॥ ४४ ॥

अनुवादः—पर्वत (मुनि) ने गम्भीर नारदके वाक्यको आदरसे सुनकर प्रतिध्वनि की (उसीका अनुमोदन किया)। पर्वतके पक्षको काटनेवाले इन्द्रमें पक्ष स्वयम् नहीं दिखलाया ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—नारदीयं = नारदस्य इदं, तत्, नारद + छः (ईयः) + अम्। उदितं=वद् + क्तः + अम् । परिपीय=परि + पीङ् + क्त्वा (ल्यप्) । प्रतिनेदे= प्रति + नद् + लिट् (कर्ममें) + त । पर्वतपक्षच्छेदिनि=पर्वतानां पक्षाः (ष० त०), तान् छिनत्तीति तच्छील: पर्वतपक्षच्छेदी, तस्मिन्, पर्वतपक्ष + छिद् + णिनिः (उपपद०) + ङि । पक्षः = "पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु ।" इति वैजयन्ती । अदर्शि=दृश् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त । पर्वतके पंखोंको काटनेवाले इन्द्रमें पर्वत मुनिने अपना कुछ साध्य और पंख नहीं दिखलाया यह तात्पर्य है ॥ ४४ ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हम् ।
भेषजं चिरचिताऽशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अथ रतीशः बलरिपोः पाणये चिरचिताऽशनिवासव्यापदां भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं भेषजम् उपदिदेश ॥ ४५ ॥

व्याख्या—इन्द्रस्य भैम्यामनुरागं प्रतिपादयति—पाणय इति । अथ = नारदनिर्गमनाऽनन्तरं, रतीशः = कामः, बलरिपोः = बलाऽरातेः, इन्द्रस्येत्यर्थः । पाणये = कराय, चिरचिताऽशनिवासव्यापदां = बहुसमयसञ्चितवज्रवासदाहविपत्तीनां, भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं = दमयन्तीशीतलमृदुलपाणिग्रहयोग्यं, भेषजम् = औषधम्, उपदिदेश = उपदिष्टवान् ॥ ४५ ॥

अनुवादः—नारदजीके जानेके अनन्तर कामदेवने इन्द्रके हाथके लिए बहुत समयतक वज्रके निवाससे सञ्चित दाहरूप आपत्तियोंका दमयन्तीके शीतल और कोमल करके ग्रहणरूप योग्य औषधका उपदेशके किया ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—रतीशः = रतेरीशः (ष० त०) । बलरिपोः = बलस्य रिपुः, तस्य (ष० त०) । चिरचिताऽशनिवासव्यापदां = चिरं चिताः (सुप्सुपा०) अशनेर्वासः (ष० त०), तेन व्यापदः (तृ० त०) । चिरचिताश्च ता अशनिवासव्यापदः, तासाम् (क० धा०) । भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं= शीतश्चाऽसौ कोमलः (क० धा०) । शीतकोमलश्चाऽसौ करः (क० धा०) । भैम्याः शीतकोमलकरः (ष० त०), तस्य ग्रहणं (ष० त०), तदेव अर्हम्

(रूपक०), तत् । उपदिदेश = उप + दिश् + लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ४५ ॥

नाकलोकभिषजोः सुषमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—नाकलोकभिषजोः या सुषमा, सा एव पुष्पचापम् अपि चुम्बति । असौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः (अतएव) तादृक् (सन्) अभिषज्यत् (इति) वेद्मि ॥ ४६ ॥

व्याख्या—ननु कामदेवस्य कुतो वैद्यविद्येति प्रतिपादयति—नाकलोकभिषजोरिति । नाकलोकभिषजोः = स्वर्गवैद्ययोः, अश्विनीकुमारयोरित्यर्थः । या, सुषमा = परमशोभा, सा एव = सुषमा एव, पुष्पचापम् अपि = कामदेवम् अपि, चुम्बति = स्पृशति । असौ = पुष्पचापः, कामदेवः । तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः = सुषमाद्वारसंक्रमितभैषज्यः, अत एव तादृक् = नाकलोकभिषक्, स्ववैद्यः सन्नित्यर्थः । अभिषज्यत् = चिकित्सितवान्, इति वेद्मि = जानामि, वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अनुवादः—स्वर्गके वैद्य दो अश्विनीकुमारोंकी जो उत्तम शोभा है, वही शोभा कामदेवको भी स्पर्श करती है । उसी उत्तम शोभाके द्वारसे संक्रान्त आयुर्वेदविद्याको प्राप्त कर स्वर्गके वैद्यके सदृश होते हुए कामदेवने इन्द्रकी चिकित्सा की, मैं ऐसा जानता हूँ ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—नाकलोकभिषजोः = नाकश्चाऽसौ लोकः (क० धा०), तस्य भिषजौ, तयोः (ष० त०) । पुष्पचापं = पुष्पाणि चापो यस्य सः, तम् (बहु०) । चुम्बति = चुबि + लट् + तिप् । तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः = सा एव द्वारं (रूपक०), तेन संक्रमिता (तृ० त०) । वैद्यस्य कर्म वैद्यकम् "वैद्य" शब्दसे "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय । वैद्यकम् एव विद्या (रूपक०) । तद्द्वारसंक्रमिता वैद्यकविद्या यस्मिन् सः (बहु०) । अभिषज्यत् = "भिषज् चिकित्सायाम्" इस कण्ड्वादि धातुसे "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इससे यक् प्रत्यय होकर लङ् + तिप् । वेद्मि = विद् + लट् + मिप् । यह पद उत्प्रेक्षाद्योतक है ॥ ४६ ॥

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।
खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

अन्वयः—अथ मघोनी पत्यौ खर्वभावम् अवलम्ब्य मानुषीम् अनुसरति (सति) आननसरोरुहनत्या उच्चैः निजं मानं खण्डितम् असूचयत् ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अथ = इन्द्रस्य भैमीरागाऽनन्तरं, मघोनी = इन्द्राणी, पत्यौ = स्वामिनि, इन्द्रे । खर्वभावं = नीचत्वम्, अवलम्ब्य = स्वीकृत्य, मानुषीं = मानुषस्त्रियं, भैमीम् । अनुसरति = अनुवर्तमाने सति । आननसरोरुहनत्या = मुखकमलनमनेन, चिन्तयेतिशेषः । उच्चैः = उन्नतं, निजं = स्वकीयं, मानम् = अहङ्कारं, खण्डितं = भग्नम्, असूचयत् = सूचितवती ॥ ४७ ॥

अनुवादः—तब नीचभावका आश्रय कर पतिके मानुषी दमयन्तीका अनुसरण करनेपर इन्द्राणीने मुखकमलको झुकाकर उन्नत अपने अहङ्कारके खण्डित होनेकी सूचना की ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—मघोनी = मघोनः स्त्री, मघवन् शब्दसे "पुंयोगादाख्यायाम्" इस सूत्रसे ङीप् और "श्वयुवमघोनामतद्धिते" इससे सम्प्रसारण (उ) होकर गुण । खर्वभावं = खर्वस्य भावः, तम् (ष० त०)। मानुषीं = मानुष शब्दसे "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इससे जातिवाचक होनेसे ङीष् । अनुसरति = अनु + सृ + लट् (शतृ) + ङि । आननसरोरुहनत्या = आननम् एव सरोरुहं (रूपक०), तस्य नतिः, तया (ष० त०) । असूचयत् = सूच + णिच् + लङ् + तिप् । इन्द्राणीने मुखको झुकानेसे ही अपनी विरक्तिकी सूचना दी, गम्भीर नायिका होनेसे वचनसे कुछ नहीं कहा यह भाव है, रूपक अलङ्कार है ॥ ४७ ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमाऽलमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः शान्तमन्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

अन्वयः—मघोनि दिवम् उच्चरमाणे (सति) रम्भया यो मलिनिमा अलम् अलम्भि, स वर्ण एव अस्या अन्तरम् उज्ज्वलं सत् भङ्ग्या शान्तम् अभाषत खलु ॥ ४८ ॥

व्याख्या—अन्यासामपि कासां चिदप्सरसामीर्ष्याऽनुभावानाह यो मघोनीति । मघोनि = इन्द्रे, दिवम् = आकाशम्, उच्चरमाणे = उत्पतति सति, रम्भया = कया चिदप्सरसा, यः, मलिनिमा = मलिनत्वम्, अलम् = अत्यन्तम्, अलम्भि = प्राप्तः, सः = पूर्वोक्तः, वर्ण एव = मलिनिमा एव, अस्याः = रम्भायाः । अन्तरम् = अन्तःकरणम्, उज्ज्वलं = रोषात्प्रज्वलितं

सत्, भङ्ग्या = कया चिद्रीत्या, भवितव्यताप्राबल्यधियेत्यर्थः। शान्तं = शमितं, निर्वाणमिति भावः, अभाषत = भाषितवान्, असूचयदिति भावः। खलु = निश्चयेन ॥ ४८ ॥

अनुवादः—इन्द्रके स्वर्गको छोड़कर जानेपर रम्भाने जो मालिन्यको अत्यन्त ही प्राप्त किया उस (मालिन्य) ने ही उनका अन्तःकरण क्रोधसे प्रज्वलित होकर किसी रीतिसे बुत गया है ऐसी सूचना दी ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—उच्चरमाणे = उच्चरते इति उच्चरमाणः, तस्मिन्, उद्+चर+लट् (शानच्)+ङि, "उदश्चरः सकर्मकात्" इस सूत्रसे आत्मनेपद। मलिनिमा=मलिनस्य भावः, मलिन शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इस सूत्रसे इमनिच् प्रत्यय। अलम्भि=लभ्+लुङ् (कर्ममें)+त, "विभाषा चिण्णमुलोः" इस सूत्रसे विकल्पसे नुम् आगम, नुम्के न होनेपर "अलाभि" ऐसा रूप बनता है। शान्तं = शम्+क्तः+सुः, "वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः" इससे वैकल्पिक निपातन, दूसरे पक्षमें "शमितम्" ऐसा रूप बनता है। अभाषत = भाष+लङ्+त। मालिन्यने रम्भाके अन्तःकरणको बुते हुए अलातके समान मलिन जताया यह तात्पर्य है। वाहरकी विवर्णताका मूल अन्तःकरणकी विवर्णता है यह भाव है। इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ ४८ ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन ॥ ४९ ॥

अन्वयः—"अप्सरसां नः जीवितेन कृतं, तत् इह प्राणमुक्तिः युक्तिमती" इति घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन अनक्षरम् अवाचि ॥ ४९ ॥

व्याख्या—अप्सरसां = स्वर्गाऽङ्गनानां, नः = अस्माकं, जीवितेन = जीवनेन, कृतम् = अलम्, जीवितेन साध्यं नाऽस्तीति भावः। तत् = तस्मात्कारणात्, इह = अस्मिन्समये, प्राणमुक्तिः = प्राणत्याग एव, युक्तिमती = युक्ता, इति=एवम्, घृताच्या = तदाख्यया कयाचिदप्सरसा, दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन = दीर्घनिःश्वासनिष्क्रमणेन, अनक्षरम् = अशब्दप्रयोगं यथा तथा, अवाचि = उक्तम् इव ॥ ४९ ॥

अनुवादः—"हम अप्सराओंको जीवनसे कुछ प्रयोजन नहीं है, इससे यहाँपर प्राण छोड़ना ही उचित है" इस बातको घृताची नामकी अप्सराने दीर्घ निःश्वास छोड़नेसे शब्दप्रयोगके बिना ही मानों सूचित किया ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—जीवितेन = "कृतम्" के योगमें "गम्यमानाऽपि क्रिया कारक-

विभक्तौ प्रयोजिका" इस नियमसे तृतीया । प्राणमुक्तिः = प्राणानां मुक्तिः (ष० त०)। युक्तिमती = युक्ति + मतुप् + ङीप् + सुः । दीर्घनिःश्वसित-निर्गमनेन = दीर्घं च निःश्वसितं (क० धा०), तस्य निर्गमनं, तेन (ष० त०)। अनक्षरम् = अविद्यमाना अक्षरा यस्मिन् (कर्मणि तद्यथा तथा), नञ्बहु०। अवाचि = वच् + लुङ् (कर्ममें) + त । इस पद्यमें व्यञ्जक इव आदि शब्दका प्रयोग न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयाऽपि ।
चामरस्य पतनेन कराऽब्जात्तद्विलोलनवलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

अन्वयः—तिलोत्तमया अपि तद्विलोलनवलद्भुजनालात् कराऽब्जात् चामरस्य पतनेन, एवं नः अपि इतः पतनम् एव साधु, स्यात् इति अभण्यत (इव) ॥ ५० ॥

व्याख्या—तिलोत्तमया अपि = तदाख्यया कयाचिदप्सरसा अपि, तद्विलोलनवलद्भुजनालात् = चामरान्दोलनचलद्बाहुनालात्, कराऽब्जात् = पाणि-कमलात्, चामरस्य = प्रकीर्णकस्य, पतनेन = पातेन, एवम् = इत्थं, चामरवदे-वेति भावः । नः अपि = अस्माकम् अपि, इतः = अस्मात्, स्वर्गादित्यर्थः। पतनम् एव = पात एव, साधु = समीचीनं, स्यात् = भवेत्, इति = एवम्, अभण्यत = भणितम् (इव) ॥ ५० ॥

अनुवादः—तिलोत्तमाने भी चामरके आन्दोलनसे चञ्चल बाहुनालवाले पाणिकमलसे चामरके गिरनेसे "इसी तरह हम लोगोंका भी स्वर्गसे पतन ही अच्छा होगा" मानों इस बातको सूचित किया ॥ ५० ॥

टिप्पणी—तद्विलोलनवलद्भुजनालात् = तस्य (चामरस्य) विलोलनम् (ष० त०) । वलन् भुज एव नालो यस्य तत् (बहु०) । तद्विलोलनेन वलद्-भुजनालं, तस्मात् (तृ० त०) । कराऽब्जात् = कर एव अब्जं, तस्मात् (रूपक०) । अभण्यत = भण + लङ् (कर्ममें) + त । इस पद्यमें भी व्यञ्जक शब्दके अभावसे पूर्व पद्यके समान प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ५० ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम् ।
तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्क्तिमसृजद् बहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—मेनका मनसि उदीतं तापं पिधित्सुः (सती) यत् अवहित्थाम् अकरोत् तत् (एव) निजहृदः पुटपाके बहिः उत्थां पङ्क्तिं स्फुटम् असृजत् ॥ ५१ ॥

व्याख्या—मेनका = तदाख्या काचिदप्सराः, मनसि = हृदये, उदीतम् = उत्पन्नं, तापं = सन्तापम्, आधिमिति भावः। पिधित्सुः = पिधातुमिच्छुः सती, यत् अवहित्थाम् = आकारगुप्तिम्, अकरोत् = कृतवती, तत् = आकारगोपनम् एव। निजहृदः = स्वमनसः, पुटपाके = गूढपाके, बहिः = बहिर्भागे, उत्थाम् = उत्थितां, वाह्यामित्यर्थः। पङ्कलिप्ति = कर्दमलेपं, स्फुटं = व्यक्तम्, असृजत् = अकरोत् ॥ ५१ ॥

अनुवादः—मेनका नामकी अप्सराने मनमें उत्पन्न ताप (आधि) को आवरण करनेकी इच्छा करती हुई जो आकारगोपन किया उसीको मानों अपने हृदयके पुटपाक (गूढपाक) में बाहर पङ्कलेप कर दिया ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—पिधित्सुः = अपिधातुम् इच्छुः, अपि+धा+सन्+ड। भागुरिके मतसे अका लोप। निजहृदः = निजं च तत् हृत्, तस्य (क० धा०)। पुटपाके = पुटे (लोहादिमयौषधपाकपात्रे) पाकः (पचनम्), तस्मिन् (स० त०)। लोहा या मिट्टीके पात्रमें औषध रखकर उसका मुँह बन्द कर आगमें डाल दिया जाता है उसे "पुटपाक" कहते हैं। उत्थाम् = उत्तिष्ठतीति उत्था, ताम्, उद्+स्था+कः (कर्तामें)+टाप्+अम्। पङ्कलिप्ति = पङ्केन लिप्तिः, ताम् (तृ० त०)। असृजत् = सृज+लङ्+तिप्। पुटपाकमें बाहर पङ्कका लेप और भीतर पकाये गये द्रव्यके समान जबर्दस्तीसे किया गया आकार-गोपन, गोपनीय भीतरी तापका व्यञ्जक हुआ यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५१ ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन।
शक्रसौहृदसमापनसीम्नि स्तम्भकार्यमपुषद्वपुषैव ॥ ५२ ॥

अन्वयः—गुणवशीकृतविश्वा उर्वशी तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन वपुषा एव शक्रसौहृदसमापनसीम्नि स्तम्भकार्यम् अपुषत् ॥ ५२ ॥

व्याख्या—गुणवशीकृतविश्वा = सौन्दर्यादिरञ्जितलोका, उर्वशी = तदाख्या देवाऽङ्गना, तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन = तत्समयनिश्चलत्वव्याजेन, वपुषा एव = शरीरेण एव, शक्रसौहृदसमापनसीम्नि = इन्द्रसौहार्दसमाप्तिस्थाने, स्तम्भकार्यं = जाड्यकृत्यं, स्थूणाकृत्यं च, अपुषत् = पुष्टवती, ज्ञापितवतीति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—सौन्दर्य आदि गुणोंसे लोकको वशमें करनेवाली उर्वशी नामकी अप्सराने उस समय निश्चलत्वके बहानेसे शरीरसे ही इन्द्रके सौहार्दकी

समाप्तिकी सीमामें स्तम्भ (निश्चलता वा खम्बा) के कार्यका ज्ञापन किया ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—गुणवशीकृतविश्वा = वशीकृतं विश्वं यया सा (बहु०)। गुणैः वशीकृतविश्वा (तृ० त०)। तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन = स चाऽसौ क्षणः (क० धा०)। स्तिमितश्चाऽसौ भावः (क० धा०)। तत्क्षणं स्तिमितभावः "अत्यन्तसंयोगे च" इससे द्वितीयातत्पुरुष। 'स्तिमितभाव' कहनेसे अङ्गोंकी निष्क्रियता, स्तम्भ नामका सात्त्विक भाव जाना जाता है। तत्क्षणस्तिमितभावस्य निभः, तेन (ष० त०)। "मिषं निभं च निर्दिष्टम्" इति हलायुधः। शक्रसौहृदसमापनसीम्नि=शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः (बहु०)। सुहृदयस्य भावः सौहृदं, सुहृदय शब्दसे "हायनाऽन्तयुवादिभ्योऽण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय होनेपर "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इससे हृदयका 'हृद्' आदेश और आदिवृद्धि। "सुहृद्" शब्दसे अण् प्रत्यय होनेपर "हृद्भगसिन्ध्वन्ते०" इत्यादिसे उभयपद वृद्धि होकर "सौहार्द" ऐसा रूप बनता है। अत एव आचार्य वामनने लिखा है—"सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्" । शक्रस्य सौहृदं (ष० त०), समापनस्य सीमा (ष० त०), शक्रसौहृदस्य समापनसीमा, तस्याम् (ष० त०)। स्तम्भकार्यं = स्तम्भस्य कार्यं, तत् (ष० त०)। "स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोः" इति विश्वः। अपुषत्=पुष + लुङ् + च्लि (अङ्) + तिप् ॥ ५२ ॥

काऽपि काममपि बभाण बुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरि किञ्चित्।
"एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतयज्ञः" ॥ ५३ ॥

अन्वयः—काऽपि बुभुत्सुं काम् अपि त्रिदशभर्तरि शृण्वति (सति) "कश्यसुतः शतयज्ञ एषः कश्यपसुताम् अभिगन्ता पश्य" इति किञ्चिद् बभाण ॥ ५३ ॥

व्याख्या—अथ कस्याश्चिद्देवाऽङ्गनाया वाक्यमाह—काऽपीति। काऽपि = देवाऽङ्गना, बुभुत्सं = जिज्ञासुम्, इन्द्रजिगमिषितदेशमितिशेषः काम् अपि = देवाऽङ्गनां, त्रिदशभर्तरि = देवप्रभौ, इन्द्र इत्यर्थः। शृण्वति = आकर्णयति सति, कश्यपसुतः = कश्यपपुत्रः, शतयज्ञः = शतयज्ञाऽनुष्ठाता, एषः = इन्द्रः, कश्यपसुतां = काश्यपीं क्षितिम्, अभिगन्ता = अभिगमिष्यति, पश्य = विलोकय, स्वर्गं विहाय मर्त्यलोकं गच्छतीति आश्चर्यं विलोकयेत्यर्थः, स्वयं

कश्यपसुतः कश्यपसुतां भगिनीमेव गच्छतीत्याश्चर्यं व्यज्यते । इति = इत्थं, किञ्चित् = किमपि, वाक्यमित्यर्थः, बभाण = जगाद ॥ ५३ ॥

अनुवादः—किसी अप्सराने इन्द्रके जानेके लिए अभीष्ट देशको जाननेकी इच्छा करनेवाली किसी अप्सरासे इन्द्रको सुनाकर—"कश्यपके पुत्र सौ यज्ञों-को करनेवाले ये (इन्द्र) कश्यपकी पुत्री (पृथ्वी अथवा अपनी बहिन) का अभि-गमन करनेवाले हैं देखो !" ऐसा कुछ वाक्य कहा ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—बुभुत्सुं = बोद्धुम् इच्छुः बुभुत्सुः, ताम्, बुध + सन् + उ + अम् । त्रिदशभर्तरि = त्रिदशानां भर्ता, तस्मिन् (ष० त०), शृण्वति = श्रु + लट् (शतृ) + ङि । कश्यपसुतः = कश्यपस्य सुतः (ष० त०) । शतयज्ञः = शतं यज्ञा यस्य सः (बहु०) । "शतमन्युः" । ऐसे पाठान्तरमें भी शतं मन्यवो यस्य सः (बहु०) । "मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये" इति विश्वः । कश्यपसुतां = कश्यपस्य सुता, ताम् (ष० त०) । अभिगन्ता = अभि + गम् + लुट् + तिप् । ये इन्द्र स्वयम् कश्यपसुत होकर कश्यपसुता भगिनीमें गमन करते हैं ऐसा अर्थ व्यङ्ग्य होता है ॥ ५३ ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा काऽपि शृण्वति मघोनि बभाषे ।
"वीक्षणेऽपि सघृणाऽसि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ?" ॥५४॥

अन्वयः—आत्मसुभगत्वसगर्वा काऽपि मघोनि शृण्वति (सति एव) आलिं बभाषे—"नृणां वीक्षणे अपि सघृणा असि त्वम् अपि सार्थगुणेन न यासि किम् ? ॥ ५४ ॥

व्याख्या—आत्मसुभगत्वसगर्वा = स्वसौभाग्यगर्ववती, सुभगमानिनीति भावः । काऽपि = काचिद्देवाऽङ्गना, मघोनि = इन्द्रे, शृण्वति = आकर्णयति सत्येव, आलिं = कांचित्सखीं, बभाषे = जगाद, नृणां = मनुष्याणां, वीक्षणे अपि = दर्शने अपि, सङ्गतौ किमुतेति शेषः । सघृणा = जुगुप्सायुक्ता, असि = विद्यसे, सा त्वम् अपि, सार्थगुणेन = सङ्घधर्मेण, न यासि किं = न गच्छसि किं, गताऽनुगतिकन्यायेनेति भावः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—अपने सौभाग्यसे गर्व करनेवाली किसी अप्सराने इन्द्रको सुनाकर अपनी सखीको कहा—"तुम मनुष्योंको देखनेमें भी घृणा करती हो वैसी तुम भी समूहके धर्मसे (भेड़ियाधसानके न्यायसे) नहीं जाओगी क्या ? ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—आत्मसुभगत्वसगर्वा = सुभगस्य भावः, सुभग + त्व । गर्वेण सहिता सगर्वा (तुल्ययोगबहु०) । आत्मनः सुभगत्वं (ष० त०), तेन सगर्वा

(तृ० त०)। मघोनि शृण्वति = "षष्ठी चाऽनादरे" इस सूत्रमें 'च' के पाठसे अनादरमें सप्तमी। बभाषे = भाष+लिट्+त। सघृणा = घृणया सहिता (तुल्ययोगबहु०)। सार्थगुणेन = सार्थस्य गुणः, तेन (ष० त०)। "सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः" इत्यमरः ॥ ५४ ॥

अन्वयुर्द्युतिपयःपितृनाथास्तं मुदाऽथ हरितां कमितारः।
वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्गताऽनुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—अथ हरितां कमितारः द्युतिपयःपितृनाथाः, तं मुदा अन्वयुः। (तथा हि) एकः परंपुरो वर्त्म कर्षतु, तद्गताऽनुगतिको महाऽर्घो न ॥ ५५ ॥

व्याख्या—अथ = इन्द्रप्रयाणाऽनन्तरं, हरितां = दिशां, कमितारः = कामुकाः, दिक्पाला इति भावः। द्युतिपयःपितृनाथाः = अग्निवरुणयमाः, तम् = इन्द्रं, मुदा = हर्षेण, भैमीदर्शनाऽभिलाषजनितेनेति शेषः। अन्वयुः = अनुयाताः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—वर्त्मेति। तथा हि, एकः परम्= एकजन एव, पुरः = प्रथमतः, वर्त्म = मार्गं, कर्षतु = करोतु, तद्गताऽनुगतिकः = तद्गमनाऽनुगमनकारी, महाऽर्घः = महामूल्यः, दुर्लभ इति भावः, न = नो भवतु, अग्रग एव दुर्लभस्तदनुसारिणः सुलभा इति भावः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—इन्द्रकी यात्राके अनन्तर दिक्पाल, अग्नि, वरुण और यम इन लोगोंने उन (इन्द्र) का हर्षसे अनुगमन किया, क्योंकि एक व्यक्ति पहले मार्ग बना दे तो उसके पीछे चलनेवाले दुर्लभ नहीं होते हैं ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—हरितां = "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः"। इत्यमरः। कमितारः = कम्+तृच्+जस्। द्युतिपयःपितृनाथाः = द्युतिश्च पयश्च पितरश्च (द्वन्द्वः) तेषां नाथाः (ष० त०), द्युतिनाथ = तेजके स्वामी अग्नि, पयोनाथ = जलके स्वामी वरुण और पितृनाथ = पितरोंके स्वामी यम, यह तात्पर्य है। अन्वयुः = अनु+या+लङ्+झिः, "लङः शाकटायनस्यैव" इस सूत्रसे 'झि' के स्थानमें जुस् आदेश। तद्गताऽनुगतिकः = तस्य (मार्गकर्तुः) गतं (गमनम्), (ष० त०)। तद्गते अनुगतिर्यस्य सः (व्यधिकरणबहु०)। "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासान्त कप्। महाऽर्घः = महान् अर्घः (मूल्यम्) यस्य सः (बहु०)। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यः।
तद्गुरुं प्रति च तैरुपहाराः सख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अथो तैः चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यो दमयन्त्यै पृथक् प्रेषिताः, तद्गुरुं च प्रति सख्यसौख्यकपटेन निगूढा उपहाराः प्रेषिताः ॥ ५६ ॥

व्याख्या—अथो=अनन्तरं, तैः=इन्द्रादिभिर्देवैः, चित्तचौर्यचतुराः=चित्ताऽऽकर्षणनिपुणाः, दमयन्त्या इति शेषः । निजदूत्यः=स्वसन्देशहराःस्त्रियः, दमयन्त्यै = भैम्यर्थं, पृथक् = प्रत्येकं, प्रेषिताः = प्रहिताः, तद्गुरुं च प्रति = दमयन्तीपितरं (भीमम्) च प्रति, सख्यसौख्यकपटेन = मैत्रीसुखव्याजेन, निगूढाः = गुप्ताः, उपहाराः = उपायनानि, प्रेषिताः = प्रहिताः ॥ ५६ ॥

अनुवादः—अनन्तर इन्द्र आदि देवताओंने चित्तको आकर्षण करनेमें निपुण अपनी दूतियोंको दमयन्तीके लिए और उनके पिता महाराज भीमको मित्रताके सुखके बहानेसे गुप्त उपहारोंको पृथक्पृथक् भेजा ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—चित्तचौर्यचतुराः = चित्तस्य चौर्यं (ष० त०), तस्मिन् चतुराः (स० त०) । निजदूत्यः = निजस्य दूत्यः (ष० त०) । दमयन्त्यै = क्रिया-ग्रहणमें चतुर्थी । प्रेषिताः=प्र+इष+क्तः (कर्ममें)+जस् । तद्गुरुं = तस्या गुरुः, तम् (ष० त०) । सख्यसौख्यकपटेन=सख्यस्य सौख्यं (ष० त०), तस्य कपटं, तेन (ष० त०) । "संख्य०" ऐसे पाठमें संख्यस्य = युद्धस्य । युद्धमें वीरतासे सुख होनेके बहानेसे यह अर्थ है । निगूढाः = नि+गुह्+क्तः+जस् ॥ ५६ ॥

> चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वर्विहाय बत ! भूरनुसस्रे ।
> द्यौर्न काचिदथवाऽस्ति निरूढा, सैव सा चरति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—विबुधैः अपि तैः यत् स्वः विहाय भूः अनुसस्रे, बत ! अत्र चित्रं ? अथ वा सा द्यौः काचित् निरूढा न अस्ति । यत्र चित्तं चरति सा एव द्यौः हि ॥ ५७ ॥

व्याख्या—विबुधैः अपि = देवैः, विद्वद्भिः अपि, तैः = इन्द्रादिभिः, यत्, स्वः = स्वर्गं, विहाय = त्यक्त्वा, भूः = भूलोकः, अनुसस्रे = अनुसृता, बत = खेदे, अत्र = अस्मिन् विषये, चित्रम्=आश्चर्यं ?, न चित्रमितिभावः, अथ वा= यद्वा, सा = प्रसिद्धा, द्यौः = स्वर्गः, काचित् = काऽपि, निरूढा = प्रख्याता, न अस्ति = नो विद्यते, किन्तु यत्र = यस्यां, चित्तं = चेतः, चरति = रमते, सा एव, द्यौः = स्वर्गः, हि = निश्चयेन ॥ ५७ ॥

अनुवादः—देवता अथवा विद्वान् होकर भी इन्द्र आदि दिक्पालोंने जो स्वर्गको छोड़कर भूलोकका अनुसरण किया, खेद है ! इसमें क्या आश्चर्य है ?

(नहीं), अथ वा वह स्वर्ग कोई प्रख्यात पदार्थ नहीं है, जहाँपर चित्त रम जाय वही स्वर्ग है ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—स्वः = यह अव्यय है । विहाय = वि + हा + क्त्वा (ल्यप्) । अनुसस्रे=अनु + सृ + लिट् (कर्ममें) + त । निरूढा = नि + रुह + क्तः + टाप् । चरति = चर + लट् + तिप् ॥ ५७ ॥

शीघ्रलङ्घितपथैः रथवाहैर्लम्भिता भुवममी सुरसाराः ।
वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—शीघ्रलङ्घितपथैः रथवाहैः भुवं लम्भिता अमी सुरसाराः वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः (सन्तः) अध्वनि दूरं ध्वनितं शुश्रुवुः ॥ ५८ ॥

व्याख्या—शीघ्रलङ्घितपथैः = सत्वराऽतिक्रान्तमार्गैः, रथवाहैः = स्यन्दनाऽश्वैः, भुवं = भूलोकं, लम्भिताः=प्रापिताः, अमी = एते, सुरसाराः = देवश्रेष्ठाः, इन्द्रादय इति भावः । वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः = वक्रीकृतोर्ध्वीकृतग्रीवकायसंस्थानविशेषाः (सन्तः), अध्वनि = मार्गे, दूरं = विप्रकृष्टदेशोद्भवं, ध्वनितं = ध्वनिं, शुश्रुवुः = श्रुतवन्तः ॥ ५८ ॥

अनुवादः—शीघ्र मार्गको लङ्घन करनेवाले रथके घोड़ोंसे धरतीमें पहुँचाये गये इन्द्र आदि श्रेष्ठ देवताओंने ग्रीवाको टेढ़ा और ऊँचा करके मार्गमें दूर प्रदेशसे उत्पन्न शब्दको सुना ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—शीघ्रलङ्घितपथैः = लङ्घितः पन्था यैस्तै लङ्घितपथाः (बहु०) । शीघ्रं लङ्घितपथाः, तैः (सुप्सुपा०) । रथवाहैः = रथस्य वाहाः, तैः (ष०त०) । लम्भिताः=लभ् + णिच् + क्त + जस् । सुरसाराः=सुराणां साराः (ष० त०) । वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः = वक्रिता चाऽसौ उन्नमिता (क० धा०), सा कन्धरा यस्मिन् (बहु०) । वक्रितोन्नमितकन्धरः बन्धः (शरीरसंस्थानविशेषः) येषां ते (बहु०) । शुश्रुवुः = श्रु + लिट् + झिः (उस्) ॥ ५८ ॥

किं घनस्य जलधेरथवेवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।
स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

अन्वयः—ते किं घनस्य ध्वनितम् ? अथ वा जलधेः ध्वनितम् ? एवं संशयितुम् अपि नैव अलभन्त, (किन्तु) निःस्वनश्रुतिसहोपनतम् अदूरं स्यन्दनं परम् अपश्यन् ॥ ५९ ॥

व्याख्या—ते = देवाः, किं, घनस्य=मेघस्य, ध्वनितं = ध्वनिः, अथ वा = यद्वा, किं, जलधेः = समुद्रस्य, ध्वनितं = ध्वनिः, एवम् = इत्थं, संशयितुम्

अपि = सन्देहं कर्तुम् अपि, नैव, अलभन्त = प्राप्तवन्तः, किं पुनर्निश्चेतुमिति शेषः। किन्तु निःस्वनश्रुतिसहोपनतं = शब्दश्रवणकालप्राप्तम्, अदूरम् = आसन्नं, स्यन्दनं परं = रथम् एव, अपश्यन् = दृष्टवन्तः। एतेन रथवेगः सूच्यते ॥ ५९ ॥

अनुवादः—देवताओंने 'क्या यह मेघका शब्द है? वा समुद्रका शब्द है?' ऐसी शङ्का भी नहीं कर पाई थी, किन्तु शब्द सुननेके साथ ही प्राप्त निकटवर्ती रथको ही देख लिया ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—जलधेः=जल+धा+किः+ङस्। अलभन्त = (डु) लभष्+लङ्+झः। निःस्वनश्रुतिसहोपनतं = निःस्वनस्य श्रुतिः (ष० त०)। तया सहोपनतः, तम् (तृ० त०)। अपश्यन् = दृश्+लङ्+झिः। इस पद्यमें सन्देह और सहोक्ति दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ५९ ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम्।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

अन्वयः—एते विबुधेन्द्राः तत्र सूतविश्रमदकौतुकिभावं तुरगाणां भावबोधचतुरं नेत्रजनुषः फलं नैषधं बुबुधिरे ॥ ६० ॥

व्याख्या—एते = इमे, विबुधेन्द्राः = देवश्रेष्ठाः, इन्द्रादय इत्यर्थः। तत्र = तस्मिन्, रथे। सूतविश्रमदकौतुकिभावं = सारथिविश्रान्तिप्रदविनोदित्वं, तुरगाणाम् = अश्वानां, भावबोधचतुरम् = अभिप्रायज्ञाननिपुणं, नेत्रजनुषः = नयनजन्मनः, फलं = फलरूपं, नैषधं = नलं, बुबुधिरे = ज्ञातवन्तः ॥ ६० ॥

अनुवादः—इन श्रेष्ठ देवोंने उस रथमें सारथिको विश्राम देनेवाले कौतुकसे युक्त, घोड़ोंके अभिप्रायको जाननेमें निपुण और नेत्रोंकी उत्पत्तिके फलरूप नलको जाना (देख लिया) ॥ ६० ॥

टिप्पणी—विबुधेन्द्राः = विबुधानाम् इन्द्राः (ष० त०)। सूतविश्रमदकौतुकिभावं = विश्रमं ददातीति विश्रमदः। विश्रम+दा+कः (उपपद०)। सूतस्य विश्रमदः (ष० त०)। कौतुकम् अस्याऽस्तीति कौतुकी, (कौतुक+इनिः+सुः), कौतुकिनो भावः (ष० त०)। सूतविश्रमदः कौतुकिभावो यस्य सः, तम् (बहु०)। विनोदसे रथको स्वयम् हाँकनेवाले यह तात्पर्य है। भावबोधचतुरं = भावस्य बोधः (ष० त०), तस्मिन् चतुरः, तम् (स० त०)। नेत्रजनुषः = नेत्रयोर्जनुः, तस्य (ष० त०)। नैषधं = निषधानाम् अयं, तम्, निषध+अण्+अम्। बुबुधिरे = बुध+लिट्+झः ॥ ६० ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद् बभार निबिडं जडभूयम्।
नौचिती जडपतेः किमु साऽस्य प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

अन्वयः—वरुणः तस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यत् निविडं जडभूयं बभार, प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य जडपतेः सा औचिती न किमु ?॥ ६१ ॥

व्याख्या—वरुणः = पश्चिमदिक्पालः, तस्य = नलस्य, तरुणत्वं = यौवनं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, यत्, निविडं = घनं, जडभूयं = जडत्वं, स्तम्भाख्यं सात्त्विकभावमिति भावः । बभार = धृतवान्, प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य= प्रचुराश्चर्यरसनिश्चलस्य, जडपतेः = जलपतेः स्तब्धपतेश्च, [सा = जडभूयं विधेयाया औचित्याः प्राधान्यात् सर्वनाम्नः स्त्रीलिङ्गता । औचिती न किमु = औचित्यं न किम् ? औचित्यमेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अनुवादः—वरुणने नलके तारुण्यको देखकर जिस निविड जडभाव (स्तब्धभाव) को धारण किया, प्रचुर आश्चर्य रससे निश्चल जडपति (स्तब्धपति) वा जलपति उनका वह जडभाव वा जलभाव क्या उचित कर्म नहीं है ?॥ ६१ ॥

टिप्पणी—तरुणत्वं = तरुणस्य भावः तरुणत्वं, तत् (तरुण+त्व)। जडभूयं = जडस्य भावो जडभूयं, तत्, जड शब्दसे "भुवो भावे" इस सूत्रसे क्यप् प्रत्यय । "जडभूयम्" यहाँपर जड शब्दमें "ड" और "ल" का यमक और श्लेष आदिमें अभेद होनेसे "जलभूयम्" ऐसा पद भी होता है। यौवनसे भूषित नलके रूपको देखकर "दमयन्ती नलको ही वरण करेगी" ऐसा विचार कर वरुण खेदसे स्तब्ध हो गये अथ वा जलरूप हो गये ऐसा भी अर्थ होता है। बभार = भृ+लिट्+तिप् (णल्)। प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य = विस्मयश्चाऽसौ रसः (क० धा०), प्राज्यश्चाऽसौ विस्मयरसः (क० धा०), तेन स्तिमितः, तस्य (तृ० त०)। जडपतेः = जड (ल) स्य पतिः, तस्य (ष० त०)। यहाँपर भी 'ड' और 'ल' के अभेदसे जडपति (स्तब्धपति) का अथ वा जलपति (जलके स्वामी) का ऐसा अर्थ होता है। सा = विधेय "औचिती" की प्रधानतासे तद् शब्दका स्त्रीलिङ्गमें प्रयोग किया गया है। औचिती = उचितस्य कर्म, उचित+ष्यञ्+ङीष् । इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ६१ ॥

> रूपमस्य विनिरूप्य तथाऽतिम्लानिमाप रविवंशवतंसः ।
> कीर्त्यते यदधुनाऽपि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

अन्वयः—रविवंशवतंसः अस्य रूपं विनिरूप्य तथा अतिम्लानिम् आप, यत् अधुना अपि स देवः सकलेन जनेन काल एव कीर्त्यते ॥ ६२ ॥

व्याख्या—रविवंशवतंसः = सूर्यकुलभूषणं, यम इत्यर्थः। अस्य = नलस्य, रूपं = सौन्दर्यं, विनिरूप्य = विलोक्य, तथा = तेन प्रकारेण, अतिम्लानिम् = अतिवैवर्ण्यम्, अतिकालिमानमिति भावः। आप = प्राप। यत् = यथा, अधुना अपि = सम्प्रति अपि, सः = पूर्वोक्तः, देवः = सुरः, यम इति भावः। सकलेन = समस्तेन, जनेन = लोकेन, काल एव = कालः (कृष्ण वर्णः), अथ वा कालनामकः (यमः), एव, कीर्त्यते = कथ्यते ॥ ६२ ॥

अनुवादः—सूर्यवंशके भूषण यमने, नलके सौन्दर्यको देखकर उस प्रकारसे अत्यन्त विवर्णता अथ वा कालिमाको प्राप्त किया, जो कि अभी भी वे देव (यम) सब जनों से काल (काला) वा काल (यम) कहे जाते हैं ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—रविवंशवतंसः = रवेः वंशः (ष० त०), तस्य अवतंसः (ष० त०), भागुरिके मतसे 'अवतंस' के अकारका लोप। विनिरूप्य = वि+नि+रूप+क्त्वा (ल्यप्)। अतिम्लानिम् = अत्यन्तं म्लानिः, ताम् (सुप्सुपा०)। आप = आप्लृ+लिट्+तिप् (णल्)। कालः = "कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः" इति। "कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः।" इत्यप्यमरः। कीर्त्यते="कॄत संशब्दने" धातुसे णिच्+लट् (कर्ममें) +त। नलका लोकोत्तर सौन्दर्य देखकर यम ईर्ष्यासे इस तरह विवर्ण (काला रूपवाले) हो गये जो कि वे अभीतक "काल" कृष्णवर्णवाले कहे जाते हैं यह अभिप्राय है। यहाँपर "काल" का काला वा यमराज ऐसा अर्थ होनेसे पदश्लेष अलङ्कार है ॥ ६२ ॥

यद् बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतेव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—दहनः अस्य रूपधेयभरं विमृश्य यत् तापं बभार खलु, तत्र अनलता जनिकर्त्री मा भूत्; तु तदपि अनलता एव हेतुः ॥ ६३ ॥

व्याख्या—दहनः = अग्निः, अस्य = नलस्य, रूपधेयभरं = सौन्दर्यसमृद्धि, विमृश्य = विचार्य, यत् = यथा, तापं = सन्तापं, बभार = भृतवान्, खलु = निश्चयेन, तत्र = तस्मिन् तापभरणे, अनलता = अग्निता, जनिकर्त्री = जन्मकरी, उत्पादिकेत्यर्थः। मा भूत् = नो भवति, तु = किन्तु, तदपि = तथाऽपि, अनलता एव = नलाऽभावता एव, हेतुः = कारणम्, अस्तीति शेषः ॥ ६३ ॥

अनुवादः—अग्निने नलकी सौन्दर्य-संपत्तिका विचार करके जिस प्रकार सन्तापको धारण किया, उसमें अग्निता उत्पादिका नहीं है, किन्तु अनलता (नलका न होना) कारण है ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—रूपधेयभरं = रूपम् एव रूपधेयम्, रूप शब्दसे "भागरूपनामभ्यो धेयः" इससे स्वाऽर्थ (प्रकृत्यर्थं) में धेय प्रत्यय। विमृश्य = वि+मृश्+क्त्वा (ल्यप्)। बभार = भृ+लिट्+तिप् (णल्)। अनलता = अनलस्य भावः, अनल+तल्+टाप्। जनिकर्त्री = जनेः कर्त्री (ष० त०)। मा भूत् = भू+लुङ्+तिप्, माङ्का योग होनेसे "न माङ्योगे" इससे अट् आगमका अभाव। अनलता = न नलः अनलः (नञ्०)। अनलस्य भावः, अनल+तल्+टाप्। इस पद्यमें नलकी सौन्दर्य-सम्पत्तिको देखनेसे अग्निको ताप होनेसे अनलता कारण नहीं है किन्तु अनलता ही हेतु है इस उक्तिमें विरोधाभास अलङ्कार है, अग्निको ताप होनेमें अनलता (अग्निता) हेतु नहीं है, किन्तु अनलता (उनमें नलत्वका अभाव) ही हेतु है यह परिहार है ॥ ६३ ॥

कामनीय कमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम्।
कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

अन्वयः—कौशिकः, अधःकृतकामं तदीयं कामनीयकं कामम् अक्षिभिः अवेक्ष्य अथ स्वम् अखिलं परिपश्यन् कौशिकम् एव मन्यते स्म खलु ॥ ६४ ॥

व्याख्या—कौशिकः = इन्द्रः, अधःकृतकामं = तिरस्कृतमदनं, तदीयं = नलीयं, कामनीयकं = कमनीयत्वं, सौन्दर्यम्। कामं=प्रकामम्, अक्षिभिः=नेत्रैः, सहस्रसंख्यकैरिति भावः। अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, अथ = अनन्तरं, स्वम्=आत्मानम्, अखिलम् = अशेषं यथा तथा, परिपश्यन् = विलोकयन्, कौशिकम् एव = उलूकम् एव, मन्यते स्म = अमन्यत, खलु = निश्चयेन ॥ ६४ ॥

अनुवादः—कौशिक (इन्द्र) ने कामदेवको मात करनेवाले नलके सौन्दर्यको पर्याप्त रूपसे नेत्रोंसे देखकर अनन्तर अपनेको पूर्णरूपसे देखते हुए कौशिक (उल्लू) ही मान लिया ॥ ६४ ॥

टिप्पणी—कौशिकः = "महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः। इत्यमरः। अधःकृतकामम् = अधःकृतः कामो येन, तत् (बहु०)। तदीयं=तस्य इदं, तत्, तद्+छः (ईयः)+अम्। कामनीयकं = कमनीयस्य भावः कामनीयकं, तत्, कमनीय शब्दसे "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय। अक्षिभिः = इन्द्रके हजार नेत्र थे, अतः बहुवचन। अवेक्ष्य = अव+ईक्ष+क्त्वा (ल्यप्)। परिपश्यन् = परिपश्यतीति, परि + दृश् + लट् (शतृ)+सुः। मन्यते स्म = मन्+लट्+त, 'स्म' के योगमें भूतकालमें लट्। नलका निःसीम सौन्दर्य देखकर इन्द्र उनके मुकाबलेमें अपनेको उल्लूके समान विचार कर दमयन्तीकी प्राप्तिमें निराश हो गये यह तात्पर्य है ॥ ६४ ॥

रामणीयकगुणाऽद्वयवादं मूर्तमुत्थितममुं परिभाव्य।
विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—सुरा अमुं मूर्तम् उत्थितं रामणीयकगुणाऽद्वयवादं परिभाव्य हृदयानि विस्मयाय वितेरुः, तेन तेषु न प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

व्याख्या—सुराः = देवाः, इन्द्रादयः। अमुं = नलं, मूर्तं = मूर्तिमन्तम्, उत्थितम् = उत्पन्नं, रामणीयकगुणाऽद्वयवाद = सौन्दर्यगुणाऽद्वैतवादं, परिभाव्य = विचार्य, लोकत्रयैकसुन्दरं मत्त्वेति भावः। हृदयानि = चित्तानि, कर्मभूतानि, विस्मयाय = आश्चर्याय, सम्प्रदानभूताय। वितेरुः = ददुः, तेन = दानेन, तेषु=हृदयेषु विषये, न प्रबभूवुः = प्रभवः न अभवन् ॥ ६५ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंने नलको मूर्तिमान् उत्पन्न सौन्दर्य गुणके अद्वैतवादरूप विचार कर अपने चित्तोंको आश्चर्यको दे दिया, उस दानसे अपने हृदयोंमें उनका प्रभुत्व नहीं रहा ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—रामणीयकगुणाऽद्वयवादं = रमणीयस्य भावो रामणीयकम्, रमणीय + वुञ् (अक)। रामणीयकम् एव गुणः (रूपक०)। न द्वयम् (नञ्०)। अद्वयं चाऽसौ वादः (क० धा०)। रामणीयकगुणस्य अद्वयवादः, तम् (ष० त०)। परिभाव्य = परि + भू + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। वितेरुः= वि + तॄ + लिट् + झिः (उस्)। देवताओंने नलको तीन लोकोंमें एकमात्र सुन्दर विचार कर अपने चित्तको विस्मयरसको दे दिया, किसीको दी गयी वस्तुमें अपना अधिकार न रहनेसे उन चित्तोंमें वे स्वामी नहीं हुए अर्थात् वे लोग आश्चर्यसे आकृष्ट चित्तवाले हुए यह भावार्थ है ॥ ६५ ॥

प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः।
एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अमराः श्रुतपूर्वैः संवदद्भिः प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः "स नल एष एव किम् ?" इति इदं मन्दमन्दम् इतरेतरम् ऊचुः ॥ ६६ ॥

व्याख्या—अमराः = देवाः, इन्द्रादयः। श्रुतपूर्वैः = पूर्वं श्रुतैः, सम्प्रति संवदद्भिः = प्रत्यक्षसंवादं कुर्वद्भिः, प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः = सौन्दर्याऽतिशयाऽवस्थानैः, सः = श्रुतपूर्वः, नलः = नैषधः, एषः एव किं = समीपतरवर्ती एव किम् ?, इति = एवम्, इदं = वाक्यम्, मन्दमन्दं = मन्दप्रकारम्, इतरेतरम् = परस्परम्, ऊचुः = जगदुः ॥ ६६ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंने पहले सुने गये और अभी मिलान खाने-वाले सौन्दर्यके तत्तद् अवयवोंमें चिह्नोंसे "वे (सुने गये) नल यही हैं क्या ?" इस प्रकार धीरे-धीरे परस्परमें कहा ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—श्रुतपूर्वैः=पूर्वं श्रुताः, तैः (सुप्सुपा०) । संवदद्भिः=सं+वद+लट् (शतृ)+भिस् । प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः = प्रियं रूपं यस्य सः (बहु०)। प्रियरूपस्य भावः प्रैयरूपकम्, प्रियरूप शब्दसे "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय । प्रैयरूपकस्य विशेषाः (ष० त०) । "विशेषोऽवयवे व्यक्त" इत्युत्पलमालायाम् । प्रैयरूपकविशेषेषु निवेशाः, तैः (स० त०) । मन्द-मन्दं = मन्दप्रकारम्, "प्रकारे गुणवचनस्य" इससे द्विर्वचन । इतरेतरं = "कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" इससे द्विर्वचन और समास-वद्भाव । ऊचुः = ब्रूञ् (वच्)+लिट्+झिः (उस्) ॥ ६६ ॥

तेषु तद्विधवधूवरणाऽर्हं भूषणं, स समयः, स रथाऽध्वा ।
तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—तस्य तद्विधवधूवरणाऽर्हं भूषणं, स समयः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन् स रथाऽध्वा च (एते) भूपतेः व्यवसितानि तेषु शशंसुः ॥ ६७ ॥

व्याख्या—तस्य = नलस्य, तद्विधवधूवरणाऽर्हं=दमयन्तीसदृशवधूवरणयोग्यं भूषणम् = अलङ्कारः, सः = लोकप्रसिद्धः, समयः = स्वयंवरकालः, कुण्डिनपुरं = विदर्भनगरं, प्रतिसर्पन् = प्रतिगच्छन्, सः = तादृशः, रथाऽध्वा च = स्यन्दन-मार्गश्च (एते = पदार्थाः) । भूपतेः=राज्ञो नलस्य, व्यवसितानि = व्यवसा-यान्, उद्योगान्, तेषु = इन्द्रादिलोकपालेषु, शशंसुः = सूचयामासुः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—उन (नल) के दमयन्तीसदृश वधूके वरणके योग्य अलङ्कार, वह स्वयंवरका काल, कुण्डिनपुरको जानेवाला रथका मार्ग (इन सब पदार्थोंने) इन्द्र आदि देवताओंको नलके उद्योगकी सूचना की ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—तद्विधवधूवरणाऽर्हं = सा विधा (प्रकारः, सौन्दर्याद्यसाधारण-धर्मः) यस्याः सा तद्विधा (बहु०), सा चाऽसौ वधूः (क० धा०), तस्या वरणं (ष० त०), तस्मिन् अर्हम् (स० त०) । प्रतिसर्पन् = प्रति+सृप्+लट् (शतृ)+सुः । रथाध्वा = रथस्य अध्वा (ष० त०) । भूपतेः = भुवः पतिः, तस्य (ष० त०) । शशंसुः = शंस+लिट्+झिः (उस्) ॥ ६७ ॥

धर्मराजसलिलेशहुताऽशीः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—जगतः प्राणतां श्रितम् अमुं प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैः धर्मराजसलिलेशहुताऽशैः चेतसा निभृतम् एतत् अचिन्ति ॥ ६८ ॥

व्याख्या—जगतः = लोकस्य, प्राणतां = प्राणत्वं, जगज्जीवनत्वं जगत्प्रियतां वा, श्रितम् = आश्रितम्, अमुं = नलं, प्राप्य = आसाद्य, हृष्टचलविस्तृततापैः = सन्तुष्टचञ्चलविततविरहसन्तापैः। धर्मराजसलिलेशहुताऽशैः = यमराजवरुणाऽग्निभिः, चेतसा = चित्तेन, निभृतं = निगूढम्, एतत् = इदम्, अनन्तरश्लोकत्रये वक्ष्यमाणमिति भावः। अचिन्ति = चिन्तितम् ॥ ६८ ॥

अनुवादः—लोकके प्राणभूत नलको प्राप्त करके सन्तुष्ट, चञ्चल और विस्तृत तापवाले यम, वरुण और अग्निने चित्तसे गुप्त रूपसे ऐसी (पीछे कही जानेवाली) चिन्ता की ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—प्राणतां = प्राण + तल् + टाप् + अम्। प्राप्य = प्र + आप् + क्त्वा (ल्यप्)। हृष्टचलविस्तृततापैः = विस्तृतः तापः येषां ते (बहु०), हृष्टाश्च ते चलाः (क० धा०), ते च ते विस्तृततापाः, तैः (क० धा०)। जगत्के प्राणभूत नलके दर्शनसे हृष्ट (सन्तुष्ट), नलके सौन्दर्यको देखनेसे दमयन्तीमें निराश होनेसे चल (चञ्चल) और विस्तृतताप (विस्तृत विरहके तापवाले) इन्द्र आदि देवताओंने यह अभिप्राय है। कुछ टीकाकारोंने इन तीन विशेषणोंको यथाक्रम धर्मराज, वरुण और अग्नि इन तीन देवताओंमें लगाया है परन्तु महोपाध्याय मल्लिनाथने युक्तिपूर्वक इस मतका खण्डन कर तीनों देवताओंमें समष्टि रूपसे लगाया है। धर्मराजसलिलेशहुताशैः = धर्मस्य राजा धर्मराजः (ष० त०)। सलिलस्य ईशः सलिलेशः (ष० त०), हुतम् अश्नातीति हुताशः। हुत + अश् + अण् (उपपद०)। धर्मराजश्च सलिलेशश्च हुताशश्च, तैः (द्वन्द्वः)। अचिन्ति = चिन्त + णिच् + लुङ् + त ॥ ६८ ॥

नैव नः प्रियतमोभयथाऽसौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा।
एकतो हि धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ? ॥ ६९ ॥

अन्वयः—असौ अमुं यदि न वृणुते, वृणुते वा, उभयथा (अपि) नः प्रियतमा न। हि एकतः अगुणज्ञाम् अमूं धिक्। अन्यतः कथम् अदःप्रतिलम्भः ? ॥ ६९ ॥

व्याख्या—पद्यत्रितयेन देवत्रयस्य चिन्ताप्रकारमाह नैवेति। असौ = दमयन्ती, अमुं = नलं, यदि = चेत्, न वृणुते = न स्वीकरोति, वृणुते वा =

स्वीकरोति वा । उभयथा = पक्षद्वयेन (अपि), नलस्य वरणे अवरणेऽपि इति भावः । नः = अस्माकं, प्रियतमा न = दयिततमा न । उभयथाऽपि दमयन्त्याः प्रियतमत्वाऽभावे हेतू उपन्यस्यति—एकत इति । हि = यतः, एकतः = प्रथमपक्षे, दमयन्त्या नलस्य अवरण इति भावः । अगुणज्ञां = गुणज्ञानरहिताम्, अमूं = दमयन्तीं, धिक्, दमयन्त्या निन्दा इत्यर्थः । अन्यतः = अन्यपक्षे, दमयन्त्या नलस्य वरण इति भावः । कथं = केन प्रकारेण, अदःप्रतिलम्भः = अमुष्याः (दमयन्त्याः) प्राप्तिः, नलपत्नीत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥

अनुवादः—यह (दमयन्ती) यदि नलका वरण नहीं करती है वा करती है, दोनों पक्षोंमें हमारी प्रियतमा नहीं होगी । क्योंकि प्रथमपक्षमें (नलका वरण नहीं करनेपर), गुणकी परख न करनेवाली उसको धिक्कार है । अन्य पक्षमें (नलका वरण करनेपर) कैसे हमें दमयन्तीकी प्राप्ति होगी ? ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—वृणुते = वृञ् + लट् + त । उभयथा = उभाभ्यां प्रकाराभ्याम्, उभ + तयप् (अयच्, वृत्तिमें) + थाल् । नः = अस्मद् शब्दकी षष्ठीमें एकत्वकी विवक्षामें "अस्मदो द्वयोश्च" इससे बहुवचन । प्रियतमा = अतिशयेन प्रिया, प्रिय + तमप् + टाप् । एकतः = एक + तसिल् । अगुणज्ञां = गुणं जानातीति गुणज्ञा, गुण + ज्ञा + कः + टाप् (उपपद०) । न गुणज्ञा, ताम् (नञ्०) । अमूम्="धिक्" पदके योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया । अन्यतः = अन्य + तसिल् । अदःप्रतिलम्भः = अमुष्याः प्रतिलम्भः (ष० त०) ॥ ६९ ॥

मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम् ।
ईदृशी न कथमाकलयित्री मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री ? ॥ ७० ॥

अन्वयः—इयम् इयत् अस्य मत्तः महत्त्वं न वेद यदि, तदा माम् उपैष्यति ईदृशी नृपपुत्री अपरात् मद्विशेषं च कथम् आकलयित्री ? ॥ ७० ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, इयत् = एतावत्, अस्य = नलस्य, मत्तः = मत्सकाशात्, महत्त्वम् = आधिक्यं, न वेद यदि = नो जानाति चेत्, तदा = तर्हि, मां = धर्मराजं, सलिलेशं हुताशं वा, उपैष्यति = प्राप्स्यति, "वरिष्यति" इति पाठे स्वीकरिष्यतीत्यर्थः । ईदृशी = एतादृशी, नृपपुत्री = राजपुत्री, दमयन्ती । अपरात् = अपरस्मात्, नलादित्यर्थः । मद्विशेषं च = मदीयोत्कर्षं च, कथं = केन प्रकारेण, आकलयित्री = ज्ञात्री भविष्यतीतिशेषः ॥ ७० ॥

अनुवादः—यह दमयन्ती नलका मुझसे इतने महत्त्वको नहीं जाने

तो मुझे स्वीकार करेगी किन्तु ऐसी राजकुमारी दमयन्ती दूसरेसे (नलसे) मेरे उत्कर्षको कैसे जानेगी ? ॥ ७० ॥

टिप्पणी—इयत् = इदम् + वतुप् । मत्तः = अस्मद् + तसिल् । महत्त्वम् = महत् + त्व + अम् । वेद = विद + लट् + तिप् । उपैष्यति = उप + आङ् + इण् + लृट् + तिप् । नृपपुत्री = नृपस्य पुत्री (ष० त०) । अपरात् = वैकल्पिक होनेसे "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इस सूत्रसे ङसिके स्थानमें "स्मात्" आदेश नहीं हुआ । मद्विशेषं = मम विशेषः, तम् (ष० त०) । आकलयित्री = आङ् + कल + णिच् + तृन् + ङीप् + सुः ॥ ७० ॥

नैषधे बत ! वृते दमयन्त्या व्रीडितो हि न बहिर्भवितास्मि ।
स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

अन्वयः—दमयन्त्या नैषधे वृते (सति) व्रीडितः (सन्) बहिः न भवितास्मि । बत ! गृहेऽपि स्वां वनितां ह्रीनिमीलि आस्यं कथं दर्शयिताहे खलु ॥ ७१ ॥

व्याख्या—दमयन्त्या = भैम्या, नैषधे = नले, वृते = स्वीकृते सति, व्रीडितः = लज्जितः सन्, बहिः = गृहाद् बहिर्भागे, न भवितास्मि = नो भविष्यामि । बतेति खेदे । तर्हि गृह एव उष्मतामित्यत्राह—स्वामिति । गृहेऽपि = स्वभवनेऽपि, स्वां = स्वकीयां, वनितां = महिलां, पत्नीमित्यर्थः । ह्रीनिमीलि = लज्जासङ्कुचितम्, आस्यं = मुखं, कथं = केन प्रकारेण, दर्शयिताहे = दर्शयिष्यामि, खलु = निश्चयेन । सोऽयमुभयतःपाशारज्जुरापतिष्यतीति भावः ॥७१॥

अनुवादः—दमयन्तीसे नलका वरण करनेपर लज्जित होता हुआ घरके बाहर स्थित नहीं हो सकूँगा । खेद है ! घरमें भी अपनी स्त्री (पत्नी) को लज्जासे संकुचित मुख कैसे दिखाऊंगा ? ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—व्रीडितः = व्रीडा + इतच् । भवितास्मि = भू + लुट् + मिप् । वनिताम् = णिच् न होनेपर कर्तृभूत "वनिता" पदसे "दर्शयिताहे" इस ण्यन्तपदके योगमें "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इस वार्तिकसे विकल्पसे कर्मसंज्ञक होकर द्वितीया । एक पक्षमें "वनितया" ऐसा रूप भी । ह्रीनिमीलि = ह्रिया निमीलति (संकुचति) इति ह्री + नि + मील + णिनिः + सुः (उपपद०) । दर्शयिताहे = दृश् + णिच् + लुट् (कर्तामें) + इट् । "णिचश्च" इससे आत्मनेपद ॥ ७१ ॥

इत्यवेत्य मनसाऽऽत्मविधेयं किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न।
नाकनायकमपास्य तमेकं सा स्म पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—त्रिविबुधी इति मनसा अवेत्य किञ्चन आत्मविधेयं न बुबुधे। सा तम् एकं नाकनायकम् अपास्य परस्परम् आस्यं पश्यति स्म ॥ ७२ ॥

व्याख्या—त्रिविबुधी = देवत्रयी, इति = एवं, पूर्वपद्यत्रयोक्तप्रकारेणेति भावः। मनसा = चित्तेन, अवेत्य = आलोच्य, किञ्चन = किमपि, आत्मविधेयं = स्वकर्तव्यं, न बुबुधे = नो विवेद। किञ्च सा = पूर्वोक्ता, त्रिविबुधीति भावः। तं =पूर्वोक्तम्, एकं, नाकनायकं = स्वर्गपतिम्, इन्द्रमित्यर्थः। अपास्य = त्यक्त्वा, परस्परम् = अन्योन्यम्, आस्यं=मुखं, पश्यति स्म=अपश्यत् ॥ ७२ ॥

अनुवादः—यम, वरुण और अग्नि ये तीन देवता मनसे ऐसा विचार कर कुछ भी अपना कर्तव्य नहीं जान सके। तीनोंने एक इन्द्रको छोड़कर परस्पर एकने दूसरेका मुख ताका ॥ ७२ ॥

टिप्पणी—त्रिविबुधो=त्रयाणां विबुधानां समाहारः (द्विगु०)। अवेत्य = अव+इण्+क्त्वा (ल्यप्)। आत्मविधेयम् = आत्मनो विधेयं, तत् (ष० त०)। बुबुधे =बुध+लिट्+त। नाकनायकं = नाकस्य नायकः, तम् (ष० त०)। अपास्य = अप+अस्+क्त्वा (ल्यप्) ॥ ७२ ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वाऽनुगाऽऽननमवेक्ष्य ऋभुक्षाः।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

अन्वयः—कपटे पटुः ऋभुक्षाः अधुना किं विधेयम् इति विमुग्धं स्वाऽनुगाऽऽननम् अवेक्ष्य नलस्य वञ्चनं समभिलष्य उच्चैः शंसति स्म ॥ ७३ ॥

व्याख्या—कपटे = परवञ्चने, पटुः = कुशलः, ऋभुक्षाः = इन्द्रः, अधुना = सम्प्रति, किं विधेयं = किं कर्तव्यम्, इति = अनिश्चयात्, विमूढं = विशेषमोहयुक्तं, स्वाऽनुगाऽऽननम् = आत्माऽनुयायिवदनम्, अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, नलस्य = नैषधस्य, वञ्चनं = प्रतारणं, समभिलष्य = अभिसन्धाय, उच्चैः = तारस्वरेण, शंसति स्म = जगाद ॥ ७३ ॥

अनुवादः—कपटमें कुशल इन्द्रने "अभी क्या करना चाहिए" इस विषयमें मोहयुक्त अपने अनुयायी यम आदिका मुख देखकर नलकी प्रतारणाका अभिलाष कर ऊँचे स्वरसे कहा ॥ ७३ ॥

टिप्पणी—विधेयं = वि+धा+यत्। विमुग्धं=वि+मुह्+क्तः+अम्। स्वाऽनुगाऽऽननं = स्वस्य अनुगाः (ष० त०), स्वाऽनुगानाम् आननं, तत्

(ष० त०)। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। समभिलष्य = सम् + अभि + लष् + क्त्वा (ल्यप्) ॥ ७३ ॥

"सर्वतः कुशलभागसि कच्चित्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।
स्वाऽऽसनार्धसुहृदस्तव रेखां वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—सर्वतः कुशलभाक् असि कच्चित्? त्वं स नैषध इति नः प्रतिभा, तव रेखां स्वाऽऽसनाऽर्धसुहृदः वीरसेननृपतेः इव विद्मः ॥ ७४ ॥

व्याख्या—सर्वतः = विश्वतः, स्वाम्यमात्यादिषु सप्तस्वङ्गेष्विति भावः। कुशलभाक् = क्षेमसम्पन्नः, असि = विद्यसे, कच्चित् = किम्। त्वं = भवान्, सः = प्रसिद्धः, नैषधः = नलः, इति = एवं, नः = अस्माकं, प्रतिभा = प्रतितिः। तत्र हेतुं प्रदर्शयति स्वाऽऽसनार्धसुहृद इति। तव = भवतः, रेखाम् = आकृतिं, स्वाऽऽसनाऽर्धसुहृदः = आत्माऽर्धासनमित्रस्य, वीरसेननृपतेः इव = वीरसेनाऽऽख्यनृपस्य इव, विद्मः = जानीमः ॥ ७४ ॥

अनुवादः—सर्वत्र, स्वामी अमात्य आदि सातों अङ्गोंमें आप कुशलसम्पन्न हैं क्या ? आप वे ही नल हैं ऐसी मुझे प्रतीति हो रही है, क्योंकि आपकी आकृति अपने आधे आसनके मित्र वीरसेन नामके राजाके समान हम लोग जान रहे हैं ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—कुशलभाक्=कुशलं भजतीति, कुशल + भज् + ण्विः (उपपद०) + सुः। कच्चित् = कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः। स्वाऽऽसनार्धसुहृदः=स्वस्य आसनं (ष० त०), तस्य अर्धं (ष० त०) तस्मिन् सुहृत्, तस्य (स० त०)। वीरसेननृपतेः = नृणां पतिः (ष० त०), वीरसेनश्चाऽसौ नृपतिः, तस्य (क० धा०)। विद्मः = विद् + लट् + मिस्। राजा वीरसेनके आकारका सादृश्य आपमें देखनेसे आप राजा वीरसेनके पुत्र हैं हम लोग ऐसा जान रहे हैं, यह तात्पर्य है ॥ ७४ ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयाऽत्र शुभयाऽजनि यन्नः ।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं नाऽध्वनोऽर्द्धमिदमागमितः किम् ? ॥ ७५ ॥

अन्वयः—"हे नल ! क्व प्रयास्यसि ?" इति उक्त्वा अलम्। यत् नः अत्र यात्रया शुभया अजनि। तत् फलसत्वरया तया एव त्वम् इदम् अध्वनः अर्धम् आगमितो न किम् ? ॥ ७५ ॥

व्याख्या—हे नल = हे नैषध !, क्व = कुत्र, प्रयास्यसि = गमिष्यसि, इति = एवम्, उक्त्वा = कथयित्वा, पृष्ट्वेत्यर्थः। अलं = पर्याप्तम्, न प्रष्टव्य-

मिति भावः। यत् = यस्मात्कारणात्, नः = अस्माकम्, अत्र = इह, यात्रया= प्रयाणेन, शुभया = कल्याण्या, सफलयेति भावः। अजनि = जातम्। तत्= तस्मात्कारणात्, फलसत्वरया = फले (शुभपरिणामे) सत्वरया (शीघ्रया), फलार्थिन्येति भावः। तया एव = यात्रया एव कर्त्र्या, त्वम्, इदम् = एतत्, अध्वनः अर्धम् = अर्धमार्गम्, आगमितो न किम् = प्रापितो न किम्। अस्मदर्थमेव इदं तवागमनमिति भावः ॥ ७५ ॥

अनुवादः—"हे नल ! आप कहाँ जायँगे" ऐसा नहीं कहना चाहिए। जिससे कि हम लोगोंका यहाँ आगमन सफल हुआ। उस कारणसे फलका अभिलाष करनेवाले उस आगमनसे ही आप इस आधे मार्गमें प्राप्त नहीं किये गये हैं क्या ? ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—प्रयास्यसि = प्र + या + लृट् + सिप्। उक्त्वा = ब्रूञ् (वच्) + क्त्वा, "अलम्" इस पदके योगमें "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इस सूत्रसे क्त्वा प्रत्यय। अजनि = जन् + लुङ् (भावमें) च्लि (चिण्) + त। फलसत्वरया = त्वरया सहिता सत्वरा (तुल्ययोगबहु०)। फले सत्वरा, तया (स० त०)। आगमितः = आङ् + गम् + णिच् + क्तः। हम लोगोंके लिए ही आपका यह आगमन है यह अभिप्राय है ॥ ७५ ॥

एष नैषध ! स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः।
यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमवगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे नैषध ! एष स दण्डभृत्। एष ज्वालजालजटिलः स हुताऽशः। एष च स यादसां पतिः। शेषं (माम्) सुराणां शासितारम् अवगच्छ ॥ ७६ ॥

व्याख्या—हे नैषध = हे नल !, एषः = पुरोवर्ती, सः = प्रसिद्धः, दण्डभृत्= यमः। एषः = पुरोवर्ती, ज्वालजालजटिलः = अर्चिःसमूहव्याप्तः, सः=प्रसिद्धः, हुताऽशः = अग्निः। एष च = पुरोवर्ती च, सः = प्रसिद्धः, यादसां = जलजन्तूनां, पतिः = स्वामी, वरुण इति भावः, अस्तीति शेषः। शेष = शिष्टं, मामिति शेषः। सुराणां = देवानां, शासितारं = शासनकर्तारं, देवेन्द्रमिति भावः। अवगच्छ = जानीहि ॥ ७६ ॥

अनुवादः—हे नल ! ये प्रसिद्ध यमराज हैं। ये ज्वालाओंके समूहसे व्याप्त प्रसिद्ध अग्नि हैं। ये जलजन्तुओंके स्वामी प्रसिद्ध वरुण हैं ! अवशिष्ट मुझको आप देवताओंके शासक इन्द्र जानिए ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—दण्डभृत् = दण्डं बिभर्तीति, दण्ड + भृ + क्विप् (उपपद०)+ सुः। ज्वालजालजटिलः = ज्वालानां जालम् (ष० त०), जटाः सन्ति यस्मिन् स जटिलः, जटा शब्दके पिच्छादिगणमें पढ़े जानेसे "लोमाऽऽदिपामाऽऽदिपिच्छाऽऽदिभ्यः शनेलचः" इस सूत्रसे इलच् प्रत्यय। ज्वालजालेन जटिलः (तृ० त०)। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ" इत्यमरः। सुराणाम् = "शासितारम्" इस पदके योगमें कर्ममें षष्ठी। शासितारं=शास्तीति शासिता, तम्। शास् + तृच् + अम्। अवगच्छ = अव + गम् + लोट् + सिप् ॥ ७६ ॥

अर्थिनो वयममी समुपेमस्त्वां किलेति फलिताऽर्थमवेहि।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—(हे नल !) अमी वयम् अर्थिनः (सन्तः) त्वां समुपेमः किल, इति फलिताऽर्थम् अवेहि। क्षणम् अध्वनः खेदम् अपास्य भवति कार्यनिवेदं कुर्महे ॥ ७७ ॥

व्याख्या—(हे नल !) अमी = एते, वयम् = इन्द्रादिदेवाः, अर्थिनः = याचकाः सन्तः, त्वां = भवन्तं, समुपेमः = प्राप्नुमः, किल = खलु। इति = एवं, फलिताऽर्थं = तात्पर्यम्, अवेहि = जानीहि। अतः क्षणं = कंचित्कालम्, अध्वनः = मार्गस्य, खेदं = परिश्रमम्, अपास्य = यापयित्वा, भवति = त्वयि, विषये, कार्यनिवेदं = कृत्यनिवेदनं, कुर्महे = विदध्मः ॥ ७७ ॥

अनुवादः—(हे नल !) ये हम लोग (इन्द्र आदि देव) याचक होते हुए आपके पास आये हैं, आप इस फलित अर्थको जान लें। कुछ कालतक मार्गके परिश्रमको मिटाकर आपको अपने कार्यका निवेदन करते हैं। ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—अर्थिनः = असन्निहितः अर्थः येषां ते, तस्य अर्थ शब्दसे "अर्थाच्चाऽसन्निहिते" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय। "मार्गणो याचकाऽर्थिनौ" इत्यमरः। समुपेमः = सम् + उप + इण् + लट् + मस्। फलिताऽर्थं = फलितश्चाऽसौ अर्थः, तम् (क० धा०)। अवेहि = अव + इण् + लोट् + सिप् (हि)। क्षणम् = अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। अपास्य=अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्)। कार्यनिवेदं = कार्यस्य निवेदः, तम् (ष० त०)। कुर्महे = (डु) कृञ् + लट् + महिङ् ॥ ७७ ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य विडौजा जोषमाप न विशिष्य बभाषे।
नाऽत्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवाऽवधि गुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥

अन्वयः—विडौजाः ईदृशीं गिरम् उदीर्य जोषम् आप, विशिष्य न बभाषे। अत्र अभिधाकुशलत्वे चित्रं न, अस्य शैशवाऽवधि गुरुः गुरुः ॥ ७८ ॥

व्याख्या—विडौजाः = इन्द्रः, ईदृशीम् = एतादृशीं, पूर्वोक्तां सामान्यनिर्दिष्टामिति भावः। गिरं = वाणीम्, उदीर्य = उक्त्वा, जोषं = मौनम्, आप = प्राप, तूष्णीं बभूवेति भावः। विशिष्य = विशेषमाश्रित्य, विविच्येति भावः। न बभाषे = नो जगाद। अत्र = अस्मिन्, अभिधाकुशलत्वे = वचनकौशले, चित्रं न = आश्चर्यं न, अस्य = इन्द्रस्य, शैशवाऽवधि = बाल्यादारभ्येत्यर्थः। गुरुः = आचार्यः, गुरुः = बृहस्पतिः, बृहस्पतिशिष्यस्येन्द्रस्य वचनकौशले किमाश्चर्यमिति भावः॥ ७८॥

अनुवादः—इन्द्र ऐसा वचन कहकर चुप हुए, उन्होंने विशेष रूपसे कुछ नहीं कहा। इन्द्रके वचन-कौशलमें कुछ आश्चर्य नहीं है, जिनके बचपनसे ही आचार्य बृहस्पति हैं॥ ७८॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद्+ईर+क्त्वा (ल्यप्)। जोषं="तूष्णीं जोषं भवेन्मौनम्" इति हलायुधः। आप = आपॢ + लिट् + तिप् (णल्)। बभाषे = भाष+लिट्+त (एश्)। अभिधाकुशलत्वे=अभिधायाः कुशलत्वं, तस्मिन् (ष० त०)। शैशवाऽवधि=शैशवम् अवधिः यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०), क्रि० वि०। गुरुः = "गुरुर्गीःपतिपित्रादौ" इति वैजयन्ती। इस पद्यमें "गुरुर्गुरुः" यहाँपर लाटाऽनुप्रास है॥ ७८॥

अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम्।
अर्चनाऽर्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये॥ ७९॥

अन्वयः—अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा स, नृपः स्वं तच्चरणानाम् अर्चनाऽर्थं स्फुटकदम्बकदम्बम् इव प्रणामकरणात् उपनिन्ये॥ ७८॥

व्याख्या—अथ सरलप्रकृतेर्वदान्यस्य नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः पद्यैराह—अर्थिनामेत्यादिना। अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा = याचकाऽऽख्यारोमाञ्चितशरीरः, स नृपः = राजा नलः, स्वम् = आत्मानं, तच्चरणानाम् = इन्द्रादिदेवपादानाम्, अर्चनाऽर्थं = पूजनाऽर्थं, स्फुटकदम्बकदम्बम् इव = विकसितनीपपुष्पवृन्दम् इव, प्रणामकरणात् = अभिवादनव्याजात्, उपनिन्ये = समर्पयामास॥ ७९॥

अनुवादः—याचकोंके नामके श्रवणसे रोमाञ्चित शरीरवाले राजा नलने अपनेको देवताओंके चरणोंकी पूजाके लिए विकसित कदम्बपुष्पोंके समूहके समान प्रणाम करनेसे समर्पण किया॥ ७९॥

टिप्पणी—अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा = अर्थी चाऽसौ नाम (क० धा०)। हृष + क्त + जस् = हृषितानि, "हृषेर्लोमसु" इस सूत्रसे वैकल्पिक इट् आगम। हृषितानि अखिलानि लोमानि यस्य सः (बहु०)। अर्थिनाम्ना हृषिताऽखिल-लोमा (तृ० त०)। तच्चरणानां = तेषां चरणाः, तेषाम् (ष० त०), प्रणामकरणात् = प्रणामस्य करणं, तस्मात् (ष० त०)। उपनिन्ये = उप + णीञ् + लिट + त (एश्)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७९ ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभिस्तादृशं कथमहो ! मदधीनम्।
ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

अन्वयः—दिगधिपैः अमीभिः दुर्लभं किं, तादृशं कथं मदधीनम्। अहो ! ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य नैषधेन चिराय समशायि ॥ ८० ॥

व्याख्या—दिगधिपैः = दिक्पालैः, अमीभिः = एतैः, इन्द्रादिभिरित्यर्थः। दुर्लभं = दुष्प्राप्यं, किम् ?, तादृशं = दुर्लभं वस्तु, कथं = केन प्रकारेण, मदधीनं = मदायत्तम्। ईदृशम् = एतादृशं, विरोधं = विरुद्धप्रकारं, मनसि-कृत्य = निधाय, नैषधेन = नलेन, चिराय = बहुकालपर्यन्तं, समशायि = संशयितं, विचारितमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि दिक्पालोंको दुर्लभ क्या है ? वैसा दुर्लभ पदार्थ कैसे मेरे अधीन है ? ऐसे विरोधको विचार कर नलने बहुत कालतक संशय किया ॥ ८० ॥

टिप्पणी—दिगधिपैः = दिशाम् अधिपाः, तैः (ष० त०)। मदधीनं = मयि अधीनम् (स० त०)। मनसिकृत्य = "मनसि" इस पदको "अनत्याधान उरसिमनसी" इस सूत्रसे गतिसंज्ञा होकर "कुगतिप्रादयः" इससे समास होनेसे क्त्वाके स्थानमें ल्यप्। समशायि = सम् + शीङ + लुङ् (भावमें) + त ॥ ८० ॥

जीविताऽवधि वनीपकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत्।
अर्थिने परिवृढाय सुराणां किं वितीर्य परितुष्यतु चेतः ? ॥ ८१ ॥

अन्वयः—अखिलैः वनीपकमात्रैः जीविताऽवधि याच्यमान यत् सुलभं, सुराणां परिवृढाय अर्थिने किं वितीर्य चेतः परितुष्यतु ॥ ८१ ॥

व्याख्या—नलस्य संशयप्रकारमाह द्वादशभिः पद्यैः—जीविताऽवधीति। अखिलैः = समस्तैरपि, वनीपकमात्रैः = याचकमात्रैः, यैः कैश्चिद्याचकैरिति भावः। जीविताऽवधि = प्राणपर्यन्तं, याच्यमानं = प्रार्थ्यमानं, यत् = वस्तु, सुलभं = सुप्रापं, सुराणां = देवानां, परिवृढाय = प्रभवे, इन्द्रायेति भावः।

अर्थिने = याचकाय, किं = वस्तु, वितीर्य = दत्त्वा, चेतः = चित्तं, परितुष्यतु= सन्तुष्येत् ॥ ८१ ॥

अनुवादः—संपूर्ण याचकमात्रोंसे प्राणपर्यन्त माँगा गया जो पदार्थ सुलभ है, देवताओंके प्रभु इन्द्ररूप याचकको कौन-सा पदार्थ देकर चित्त सन्तुष्ट हो जाय ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—वनीपकमात्रैः = वनीपका एव वनीपकमात्राणि; तैः (रूपक०), "वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ।" इत्यमरः । जीविताऽवधि = जीवितम् अवधिः यस्य तत् (बहु०) । याच्यमानं = याच्यते इति, याच+लट् (कर्ममें)+यक्+शानच्+सुः । सुलभं = सु+लभ्+खल् + सुः । परितुष्यतु = परि+तुष्+लोट्+तिप् । प्राणपर्यन्त वस्तु याचकमात्रको साधारण है, उससे अधिक कौन वस्तु इन्द्रको देनेके लिए है ? नलने ऐसा विचार किया यह अभिप्राय है ॥ ८१ ॥

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।
न स्वमेव मम साऽर्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

अन्वयः—उर्वी यस्याः षोडशीम् अपि कलां न अर्हति, (अत एव) धनात् अपि जीवितात् अपि गुर्वी, सा भीमजा मे हृदि परम् आस्ते; मम स्वम् एव न ॥ ८२ ॥

व्याख्या—ननु लोकोत्तरं वस्तु भैम्यस्ति सा दीयतामित्यत आह भीमजेति । उर्वी = भूमिः, यस्याः = भीमजायाः, षोडशीम् अपि कलां = षोडशांऽशसाम्यम् अपि, न अर्हति = न प्राप्नोति । अत एव धनात् अपि = द्रव्यात् अपि, किं बहुना–जीवितात् अपि = जीवनात् अपि, गुर्वी = अधिका, सा = तादृशी, भीमजा = भैमी, मे = मम, हृदि = हृदये, परं = सम्यक्, आस्ते = विद्यते, किन्तु (सा = दमयन्ती), मम = नलस्य, स्वम् एव न = स्वकीयं वस्तु एव न, कन्यात्वादिति भावः ॥ ८२ ॥

अनुवादः—भूमि भी जिस दमयन्तीके सोलहवें भागको भी पानेके योग्य नहीं है, अत एव धनसे और मेरे जीवनसे भी अधिक वैसी दमयन्ती मेरे हृदयमें अच्छी तरह मौजूद है किन्तु वह मेरी अपनी वस्तु नहीं है ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—षोडशीं = षट् च दश च षोडश (द्वन्द्व०) । षोडशानां पूरणी षोडशी ताम्, षोडशन्+डट् (मट्)+ ङीप् + अम् । गुर्वी = गुरु+ङीप् "वोतो गुणवचनात्" इससे ङीप् । भीमजा = भीमाज्जाता, भीम+जन्+ड

(उपपद०)+टाप्+सुः। कन्याके परकीया होनेसे दमयन्ती मेरी वस्तु नहीं है, उनमें स्वत्व होने पर भी "देयं दारसुतादृते" पत्नी और सन्तानको छोड़कर और वस्तु देनी चाहिए ऐसा वचन है, यह अभिप्राय है ।।८२।।

मीयतां कथमभीप्सितमेषां, दीयतां द्रुतमयाचितमेव ।
तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—एषाम् अभीप्सितं कथं मीयताम् ? अयाचितम् एव द्रुतं कथं दीयताम् ? यः वाञ्छां कलयन् अपि अर्थिवागवसरं सहते, तं धिक् अस्तु ।। ८३ ।।

व्याख्या—एषां = देवानाम् , अभीप्सितम् = अभीष्टं वस्तु, कथं = केन प्रकारेण, मीयतां = ज्ञायेत । अयाचितम् एव = अप्रार्थितं यथा तथा एव, द्रुतं= शीघ्रं, कथं=केन प्रकारेण, दीयतां=वितीर्यतां, यः = दाता जनः । वाञ्छां= याचकस्य इच्छां, कलयन् अपि=जानन् अपि, अर्थिवागवसरं=याचकवाणी-प्रसङ्गं, याच्ञाकालमित्यर्थः । सहते=मृष्यति, प्रतीक्षत इत्यर्थः । तं=दातारं, धिक् अस्तु, स गर्ह्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अनुवादः—देवताओंका अभीष्ट (माँगी जानेवाली वस्तु) कैसे जाना जाय ? माँगे बिना ही कैसे दिया जाय ? जो (दाता) याचककी इच्छाको जानता हुआ भी याचकके वाक्यके अवसरकी प्रतीक्षा करता है उसे धिक्कार हो ।।८३।।

टिप्पणी—अभीप्सितम्=अभि+आप्+सन्+क्तः + सुः। मीयतां= माङ+लोट्+त (कर्ममें)। अयाचितं=न याचितं, यथा तथा (नञ्०)। दीयताम्=दा+लोट् (कर्ममें)+त। कलयन्=कल+णिच्+लट् (शतृ) +सुः। अर्थिवागवसरम्=अर्थिनो वाक् (ष० त०), तस्या अवसरः, तम् (ष० त०)। सहते=सह+लट्+त। तम् = "धिक्"के योगमें द्वितीया। नारायण पण्डितने दानके फलोंका तारतम्य निम्नलिखित श्लोकमें दिखलाया है—

"गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय, याचिते तु तदर्धकम् ।।"

अर्थात् याचकके पास जाकर जो दान किया जाता है उसका फल अनन्त है। याचकको बुलाकर जो दान किया जाता है उसका फल सहस्रगुण (हजार गुना) है, माँगनेपर किये जानेवाले दानका फल उसका आधा समझा जाता है ।। ८३ ।।

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।
अर्थिना यदघमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

अन्वयः—चटुकाकुविडम्बं प्रापितेन बहुयाचनलज्जां लम्भितेन अर्थिना दाता यत् अघम् अर्जति, विलम्ब्य ददानः तत न लुम्पति ॥ ८४ ॥

व्याख्या—चटुकाकुविडम्बं = चटुकाकुभ्यां (प्रियवाक्यदीनवाक्याभ्याम्) विडम्बं (हास्यत्वम्), प्रापितेन = नीतेन, दात्रेति शेषः । एवं च बहुयाचनलज्जाम् = बहुयाचनेन (अधिकप्रार्थनेन) लज्जां (व्रीडाम्), लम्भितेन = प्रापितेन, दात्रेति शेषः । तादृशेन अर्थिना = याचकेन, कारणरूपेण । दाता = दानकर्ता जनः, यत्, अघं = पापम्, अर्जति = सम्पादयति, विलम्ब्य = विलम्बं कृत्वा, ददानः = दाता, तत् = अघं, न लुम्पति = नो विहन्ति, तस्य पापस्य प्रायश्चित्तमपि नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अनुवादः—प्रिय वाक्य और दीन वाक्यसे हास्यपात्र बनाये गये तथा अनेक बार याचनासे लज्जाको प्राप्त कराये गये याचकसे दाता (देनेवाला) जिस पापको अर्जन करता है विलम्बसे देनेवाला (दाता) उस पापको नष्ट नहीं करता है (उस पापका प्रायश्चित्त ही नहीं है) ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—चटुकाकुविडम्बं = चटुश्च काकुश्च (द्वन्द्व०), ताभ्यां विडम्बः, ताम् (तृ० त०)। प्रापितेन = प्र + आप् + णिच् + क्तः + टा । बहुयाचनलज्जां = बहु (यथा तथा) याचनम् (सुप्सुपा०)। बहुयाचनेन लज्जा, ताम् (तृ० त०)। लम्भितेन = लभ् + णिच् + क्तः + (कर्ममें) टा। अर्थिना = अर्थ + इनिः + टा। "मार्गणो याचकार्ऽथिनौ" इत्यमरः। दाता = ददातीति, दा + तृच् । अर्जति = अर्ज + लट् + तिप् । विलम्ब्य = वि + लबि + क्त्वा (ल्यप्)। ददानः = दा + लट् (शानच्) + सुः । लुम्पति = "लुप्लृ छेदने" धातुसे लट् + तिप्, "शे मुचादीनाम्" इस सूत्रसे नुम् ॥ ८४ ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय ।
याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितमेतत् ॥ ८५ ॥

अन्वयः—वदान्यैः प्रदेयम् उपनीय अर्थिजनाय यत् सलिलं दीयते, एतत् याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितम् ॥ ८५ ॥

व्याख्या—वदान्यैः = दातृभिः, प्रदेयं = दातव्यद्रव्यम्, उपनीय = समीपे संस्थाप्य, अर्थिजनाय = याचकजनाय, यत् सलिलं = जलं, दीयते = वितीर्यते, एतत् = सलिलदानं, याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितं =

प्रार्थनावचनवैफल्यसन्देहभीतिमूर्च्छितत्वभेषजम्, एतत् नो यदि? तर्हि किं प्रयोजनं सलिलदानमिति भावः ॥ ८५ ॥

अनुवादः—दाता देय द्रव्यको निकट रखकर याचकको जो जल देता है, यह (जलदान), माँगनेके वचनके वैफल्यकी शङ्कासे उत्पन्न भयसे होनेवाली मूर्च्छाकी चिकित्सा है ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—प्रदेयं = प्रदातुं योग्यम्, प्र + दा + यत् + सुः । उपनीय=उप + नी + क्त्वा (ल्यप्) । अर्थिजनाय = अर्थी चाऽसौ जनः, तस्मै (क० धा०) । दीयते = दा + लट् + (कर्ममें) + त । याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितम् = याचनस्य उक्तिः (ष० त०) । विगतं फलं यस्याः सा विफला (बहु०) । तस्या भावः, विफला + त्व । याचनोक्तेः विफलत्वम् (ष० त०), तस्य विशङ्का (ष० त०), तया त्रासः (तृ० त०), तेन मूर्च्छनं (तृ० त०), तस्य चिकित्सितम् (ष०त०) । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८५ ॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किन्तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—कुशवज्जलदायी उक्तिविदग्धः द्रव्यदानविधिः अर्थिने धनमात्रं तृणवत् न प्रतिपाद्यं, किन्तु जीवनम् अपि (तृणवत् प्रतिपाद्यम्) एवम् आह ॥ ८६ ॥

व्याख्या—कुशवज्जलदायी = सकुशजलदानप्रतिपादकः, उक्तिविदग्धः = वचनचतुरः, द्रव्यदानविधिः = धनवितरणविधानं, पदार्थदानप्रतिपादकशास्त्रमिति भावः । अर्थिने = याचकाय, धनमात्रं = द्रव्यमात्रं, तृणवत् = तृणम् इव, न प्रतिपाद्यं = नो देयं, किन्तु, जीवनम् अपि = जीवितम् अपि, तृणवत् प्रतिपाद्यम्, एवम् = इत्थम्, आह = ब्रूते ॥ ८६ ॥

अनुवादः—कुशके साथ जलदानका प्रतिपादक, वचनमें चतुर, पदार्थदानका प्रतिपादक शास्त्र "याचकके लिए धनको ही तृणके समान नहीं देना चाहिए बल्कि जीवनको भी तृणके समान देना चाहिए" ऐसा कहता है ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—कुशवज्जलदायी = कुशम् अस्ति यस्मिस्तत् कुशवत् (कुश + मतुप्) । तच्च तत् जलम् (क० धा०) । दानं दायः, दा + घञ्, "आतो युक् चिण्कृतोः" इससे युक् आगम । कुशवज्जलस्य दायः (ष० त०), सोऽस्याऽस्तीति, कुशवज्जलदाय + इनिः + सुः । "कुशवज्जलदापी" यह नारायणपण्डितसंमत पाठ है । इसमें कुशवज्जलं दापयतीति ऐसा विग्रह, कुशवज्जल + दा +

णिच् + णिनिः + सुः । उक्तिविदग्धः=उक्तौ विदग्धः (स० त०) । द्रव्यदान-विधिः = द्रव्यस्य दानं (ष० त०), तस्य विधिः (ष० त०) ॥ ८६ ॥

पङ्कसङ्करविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।
अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तु ॥ ८७ ॥

अन्वयः—पङ्कसङ्करविगर्हितं कमलं श्रियः आश्रयणाय न अर्हम् । तत् सुधीः विमलम् अर्थिपाणिकमलं तद्वासवेश्म विदधीत ॥ ८७ ॥

व्याख्या—पङ्कसङ्करविगर्हितं = पापसम्बन्धनिन्दितं, कर्दमसम्बन्धनिन्दितं च, कमलं = पद्मं, श्रियः = लक्ष्म्याः, आश्रयणाय = सेवनाय, निवासायेति भावः । न अर्हं = नो योग्यम् । तत् = तस्मात्कारणात् । सुधीः = विद्वान्, विमलं = निर्मलं, निष्पङ्कमिति भावः । अर्थिपाणिकमलं = याचककरपद्मं, तद्वासवेश्म=लक्ष्मीनिवासस्थानं, विदधीत=कुर्यात्, धनं सर्वथा पात्रपाणिष्वेव निक्षेपणीयं, न तु भूमाविति भावः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—पाप वा कीचड़के सम्पर्कसे निन्दित कमल, लक्ष्मीके निवासके लिए योग्य नहीं है । इस कारणसे विद्वान् पुरुष निर्मल (पङ्करहित) पात्रके करकमलको लक्ष्मीका निवासस्थान बनावे ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—पङ्कसङ्करविगर्हितं = पङ्कस्य सङ्करः (ष० त०), "पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः" इति वैजयन्ती । पङ्कसङ्करेण विगर्हितम् (तृ० त०) । विमलं = विगतं मलं यस्मात्, तत् (बहु०) । अर्थिपाणिकमलं = पाणिः कमलम् इव (उपमित०) । अर्थिनः पाणिकमलं, तत् (ष० त०) । तद्वासवेश्म=वासस्य वेश्म (ष० त०) । तस्या वासवेश्म, तत् (ष० त०) । विदधीत = वि + धा + लिङ् + (विधिमें) + त । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ८७ ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत ! जन्म न यस्य ।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—यस्य जन्म याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय न, बत ! तेन इयं भूमिः अतिभारवती, न द्रुमैः, न गिरिभिः, न समुद्रैः (अतिभारवती) ॥ ८८ ॥

व्याख्या—यस्य=धनिनः पुरुषस्य, जन्म=उत्पत्तिः, याचमानजनमानसवृत्तेः= अर्थिजनमनोवृत्तेः, अर्थिजनमनोरथस्येति भावः । पूरणाय=सफलीकरणाय, न = नो भवति, बत = खेदोऽयमिति भावः । तेन = तादृशेन पुरुषेण, इयम् = एषा, भूमिः = भूः, अतिभारवती = अतिभारयुक्ता, न द्रुमैः = न वृक्षैः,

न गिरिभिः=न पर्वतैः, न समुद्रैः=न सागरैश्च इयं भूमिः अति भारवती इत्यर्थः। द्रुमगिरिसमुद्रेभ्यः प्रजानां बहूपकारलाभावादिति भावः ॥ ८८ ॥

अनुवादः—जिस धनी पुरुषका जन्म याचक जनके अभिलाषको पूर्ण करनेके लिए नहीं है, उस पुरुषसे यह धरती अत्यन्त भार (बोझ) वाली है, न पेड़ोंसे, न पर्वतोंसे और न समुद्रोंसे ही यह धरती भारवाली है ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—याचमानजनमानसवृत्तेः=याचन्त इति याचमानाः, याच+लट् (शानच्) + जस्। ते च ते जनाः (क० धा०)। मानसस्य वृत्तिः (ष० त०)। याचमानजनानां मानसवृत्तिः, तस्याः (ष० त०)। अतिभारवती = अत्यन्तं (यथा तथा) भारः (सुप्सुपा०)। सोऽस्ति यस्याः सा, अतिभार+मतुप्+ङीप्। यह पृथ्वी कृपणोंसे बोझवाली है, पेड़ों, पर्वतों और समुद्रोंसे बोझवाली नहीं है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें परिसंख्या अलङ्कार है ॥ ८८ ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयाऽर्पयतु जातु परस्मै।
तत्र नैष कुरुते मम चित्रं, यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

अन्वयः—कृपणः जीवन् तृष्णया जातु परस्मै धनानि मा अर्पयतु, एष तत्र मम चित्रं न कुरुते (किन्तु) मृतः अपि नं अर्पयति (नार्पाणि कुरुते) ॥८९॥

व्याख्या—कृपणः = कदर्यः, जीवन् = प्राणन्, तृष्णया = अतिलोभेन, जातु = कदाऽपि, परस्मै = अन्यस्मै, याचमानायेति भावः। धनानि=द्रव्याणि, मा अर्पयतु = नो ददातु, एषः = कृपणः, तत्र = तस्मिन्, जीवनाऽवसराऽनर्पणे, मम चित्रम् = आश्चर्यं, न कुरुते = नो विदधाति, किन्तु मृतः अपि = पञ्चत्वं गतः अपि, न अर्पयति = नो ददाति, नार्पयति = धनानि नृपसम्बन्धीनि कुरुते तत्र चित्रं करोति ॥ ८९ ॥

अनुवादः—कञ्जूस, जीता हुआ तृष्णासे कभी भी दूसरेको धन भले ही न दे, वह उसमें मुझे आश्चर्य नहीं पैदा करता है किन्तु मरनेपर भी नहीं देता है, मरनेपर धनको राजाके अधीन करता है उसमें आश्चर्य उत्पन्न करता है ॥८९॥

टिप्पणी—जीवन् = जीव+लट् (शतृ)+सुः। अर्पयतु = ऋ+णिच्+लोट्+तिप्। नार्पयति = नृपस्य इमानि नार्पाणि, नृप + अण्+जस्। नार्पाणि कुरुते नार्प+णिच्+लट्+तिप्। इस पद्यमें विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ८९ ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

अन्वयः—जगत्यां दातृजातम् अवमत्य मां याचितवद्भिः अमीभिः यत् यशो मयि निवेशितम् । एतन्निष्क्रयस्तु कतमः अस्तु ॥ ९० ॥

व्याख्या—जगत्यां = भुवने, दातृजातं = दायकसमूहम्, अवमत्य = अवधीर्य, मां = नलं, याचितवद्भिः = प्रार्थितवद्भिः अमीभिः = एभिः देवैः, यत्, यशः = कीर्तिः, मयि = नले, स्थापितं = निहितम्, एतन्निष्क्रयस्तु = एतत्प्रतिनिधिभूतस्तु, कतमः = कः पदार्थः, अस्तु = भवतु ॥ ९० ॥

अनुवादः—लोकमें अन्य दाताओंका अनादर करके मुझसे याचना करनेवाले इन इन्द्र आदि देवताओंने जो यश मुझमें स्थापित कर दिया उसके एवजमें कौनसा पदार्थ हो ? ॥ ९० ॥

टिप्पणी—दातृजातं=दातॄणां जातं, तत् (ष० त०) । अवमत्य = अव+ मन् + क्त्वा (ल्यप्) । याचितवद्भिः = याच् + क्तवतु + भिस् । निवेशितं = नि + विश+णिच् + क्तः + सुः । एतन्निष्क्रयः = एतस्य निष्क्रयः (ष० त०) ॥ ९० ॥

लोक एष परलोकमुपेता हा ! विहाय निधने धनमेकः ।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषत्यर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—एष लोको निधने धनं विहाय एकः परलोकम् उपेता । हा! इति उदयद्दयचित्तः अर्थिबन्धुः अस्य तत् अमुं निनीषति खलु ॥ ९१ ॥

व्याख्या—एषः = अयं, लोकः = जनः, निधने = अन्त्यकाले, धनं= द्रव्यं, विहाय = त्यक्त्वा, एकः = एकाकी, सहायरहितः सन्निति भावः। परलोकं = लोकान्तरम्, उपेता = उपैष्यति । हा = कष्टम् । इति = अस्मात्कारणात्, उदयद्दयचित्तः = सदयमानसः, अर्थिबन्धुः = याचकबन्धुः, अस्य = लोकस्य, तत् = धनम्, अमुं = परलोकं, निनीषति = नेतुमिच्छति । खलु= निश्चयेन ॥ ९१ ॥

अनुवादः—यह मनुष्य अन्तकालमें धन छोड़कर अकेले ही परलोकको जायेगा, हाय ! इस कारणसे दयालु चित्तवाला याचकरूप बन्धु उस (मनुष्य) के उस धनको परलोकमें पहुँचाना चाहता है ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—विहाय = वि+हा+क्त्वा (ल्यप्) । परलोकं = परश्चासौ लोकः, तम् (क० धा०) । उपेता = उप+इण्+लुट्+तिप् । उदयद्दयचित्तः=

उदयन्ती दया यस्मिंस्तत् (बहु०), उदयद्दयं चित्तं यस्य सः (बहु०)। अर्थि-बन्धुः = अर्थी एव बन्धुः (रूपक०)। निनीषति = नेतुम् इच्छति, नी+सन्+लट्+तिप्। अन्य बन्धु धनीका सर्वस्व स्वयम् ही लेते हैं, धनको धनीके पास नहीं पहुँचाते हैं, इस कारणसे आपत्तिका बन्धु याचक, संग्रहके योग्य है यह तात्पर्य है ।। ९१ ।।

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि, कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

अन्वयः—साधुः इह एकग्राहि, दिवि कोटिगुणितं दायि दानपात्रम् (एव) अधमर्णं सुकृतैः एति यदि (तदा) असीदत् पारलौकिकं कुसीदं कर्तुम् (अलम्) ॥ ९२ ॥

व्याख्या—साधुः = सज्जनो वार्धुषिकश्च, इह = अस्मिन् लोके, एकग्राहि= एकग्राहकं, दिवि = स्वर्गे, परलोक इत्यर्थः, कोटिगुणितं = कोटिश आवृत्तं, दायि=दातृ, एतादृशं दानपात्रम्=वितरणभाजनं, याचकमित्यर्थः, तदेव अधमर्णं= धनग्राहि, सुकृतैः = पुण्यैः; एति यदि = प्राप्नोति चेत्, तदा असीदत् = अविनश्यत्, पारलौकिकं = लोकान्तरभवं, कुसीदं = वृद्धिजीवनं, कर्तुं, = विधा-तुम्, अलम् इति शेषः, पर्याप्तम् इति भावः ॥ ९२ ॥

अनुवादः—सज्जन और वृद्धिजीवी (सूदखोर) इस लोकमें एक लेता है और परलोकमें करोड़गुना देनेवाले दानपात्ररूप ऋणी (कर्जगार) को पुण्यों-से प्राप्त करता है तो नष्ट नहीं होनेवाले परलोकमें मिलनेवाले वृद्धिजीवनको करनेके लिए पर्याप्त है ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—साधुः = "साधुस्त्रिषु हिते रम्ये, वार्धुषौ सज्जने पुमान्।" इति वैजयन्ती। एकग्राहि = एकं गृह्णातीति, एक+ग्रह+णिनिः (उपपद०)+ अम्। कोटिगुणितं=कोट्या गुणितं, तत् (तृ० त०), दायि = ददातीति, तत्, दा धातुसे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" इस सूत्रसे आधमर्ण्यमें णिनि प्रत्यय। इस पदके योगमें "कोटिगुणित" शब्दसे "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इस सूत्रसे षष्ठीके निषेधसे द्वितीया। "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा मता।" इस शास्त्रवचनके अनुसार वस्त्रमें चौगुनी, धान्यमें तिगुनी और सोनेमें दुगुनी वृद्धि-(मुनाफा) का परिमाण लोकमें कहा गया है परन्तु यह (दानपात्र) तो अपरिमित वृद्धिको देनेवाला है यह तात्पर्य है। दानपात्रं = दानस्य पात्रं, तत् (ष० त०)। अधमर्णम् = अधमम् ऋणं यस्य सः, तम् (बहु०)। "दान-

पात्रम् अधमर्णम्" यहाँपर व्यस्तरूपक है। "उत्तमर्णाऽधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्।" इत्यमरः। एति = इण्+लट्+तिप्। असीदत् = न सीदत् (नञ्०)। पारलौकिकं = परलोके भवम्, "अध्यात्मादेष्ठञिष्यते" इस वार्तिकसे अध्यात्मादिके आकृतिगण होनेसे परलोक शब्दसे ठञ् प्रत्यय और "अनुशतिकादीनां च" इस सूत्रसे उभयपदवृद्धि। कुसीदं = "कुसीदं वृद्धिजीविका" इत्यमरः। "नाऽदत्तमुपतिष्ठते" इस शास्त्रोक्तिके अनुसार विना दानके कुछ भी उपस्थित नहीं होता है अतः याचकको दान करना चाहिए यह तात्पर्य है॥ ९२॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निषधानाम्।
अर्थिदुर्लभमवाप्य च हर्षाद्याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि॥ ९३॥

अन्वयः—स निषधानां पतिः एवमादि मुहूर्तं विचिन्त्य अर्थिदुर्लभं हर्षात् उल्लसितश्रि याच्यमानमुखं च अवाप्य तान् अवोचत॥ ९३॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, निषधानां = निषधदेशानां, पतिः = पालकः, नल इति भावः। एवमादि = एवंप्रभृति, "जीविताऽवधि० ५-८१" इत्यादिकं वाक्यमिति भावः। मुहूर्तम् = अल्पकालं, विचिन्त्य = विचार्य, अर्थिदुर्लभं = याचकदुष्प्राप्यं, हर्षात् = प्रमोदात् हेतोः, उल्लसितश्रि = वर्धमानश्रीकं, प्रसन्नमिति भावः। याच्यमानमुखं च = दातृमुखं च, अवाप्य = प्राप्य, तान् = इन्द्रादीन् देवान्, अवोचत = उक्तवान्, वक्ष्यमाणानि वाक्यानीति शेषः॥९३॥

अनुवादः—निषधेश्वर नल, पहले कहे गये वाक्योंका कुछ समयतक विचार कर याचकोंसे दुष्प्राप्य, हर्षसे समृद्ध शोभावाले (प्रसन्न) दाताके मुखको प्राप्त कर देवताओंको कहने लगे॥ ९३॥

टिप्पणी—एवमादि = एवम् आदिः यस्य, तत् (बहु०)। अर्थिदुर्लभम् = अर्थिभिः दुर्लभं, तत् (तृ० त०)। उल्लसितश्रि = उल्लसिता श्रीः यस्मिन्, तत् (बहु०)। समासाऽन्तविधिके अनित्य होनेसे "नद्यृतश्च" इस सूत्रसे कप्‌का अभाव और "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इस सूत्रसे "श्री" का ह्रस्वत्व। याच्यमानमुखं = याच्यत इति याच्यमानं, याच्+लट् (कर्ममें), शानच्+सुः। याच्यमानस्य (दातुः) मुखं, तत् (ष० त०)। अवाप्य = अव+आप्+क्त्वा (ल्यप्)। अवोचत = वच+लुङ्+त॥ ९३॥

नाऽस्ति जन्यजनकव्यतिभेदः, सत्यमन्नजनितो जनदेहः।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृताऽदां दृङ् निमज्जनमुपैति सुधायाम्॥ ९४॥

अन्वयः—(हे देवाः !) जन्यजनकव्यतिभेदो न अस्ति। जनदेहः अन्नजनितः सत्यम्। अमृताऽदां वः तनूं वीक्ष्य दृक् सुधायां निमज्जनम् उपैति खलु ॥ ९४ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) जन्यजनकव्यतिभेदः = कार्यकारणविशेषभेदः, न अस्ति = नो वर्तते, कार्यं स्वकारणादभिन्नमिति भावः। जनदेहः = मानवशरीरम्, अन्नजनितः = भक्ष्यपदार्थोत्पन्नः, इति, सत्यं = तथ्यम्। अमृतादां = पीयूषभुजां, वः = युष्माकं, तनूं = शरीरं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, दृक् = मदीयं लोचनं, सुधायाम् = अमृते, निमज्जनं = ब्रुडनम्, उपैति = प्राप्नोति, खलु = निश्चयेन ॥ ९४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) कार्य और कारणमें विशेष भेद नहीं है। मनुष्यका शरीर अन्नसे उत्पन्न होता है, यह सत्य है। अमृत खानेवाले आपलोगोंका शरीर देखकर मेरे नेत्र अमृतमें निमग्न हो जाते हैं ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—जन्यजनकव्यतिभेदः = जन्यश्च जनकश्च (द्वन्द्व०)। जन्यजनकयोः व्यतिभेदः (ष० त०)। जनदेहः = जनस्य देहः (ष० त०), अन्नजनितः = अन्नेन जनितः (तृ० त०)। अमृतादाम् = अमृतम् अदन्तीति अमृताऽदः, तेषाम्, "अदोऽनन्ने" इस सूत्रसे विट् प्रत्यय, अमृत+अद्+विट्+(उपपद०)+आम्। उपैति = उप+इण्+लट्+तिप्। "एत्येधत्यूठ्सु =" इससे वृद्धि। कार्य और कारणका विशेष भेद न होनेसे अमृतभक्षण करनेवाले आप लोगोंका शरीर देखकर मेरे नेत्र अमृतमें निमज्जनके सुखका अनुभव करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ९४ ॥

मत्तपः क्व नु तनु ? क्व फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजथेति ? ।
ईदृशान्यपि दधन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तनु मत्तपः क्व ? यूयम् ईक्षणपथं व्रजथ इति फलं वा क्व ? ईदृशानि अपि दधन्ति नः पूर्वपूरुषतपांसि पुनः जयन्ति ॥ ९५ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) तनु = अल्पं, मत्तपः = मन्नियमाचरणं, क्व = कुत्र, यूयं = भवन्तो देवाः, ईक्षणपथं = नयनगोचरं, व्रजथ = गच्छथ, इति = एतादृशं, फल वा = भवद्दर्शनरूपं महाफलं वा, क्व = कुत्र, उभयोर्वैरूप्यादिति भावः। ईदृशानि अपि = एतादृङ्महाफलानि अपि, दधन्ति = पुष्णन्ति, नः = अस्माकं, पूर्वपूरुषतपांसि = पूर्वजनियमाचरणानि, पुनः = भूयः,

जयन्ति = सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तानीदानीमपि फलन्तीति भावः ॥ ९५ ॥

अनुवादः—थोड़ी-सी मेरी तपस्या कहाँ और आप लोग जो मेरे दर्शनमार्गमें प्राप्त हो रहे हैं ऐसा महत् फल कहाँ ? ऐसे महाफलोंको पुष्ट करनेवाले हमारे पूर्वजोंकी तपस्याएँ फिर अत्यन्त उत्कर्षसे बढ़ रही हैं ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—मत्तपः = मम तपः (ष० त०)। ईक्षणपथम् = ईक्षणस्य पन्थाः, ईक्षणपथः, तम् (ष० त०)। व्रजथ = व्रज + लट् + थ। दधन्ति = धा + लट् (शतृ) + जस्। "वा नपुंसकस्य" इससे नुम् आगम पूर्वपूरुष-तपांसि = पूर्वे च ते पूरुषाः (क० धा०), तेषां तपांसि (ष० त०)। जयन्ति = जि + लट् + झिः। इस पद्यमें विरूपोंका संघटनरूप विषम अलङ्कार है ॥ ९५ ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म।
यूयमप्यहह ! पूजनमस्या यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—इलां देवीं सर्वसहनव्रतजन्म कर्म प्रत्यतिष्ठिपत् खलु। यत् यूयम् अपि निजैः पादपयोजैः अस्याः पूजनं सृजथ, अहह ! ॥ ९६ ॥

व्याख्या—(हे देवाः) इलां = पृथिवीं, देवीं = देवतां, सर्वसहनव्रतजन्म = विश्वमर्षणव्रतजन्यं, कर्म = क्रिया, सुकृतमिति भावः। प्रत्यतिष्ठिपत् = प्रतिष्ठापयामास, खलु = निश्चयेन। तत्कर्म प्रतिपादयति—यूयमिति। यत् = यस्मात्कारणात्, यूयम् अपि = भवन्तोऽपि, देवा अपि इति भावः। निजैः = स्वकीयैः, पादपयोजैः = चरणकमलैः, अस्याः = इलायाः, पूजनं = पूजां, सृजथ = कुरुथ। अहह = अद्भुतम् ॥ ९६ ॥

अनुवादः—पृथ्वी देवीको सब भारके सहनरूप व्रतसे उत्पन्न पुण्य कर्मने प्रतिष्ठित कर दिया है। जो कि आप लोगोंके समान देवता भी अपने चरण-कमलोंसे इनकी पूजा कर रहे हैं। आश्चर्य है ! ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—इलां = "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इत्यमरः। सर्वसहनव्रतजन्म = सर्वेषां (भारादीनाम्) सहनम् (ष० त०)। तदेव व्रतम् (रूपक०) तस्मात् जन्म यस्य तत् (व्यधिकरणबहु०)। प्रत्यतिष्ठिपत् = प्रति + स्था + णिच् + लुङ् + तिप्। "तिष्ठतेरित्" इस सूत्रसे उपधाका इत्त्व। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ९६ ॥

जीविताऽवधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।
तेन वश्चरणमर्चतु सोऽयं ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—इतो नरडिम्भात् जीविताऽवधि, ततः अधिकं वा किमपि मनीषितं यत् वस्तु, सोऽयं तेन वः चरणम् अर्चतु, ईदृक् पुनः किम् अस्तु ? ब्रूत ॥ ९७ ॥

व्याख्या—(हे देवाः) इतः = अस्मात्, नरडिम्भात् = मानुषशिशोः, जीविताऽवधि = जीवनपर्यन्तं, ततः = जीवितात्, अधिकम् = अतिरिक्तं वा, किमपि = किञ्चिदपि, मनीषितम् = अभीप्सितं, यत्, वस्तु = पदाऽर्थः, सः = तादृशः, अयम् = एषः, नरडिम्भ इति भावः, तेन = वस्तुना, वः = युष्माकं, चरणं = पादम्, अर्चतु = पूजयतु, ईदृक् = एतादृशं, पुनः किम्=वस्तु, अस्तु = स्यात्, ब्रूत = कथयत ॥ ९७ ॥

अनुवादः—इस मनुष्य बालकसे जीवनपर्यन्त अथ वा उससे भी अधिक कोई अभीष्ट जो वस्तु हो वह (मैं) उससे आपके चरणकी पूजा करूँ ऐसी वस्तु क्या है ? कहिए ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—इतः=इदम्+ङसिः (तसिल्) । नरडिम्भात्=नरस्य डिम्भः, तस्मात् (ष० त०) । जीविताऽवधि = जीवितम् अवधिः (सीमा) यस्य तत् (बहु०) । ततः = तद्+ङसिः (तसिल) । मनीषितं = मनीषा+इतच्+सुः । अर्चतु=अर्च+लोट्+तिप् । ब्रूत = ब्रू+लोट्+थ ॥ ९७ ॥

एवमुक्तवति मुक्तविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

अन्वयः—एवं वीरसेनतनये विनयेन मुक्तविशङ्के उक्तवति (सति) अथ कार्यकैतवगुरुः शक्रः वक्रभावविषमां गिरम् ऊचे ॥ ९८ ॥

व्याख्या—एवम् = इत्थं, वीरसेनतनये = वीरसेनपुत्रे नले, विनयेन = नम्रतया, अकपटेनेति भावः । मुक्तविशङ्के = शङ्कारहिते, उक्तवति = कथितवति सति, अथ = नलभाषणाऽनन्तरं, कार्यकैतवगुरुः = कर्तव्यप्रयोजनकपटोपदेशकः, शक्रः = इन्द्रः, वक्रभावविषमां = कुटिलत्वप्रतिकूलां, गिरं = वाणीम्, ऊचे = उवाच ॥ ९८ ॥

अनुवादः—इस प्रकार वीरसेनके पुत्र नलके नम्रतापूर्वक शङ्कारहित होकर कहनेपर कार्योंमें कपटके उपदेशक इन्द्रने कुटिलतासे प्रतिकूल वचन कहा ॥९८॥

टिप्पणी—वीरसेनतनये = वीरसेनस्य तनयः, तस्मिन् (ष० त०)। मुक्तविशङ्के =मुक्ता विशङ्का येन, तस्मिन् (बहु०)। कार्यकैतवगुरुः = कार्येषु कैतवानि (स० त०), तेषां गुरुः (ष० त०)। वक्रभावविषमां = वक्रश्चाऽसौ भावः (क० धा०), तेन विषमा, ताम् (तृ० त०)। ऊचे = ब्रूञ् (वच्)+ लिट्+त ॥ ९८ ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांऽशो ! ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर ! चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे महीमिहिकांऽशो ! (वयम्) दमयन्त्याः पाणिपीडनमहं कामयेमहि । हे निर्जितस्मर ! स्मरभीतिं चिरस्य निरस्य अत्र नो दूत्यं कुरु ॥ ९९ ॥

व्याख्या—हे महीमिहिकांऽशो=हे भूतलचन्द्र !, दमयन्त्याः=भैम्याः, पाणिपीडनमहं = विवाहोत्सवं, कामयेमहि=अभिलषामः, वयमिति शेषः । हे निर्जितस्मर = हे वशीकृतकाम !, स्मरभीतिं = कामभयं, चिरस्य = चिरकालपर्यन्तं, निरस्य = निवार्य, अत्र = पाणिपीडनकृत्ये, नः = अस्माकं, दूत्यं = दूतकर्म, कुरु=विधेहि ॥ ९९ ॥

अनुवादः—हे भूतलचन्द्र ! हमलोग दमयन्तीके विवाहके उत्सवकी कामना करते हैं। हे कामदेवको जीतनेवाले (नल !) ! कामदेवके भयको चिरकालपर्यन्त निवारण कर इस विवाहके कार्यमें आप हम लोगोंके दूतका कार्य करें ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—महीमिहिकांऽशो = मिहिका अंशुर्यस्य सः (बहु०)। "प्रालेयो मिहिका" इत्यमरः । मह्यां मिहिकांऽशुः (स० त०), तत्सम्बुद्धौ । पाणिपीडनमहं=पाणेः पीडनम् (ष० त०)। "तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।" इत्यमरः । पाणिपीडनम् एव महः, तम् (रूपक०)। कामयेमहि = कम्+ णिङ्+विधिलिङ्+महिङ् । निर्जितस्मर = निर्जितः स्मरो येन, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। स्मरभीतिं = स्मरात् भीतिः, ताम् (प०त०)। चिरस्य="चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।" इत्यमरः । निरस्य = निर्+अस्+ क्त्वा (ल्यप्)। दूत्यं = दूतस्य कर्म, दूत शब्दसे "दूतस्य भागकर्मणी" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय । कुरु = कृ+लोट्+सिप् ॥ ९९ ॥

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते ? भास्वतस्तु कतमस्तुलयाऽऽस्ते ? ॥ १०० ॥

अन्वयः—(हे नल !) अधिक्षिति शतं भूपा आसते । त्वं तोयराशिः असि,

ते कूपाः खलु। ते ते ग्रहा दिवि न जाग्रति ? तु कतमो भास्वतः तुलया आस्ते ? ॥ १०० ॥

व्याख्या—(हे नल !) अधिक्षिति = पृथिव्यां, शतं=वहुसंख्यकाः, भूपाः= राजानः, आसते = सन्ति। तत्र त्वं, तोयराशिः = समुद्रः, असि = विद्यसे, ते = भूपाः, कूपाः = उदपानानि, खलु, दृष्टान्तेनाऽमुमर्थं साधयति—किं ग्रहा इति। दिवि=आकाशे, ते ते ग्रहाः = चन्द्रादयः, न जाग्रति ? = न प्रकाशन्ते किम् ?, तु = किन्तु, कतमः = कः, ग्रहः = चन्द्रादिः, भास्वतः = सूर्यस्य, तुलया = साम्येन, आस्ते = विद्यते, न कोऽपीति भावः ॥ १०० ॥

अनुवादः—(हे नल !) पृथिवीपर सैकड़ों राजा हैं, परन्तु आप समुद्र हैं और वे (अन्य राजा लोग) कुएँ हैं। चन्द्र आदि अनेक ग्रह आकाशमें प्रकाशित नहीं हैं क्या ? किन्तु कौन-सा ग्रह सूर्यके समान है ? (कोई नहीं) ॥ १०० ॥

टिप्पणी—अधिक्षिति = क्षितौ इति "अव्ययं विभक्ति०" इत्यादि सूत्रसे विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव। आसते = आस + लट् + झः। तोयराशिः = तोयानां राशिः (ष० त०)। जाग्रति = जागृ + लट् + झिः। कतमः = किम् + डतमच् + सुः। भास्वतः = भास् + मतुप् + ङस्। अन्य राजाओं और आपमें समुद्र और कुएँके समान वहुत अन्तर (फर्क) है। जैसे आकाशमें सूर्यके समान कोई ग्रह नहीं है वैसे ही भूतलमें आपके सदृश कोई भी राजा नहीं है यह इस पद्यका तात्पर्य है। इसमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ १०० ॥

विश्वदृश्वनयना वयमेते त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः।
त्वामिहैवविनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्वे ? ॥ १०१ ॥

अन्वयः—(हे नल !) विश्वदृश्वनयना एते वयम् अगाधं त्वद्गुणाम्बुधिम् अवेमः। हि इह रहस्ये त्वाम् एव विनिवेश्य सर्वे (वयम्) निर्वृतिं न लभेमहि ? ॥ १०१ ॥

व्याख्या—(हे नल !) विश्वदृश्वनयनाः = सर्वदर्शिनेत्राः, एते = समीपतरवर्तिनः, वयम् = इन्द्रादयो देवाः, अगाधं=गम्भीरम्, अतलस्पर्शमिति भावः, त्वद्गुणाम्बुधिं = दयादाक्षिण्यादित्वद्गुणसमुद्रम्, अवेमः = अवगच्छामः। हि = यस्मात्कारणात्, इह = अस्मिन्, रहस्ये = गोपनीयकृत्ये, त्वाम् एव = भवन्तम् एव, विनिवेश्य = नियोज्य, सर्वे = सकलाः, वयम् = इन्द्रादयो देवाः, निर्वृतिं = सुखं, न लभेमहि = न प्राप्नुमः ? लभेमहि एवेति भावः ॥ १०१ ॥

अनुवादः—संसारको देखनेवाले नेत्रोंसे युक्त हमलोग आपके गुणरूप समुद्रको अगाध जानते हैं। इस रहस्यमें आपको ही नियुक्त करके हम सभीलोग सुख न पायेंगे क्या ? (पायेंगे ही) ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—विश्वदृश्वनयनाः = विश्वं दृष्टवन्ति इति विश्वदृश्वानि, विश्व + दृश् + क्वनिप् + जस्, "दृशेः क्वनिप्" इस सूत्रसे क्वनिप्। विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते (बहु०)। त्वद्गुणाम्बुधिं=तव गुणाः (ष० त०), त्वद्गुणा एव अम्बुधिः, तम् (रूपक०)। अवेमः = अव + इण् + लट् + मस्। हमलोग आपके दया, दाक्षिण्य, जितेन्द्रियत्व और सत्यप्रतिज्ञत्व आदि गुणरूप समुद्रको अगाध (गम्भीर) जानते हैं, यह तात्पर्य है। विनिवेश्य = वि + नि + विश् + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। लभेमहि = लभ + विधिलिङ् + महिङ्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १०१ ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः।
क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाऽजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

अन्वयः—शुद्धवंशजनितः अपि गुणस्य स्थानताम् अनुभवन् अपि शक्रः ऋजुं सपक्षम् एनं सायकं धनुः इव आशु क्षिप्नुः (सन्) वक्रः अजनि ॥ १०२॥

व्याख्या—शुद्धवंशजनितः अपि = पवित्रकुलप्रसूतः अपि (इन्द्रपक्षे), अव्रणवेणूत्पन्नोपि (धनुःपक्षे), गुणस्य = शौर्यादेः, मौर्व्याश्च। स्थानताम् = आश्रयत्वम्, अनुभवन्, अपि = निर्विशन् अपि, शक्रः = इन्द्रः, ऋजुम् = अकुटिलबुद्धिम् अवक्रं च, सपक्षं = सुहृदं कङ्कपत्त्रसहितं च, एनं = नलं, सायकं = बाणं, धनुः इव = कार्मुकम् इव, आशु = शीघ्रं, क्षिप्नुः = क्षेप्ता सन्, वक्रः = कुटिलः; अजनि = जातः ॥ १०२ ॥

अनुवादः—जैसे छिद्रसे रहित बाँससे उत्पन्न, प्रत्यञ्चाके स्थानको प्राप्त किया गया धनु, सरल और कङ्क पक्षीके पंखवाले बाणको छोड़ता हुआ टेढ़ा होता है, वैसे ही पवित्र कुलमें उत्पन्न होकर भी दया-दाक्षिण्य आदि गुणके आश्रय होते हुए भी इन्द्र सरल बुद्धिवाले मित्र नलको दूतकर्ममें लगाते हुए कुटिल हो गये ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—शुद्धवंशजनितः = शुद्धश्चाऽसौ वंशः (क० धा०)। "वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः। शुद्धवंशे जनितः (स० त०)। गुणस्य = "मौर्व्यां द्रव्याऽऽश्रिते सत्त्व-शौर्य-सन्ध्याऽऽदिके गुणः।" इत्यमरः। स्थानतां = स्थान + तल् + टाप् + अम्। अनुभवन् = अनु + भू + लट् (शतृ) + सुः। धनुः =

"अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ" इत्यमरः । क्षिप्नुः = क्षिपतीति, क्षिप धातुसे "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" इस सूत्रसे क्नु प्रत्यय । इस पद्यमें श्लेष और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १०२ ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः ।
आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

अन्वयः—उच्चैः पटुः स तेन तेन वचसा एव मघोनः कपटं वेद स्म । अथ तदुचितां वाणीम् आचरत्; हि कुटिलेषु आर्जवं नीतिः न ॥ १०३ ॥

व्याख्या—उच्चैः = अतितरां, पटुः = कुशलः, सः = नलः, तेन तेन वचसा = "पाणिपीडनमहं (५–९९)" त्वामिहैवमनिवेश्य (५–१०१) इत्यादिरूपेण वचनेन, एव, मघोनः = इन्द्रस्य, कपटं = कैतवं, वेद स्म = ज्ञातवान् । अथ = इन्द्रकपटवेदनाऽनन्तरं, तदुचिताम् = इन्द्रकपटाऽनुरूपां, वाणीं = वाचम्, आचरत् = आचरितवान्, स्वयमपि कपटोक्तिमकरोदिति भावः । हि = यतः, कुटिलेषु = वक्रेषु जनेषु, आर्जवम् = सरलता, अकौटिल्यमिति भावः । नीतिः = नयः, न = नो विद्यते, कुटिलेषु कुटिलेनैव भाव्यमिति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—अत्यन्त कुशल महाराज नलने इन्द्रके उन उन वाक्यसे कपटको जान लिया । अनन्तर उन्होंने वैसे ही कपटके अनुरूप वचनका प्रयोग किया; क्योंकि कुटिलोंमें सरलताका प्रदर्शन नीति नहीं है ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—तदुचितां = तस्य उचिता, ताम् (ष० त०) । आचरत् = आङ् + चर + लङ् + तिप् । आर्जवम् = ऋजोर्भावः, ऋजु + अण् + सुः । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १०३ ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।
युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

अन्वयः—सा इयम् अन्यजन्मनि मया एव कृतानां दुरितानाम् उच्चतरता । या कथपथपारं युष्मदीयम् अपि महिमानं जेतुम् इच्छति ॥ १०४ ॥

व्याख्या—सा = तादृशी, इयम् = एषा, अन्यजन्मनि = अपरजनने, जन्मान्तरे । मया एव, कृतानां = विहितानां, दुरितानां = पापानाम्, उच्चतरता = महत्ता, या = पापमहत्ता, कथापथपारं = वर्णनाऽगोचरं, युष्मदीयम् अपि = भवदीयमपि, महिमानं = महत्त्वम्, आज्ञारूपं प्रभावमित्यर्थः । जेतुम् = उल्लङ्घयितुम्, इच्छति = वाञ्छति । पापाधिक्याद्भवदीयाया आज्ञाया उल्लङ्घने

कर्तुमिच्छामीति विनयोक्तिः। सर्वथा भवदादेशो नाऽनुष्ठीयत इति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) यह दूसरे जन्ममें मुझसे ही किये गये पापोंकी महत्ता है, जो कि वचनके अगोचर आपलोगोंके महत्त्वको भी जीतनेकी इच्छा करती है ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—अन्यजन्मनि = अन्यच्च तत् जन्म, तस्मिन् (क० धा०)। उच्चतरता = अतिशयेन उच्चम् उच्चतरम्, उच्च + तरप् । उच्चतरस्य भावः, उच्चतर + टाप् + सुः । कथापथपारं = कथायाः पन्थाः कथापथः (ष० त०)। तस्य पारम् (ष० त०)। युष्मदीयं = युष्मद् + छः (ईयः) + अम् । महिमानं = महत् + इमनिच् + अम् ॥ १०४ ॥

वित्त चित्तमखिलस्य, न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।
ह्रीगिराऽस्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) अखिलस्य चित्तं वित्त । धुर्यकार्यपरिपन्थि मौनं तु न कुर्याम् । गिरा ह्रीः अस्तु वरम्, परवाक् अपरास्ता (सती) स्वीकृता एव पुनः मा अस्तु ॥ १०५ ॥

व्याख्या—ननु कुटिलोक्तेर्वरं मौनमत आह—वित्तेति । (हे देवाः !) अखिलस्य = समस्तस्य, जनस्य = मानवस्य, चित्तं = हृदयं, वित्त = जानीथ । अतः धुर्यकार्यपरिपन्थि = इष्टसाधनसमर्थकृत्यविरोधि, मौनं तु = तूष्णीकत्वं तु, न कुर्यां = नो विदधीय, किन्तु गिरा = परिहारोक्त्या, ह्रीः = लज्जा, अस्तु = भवतु, वरं = मनाक् प्रियम् । तर्हि मौनादेव अस्वीकारे किं निषेधपारुष्येण ? तत्राह—परवाक्=अन्यवाणी, प्रार्थनोक्तिरिति भावः । अपरास्ता = अनिषिद्धा सती, स्वीकृता एव = अभ्युपगता एव, पुनः, मा अस्तु न भवतु ॥ १०५ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) आपलोग सबके हृदयको जान लें । इस कारणसे अभीष्ट साधनमें समर्थ कार्यका विरोधी मौन तो नहीं लूँगा । वचनसे अस्वीकार करनेसे भले ही लज्जा हो परन्तु दूसरेके प्रार्थनावचनको निषेध न करनेपर स्वीकृत नहीं हो ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—वित्त = विद + लोट् + थ । धुर्यकार्यपरिपन्थि = धुर्यं च तत् कार्यम् (क० धा०), तस्य परिपन्थि, तत् (ष० त०)। मौनं = मुनि + अण् + अम् । कुर्याम् = कृ + विधिलिङ् + मिप् । अपरास्ता = न परास्ता

(नञ्०)। "परमतमप्रतिषिद्धमभ्युपगतम् एव" अर्थात् दूसरेके मतका निषेध न करनेपर स्वीकृत ही समझा जाता है इस उक्तिके अनुसार आप लोगोंके आदिष्ट कार्यको मैं मौनका अवलम्बन न कर वचनसे ही अस्वीकार करता हूँ यह तात्पर्य है ॥ १०५ ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां सम्मुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम्।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां, या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

अन्वयः—यन्मतौ विमलदर्पणिकायाम् अखिलं तत्त्वं सम्मुखस्थं खलु। ते अपि (यूयम्) ईदृशम् आज्ञां किं वितरथ ? या यस्य (मे) वितरीतुं सदृशी न ॥ १०६ ॥

व्याख्या—यन्मतौ = येषां (युष्माकम्) मतौ (बुद्धौ) एव, विमलदर्पणिकायां = निर्मलादर्शरूपायाम्, अखिलं = समस्तं, तत्त्वं = वस्तु, सम्मुखस्थं = प्रत्यक्षं, खलु = निश्चयेन। तेऽपि = सर्वज्ञा अपि, यूयम्। ईदृशम् = ईदृशीम्, आज्ञाम् = अनुज्ञाम्, दमयन्तीसमक्षे देवदूत्यकरणरूपामिति भावः। किं = किमर्थं, वितरथ = दत्थ, या = आज्ञा, यस्य = मे, वितरीतुं = दातुं, सदृशी न = योग्या न, दमयन्तीप्रणयप्रार्थिनो मम स्वदूत्ये नियोजनं श्रीमतां नितान्तमेवाऽनुचितं कर्मेति भावः ॥ १०६ ॥

अनुवादः—जिन आपलोगोंके बुद्धिरूप निर्मल दर्पणमें समस्त वस्तु प्रत्यक्ष है। वैसे सर्वज्ञ होकर भी आपलोग मुझे क्यों ऐसी आज्ञा देते हैं ? जो जिसे देनेके लिए योग्य नहीं है ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—यन्मतौ = येषां मतिः, तस्याम् (ष० त०)। विमलदर्पणिकायां = विमला चाऽसौ दर्पणिका, तस्याम् (क० धा०)। सम्मुखस्थं = सम्मुखे तिष्ठतीति, सम्मुख + स्था + कः + सुः (उपपद०)। ईदृशम् = इदम् + दृश् + कञ् + सुः। "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इस सूत्रसे कञ् प्रत्यय। वितरथ = वि + तॄ + लट् + थ। वितरीतुं = वि + तॄ + तुमुन्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १०६ ॥

यामि यामिह वरीतुमहो ! तद्दूततां तु करवाणि कथं वः।
ईदृशां न महतां बत ! जाता वञ्चने मम तृणस्य घृणाऽपि ॥ १०७ ॥

अन्वयः—इह यां वरीतुं यामि, वः तद्दूततां तु कथं करवाणि ? अहो ! ईदृशां महतां (वः) तृणस्य मम वञ्चने घृणा अपि न जाता, बत ! ॥ १०७ ॥

व्याख्या—अथ नलः पद्याऽष्टकेन स्वस्य दूत्याऽयोग्यतां प्रतिपादयति—यामीति। (हे देवाः!) इह = अस्मिन् समये, यां = दमयन्तीं, वरीतुं = स्वीकर्तुं, यामि=गच्छामि, वः = युष्माकं, तद्दूततां तु = तस्यां (दमयन्त्याम्) दूततां (दूत्यम्) तु, कथं = केन प्रकारेण, वः = युष्माकं, करवाणि = कुर्यां, न कुर्यामिति भावः। अहो=आश्चर्यम्, ईदृशाम् = एतादृशानां, महतां = पूजायोग्यानां, युष्माकं, तृणस्य = तृणकल्पस्य, मम = मानवस्य, वञ्चने=प्रतारणे, घृणा अपि = दया अपि, जुगुप्सा अपि वा, न जाता = न उत्पन्ना। बत = खेदः॥ १०७॥

अनुवादः—यहाँ जिस दमयन्तीको वरण करनेके लिए मैं जा रहा हूँ। उन- (दमयन्ती) में आपलोगोंका दूतकर्म तो कैसे मैं करूँगा? आश्चर्य है! ऐसे महापुरुष आप लोगोंको तृणके समान मुझको प्रतारण करनेमें दया वा जुगुप्सा भी नहीं हुई, हाय!॥ १०७॥

टिप्पणी—वरीतुं = वृञ् + तुमुन्, "वृतो वा" इससे इट्का दीर्घ। यामि = या + लट् + मिप्। तद्दूततां = तस्यां दूतता, ताम् (स० त०)। करवाणि = कृ + लोट् + मिप्॥ १०७॥

उद्भ्रमामि विरहान्मुहुरस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः।
ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः॥ १०८॥

अन्वयः—यः अहम् अस्या विरहात् मुहुः उद्भ्रमामि, मुहूर्तं मोहं च एमि; ईदृगवस्थः सः अहं वः रहस्यं रक्षितुं कथं प्रभवितास्मि? ब्रूत॥ १०८॥

व्याख्या—यः अहम्, अस्याः = दमयन्त्याः, विरहात् = वियोगात् हेतोः, मुहुः = वारं वारम्, उद्भ्रमामि = उन्मत्तो भवामि, मुहूर्तं = क्षणमात्रं, मोहं च = मूर्च्छां च, एमि=प्राप्नोमि, ईदृगवस्थः = एतादृग्दशायुक्तः, सः = तादृशः, अहं = नलः, वः = युष्माकं देवानां, रहस्यं = गोपनीयं, दूत्यमिति भावः। रक्षितुं = गोप्तुं, कथं = केन प्रकारेण, प्रभवितास्मि = समर्थो भवितास्मि, न शक्ष्यामीति भावः। ब्रूत = कथयत॥ १०८॥

अनुवादः—जो मैं दमयन्तीके वियोगसे वारंवार पागल होता हूँ और कुछ क्षणतक मूर्च्छित भी हो जाता हूँ; ऐसी अवस्थावाला मैं आप लोगोंके रहस्यको छिपानेके लिए कैसे समर्थ हूँगा? बतलाइए॥ १०८॥

टिप्पणी—उद्भ्रमामि = उद् + भ्रम् + लट् + मिप्। मुहूर्तं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। एमि = इण् +

लट् + मिप् । ईदृगवस्थः = ईदृक् अवस्था यस्य सः (बहु०) । रक्षितुं = रक्ष + तुमुन् । प्रभवितास्मि = प्र + भू + लुट् + मिप् । ब्रूत = ब्रूञ् + लोट् + थ ॥ १०८ ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे ? दुर्जया हि विषया विदुषाऽपि ॥ १०९ ॥

अन्वयः—यः (अहम्) मनोरथमयीं यां हृदि कृत्वा श्वसिमि । अथ सः (अहम्) तदग्रे भावगुप्तिम् अवलम्बितुं कथम् ईशे ? हि विदुषा अपि विषयाः दुर्जयाः ॥ १०९ ॥

व्याख्या—यः = अहं, मनोरथमयीं = सङ्कल्परूपां, यां = दमयन्तीं, हृदि = हृदये, कृत्वा = विधाय, स्थापयित्वेति भावः । श्वसिमि = प्राणिमि । अथ = अनन्तरं, सः = तादृशः अहं, तदग्रे = दमयन्त्याः पुरः, भावगुप्तीं = कामविकार-गोपनम्, अवलम्बितुम् = आश्रयितुं, कथं = केन प्रकारेण, ईशे = शक्नोमि । हि = यतः, विदुषा अपि = विपश्चिता अपि, विषयाः = शब्दादयः, दुर्जयाः = जेतुम् अशक्याः ॥ १०९ ॥

अनुवादः—जो (मैं) सङ्कल्परूप जिस (दमयन्ती) को हृदय (चित्त)-में रखकर प्राणधारण कर रहा हूँ, अभी वैसा (मैं) दमयन्तीके सामने कामविकार छिपानेके लिए कैसे समर्थ हूँगा ? क्योंकि विद्वान्‌को भी विषयोंको जीतना कठिन है ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—मनोरथमयीं = मनोरथ + मयट् + ङीप् + अम् । श्वसिमि = श्वस + लट् + मिप् । तदग्रे = तस्या अग्रं, तस्मिन् (ष० त०) । भावगुप्ति = भावानां गुप्तिः, ताम् (ष० त०) । ईशे = इश + लट् + इट् । दुर्जयाः = दुःखेन जेतुं शक्याः, दुर् + जि + अच् + जस् । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १०९ ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक् तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ? ।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ? ॥ ११० ॥

अन्वयः—च (किञ्च) मादृक् कः यामिकान् अनुपमृद्य तां निरीक्षितुम् अपि क्षमते ? रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे कुत्र पुंसि कुमारी विश्वसिति ? ॥ ११० ॥

व्याख्या—च = किञ्च, मादृक् = मत्सदृशः, क्षत्रिय इत्यर्थः । कः = पुरुषः, यामिकान् = प्रहररक्षकान् पुरुषान्, अनुपमद्य = अहत्वा, तां = दमयन्तीं, निरीक्षितुम् अपि = द्रष्टुम् अपि, किं पुनराभाषितुमिति भावः । क्षमते = समर्थो भवति । यामिका हन्यन्ताम् इत्यत्राह—रक्षीति । रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे =

लक्षसंख्यकरक्षकमर्दनक्रूरकर्मणि, कुत्र = कस्मिन्, पुंसि = पुरुषे, कुमारी = राजकन्या दमयन्ती, विश्वसिति = विश्वासं करोति, क्वोद्वाहप्रसङ्गः कुत्र चाऽन्तःपुरमर्दनमिति भावः ॥ ११० ॥

अनुवादः—और भी–मेरे ऐसा कौन-सा क्षत्रिय पहरेदारोंको मारे विना दमयन्तीको देखनेमें भी समर्थ होगा ? लाखों पहरेदारोंको मारनेसे क्रूर कर्मवाले किस पुरुषमें कुमारी दमयन्ती विश्वास करेगी ? ॥ ११० ॥

टिप्पणी—यामिकान् = यामान् रक्षन्तीति यामिकाः, तान् । याम शब्दसे "रक्षति" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय । अनुपमृद्य = न + उप + मृद् + क्त्वा (ल्यप्) । निरीक्षितुं = निर् + ईक्ष + तुमुन् । क्षमते = क्षमूष् + लट् + त । रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे = रक्षिणां लक्षं (ष० त०), तस्य जयः (ष० त०), चण्डं चरित्रं यस्य सः (बहु०) । रक्षिलक्षजयेन चण्डचरित्रः, तस्मिन् (तृ० त०) । विश्वसिति = वि + श्वस् + लट् + तिप् ॥ ११० ॥

आदधीचि किल दातृकृताऽर्घं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
आददे कथमहं प्रियया तत्प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

अन्वयः—प्राणमात्रपणसीम आदधीचि दातृकृताऽर्घं यत् यशः, तत् प्राणतः शतगुणेन प्रियया पणेन अहं कथम् आददे ? ॥ १११ ॥

व्याख्या—प्राणमात्रपणसीम = जीवनमात्रमूल्यावधि, आदधीचि = दधीचि-पर्यन्तं, दातृकृताऽर्घं = वदान्यनिश्चितमूल्यं, यत्, यशः = कीर्तिः, तत् = यशः, प्राणतः = प्राणेभ्यः, शतगुणेन = शतगुणाऽधिकेन, प्रियया पणेन = दयितया (दमयन्त्या) एव मूल्येन, अहं = नलः, कथं = केन प्रकारेण, आददे = गृह्णामि ॥ १११ ॥

अनुवादः—प्राणमात्र मूल्यकी सीमा रखकर दधीचिपर्यन्त, दाताओंने जिसका मूल्य निश्चित किया है ऐसा जो यश है उसको प्राणसे भी सौगुना मूल्यवाली दमयन्तीरूप मूल्यसे मैं कैसे ले लूँ ? ॥ १११ ॥

टिप्पणी—प्राणमात्रपणसीम = प्राणा एव प्राणमात्रम् (रूपक०) । पणस्य सीमा (ष० त०), "पणो मूल्ये ग्लहे माने" इति वैजयन्ती । प्राण-मात्रं पणसीमा यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०), तद्यथा तथा । आदधीचि = दधीचेः आ, "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इससे अभिविधिमें अव्ययीभाव । दातृ-कृताऽर्घं = कृतः अर्घः यस्य तत् (बहु०) । "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः ।

दातृभिः कृताऽर्घम् (तृ० त०)। प्राणतः=प्राणेभ्य इति, प्राण+तसिः। शत-गुणेन=शतं गुणा यस्य स, तेन (बहु०)। आददे=आङ्+दद+लट्+इट्। देवकार्यके लिए दधीचि ऋषिने अपने प्राण दिये, उनकी हड्डीसे वज्र अस्त्र बना, उससे इन्द्रने अपने शत्रु वृत्राऽसुरका वध किया ऐसी पौराणिक कथा है। जिस यशके लिए दधीचि ऋषिने प्राण दिये, परन्तु प्राणोंसे भी सौगुना मूल्यवाली दमयन्तीको देकर मैं कैसे यशको ले लूँ ? अधिक मूल्यवाली वस्तु देकर अल्प मूल्यवाली वस्तु कैसे लूँ ? यहाँपर परिवृत्ति अलङ्कार है, उसका लक्षण है— "परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाऽधिकैर्भवेत्" ॥ १०-८० ॥ १११ ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवाऽस्यै कर्तुमर्हति मयाऽपि भवत्सु।
भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अन्वयः—अस्यै मयि भवद्भिः इव मया अपि भवत्सु अर्थना कर्तुम् अर्हति। भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ यूयम् एव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

व्याख्या—अस्यै = दमयन्त्यै, मयि = नले विषये, भवद्भिः इव = इन्द्रादि-दिक्पालैः इव, मया अपि = नलेन अपि, भवत्सु = श्रीमत्सु विषये, अर्थना = प्रार्थना, कर्तुं = विधातुम्, अर्हति=योग्या भवति, कर्तव्येति भावः। कथं कामुक-मुखात्कामिनीलिप्सा इति चेत्तत्राऽऽह—भीमजाऽर्थेति। भीमजाऽर्थपरयाचन-चाटौ = दमयन्तीनिमित्ताऽन्यप्रार्थनाप्रियोक्तौ, यूयम् एव = भवन्तो देवा एव, गुरवः = उपदेष्टारः, करणीयाः = विधातव्याः, करोमि चेति भावः ॥ ११२ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) दमयन्तीके लिए मुझसे जैसे आप लोगोंने प्रार्थना की है वैसे ही मुझे भी आपलोगोंसे प्रार्थना करनी चाहिए। दमयन्तीके लिए दूसरेसे प्रार्थनारूप प्रिय उक्तिमें मुझे आप लोगोंको ही गुरु बनाना चाहिए ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—अस्यै="तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इस वार्तिकसे तादर्थ्यमें चतुर्थी। भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ=भीमाज्जाता भीमजा, भीम+जन्+ड+टाप् (उपपद०)। भीमजायै इदं भीमजाऽर्थम् (च० त०)। परस्मिन् याचनम् (स० त०)। तस्मिन् चाटु (स० त०)। भीमजाऽर्थं च तत् परयाचनचाटु, तस्मिन् (क० धा०)। करणीयाः = कर्तुं योग्याः, कृ+अनी-यर्+जस् ॥ ११२ ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत्।
ह्रीर्न चेद् व्यतियतामपि तद्वः सा ममाऽपि सुतरां न तवस्तु ॥ ११३ ॥

अन्वयः—मया अन्वहं यूयम् उपास्य प्रथमतो दमयन्तीम् यत् अर्थिताः, तद् व्यतियतां वः ह्रीः न चेत् तत् सा मम अपि सुतरां न अस्तु ॥ ११३ ॥

व्याख्या—अथ प्रथमप्रार्थकत्वाऽभिमानस्तर्हि ममैव प्रथमप्रार्थकत्वमिति प्रतिपादयति—अर्थिता इति। (हे देवाः !) मया = प्रार्थकेन नलेन, अन्वहम् = अनुदिनं, यूयं = भवन्तो देवाः, उपास्य = उपासनां कृत्वा, प्रथमतः = आदौ एव, भवत्प्रार्थनायाः पूर्वमेवेति भावः। दमयन्तीं=भैमीम्, अर्थिताः =प्रार्थिताः। तत् = प्रथमप्रार्थनं, व्यतियतां = व्यतिक्रमताम् अपि, वः = युष्माकं, ह्रीः = लज्जा, न चेत् = नाऽस्ति यदि, तत् = तर्हि, सा = ह्रीः, मम अपि, सुतराम् = अतितरां, न अस्तु = मा भूत् ॥ ११३ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) मैंने प्रतिदिन आपलोगोंकी उपासना कर पहलेसे ही दमयन्तीके लिए जो प्रार्थना की थी, उस (प्रथम प्रार्थना) को उल्लङ्घन करनेवाले आप लोगोंको लज्जा नहीं है तो वह लज्जा मुझे भी नहीं हो ॥ ११३ ॥

टिप्पणी—अन्वहम् = अह्नि अह्नि, वीप्सामें अव्ययीभाव, "अनश्च" इस सूत्रसे समासाऽन्त टच्। यूयम्="अर्थिताः" इस पदके योगमें गौण कर्ममें प्रथमा। उपास्य = उप+आस+क्त्वा (ल्यप्)। दमयन्तीम् = मुख्य कर्ममें द्वितीया। व्यतियतां = वि+अति+इण्+लट् (शतृ०)+आम्। "न गतिहिंसाऽर्थेभ्यः" इस सूत्रसे आत्मनेपदका निषेध। अस्तु = अस्+लोट्+तिप् ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) कुण्डिनेन्द्रसुतया पूर्वं मां वरीतुम् उररीकृतम् आस्ते किल। (ततः) मयि दृष्टे परं व्रीडम् एष्यति। सा युष्मान् न स्वीकरिष्यति खलु ॥ ११४ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) कुण्डिनेन्द्रसुतया = दमयन्त्या, पूर्वं = प्रथमम् एव, मां = नलं, वरीतुं = वरणं कर्तुम्, उररीकृतम् = अङ्गीकृतम्, आस्ते = अस्ति, किलेति वार्तायाम्। ततः, मयि = नले, दृष्टे = अवलोकिते सति परं = केवलं, व्रीडं = लज्जाम्, एष्यति = प्राप्स्यति। एवं च सा = दमयन्ती, युष्मान् = भवतः, देवान्, न स्वीकरिष्यति = न अङ्गीकरिष्यति, खलु = निश्चयेन ॥ ११४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) दमयन्तीने पहले ही मुझे वरण करनेके लिए स्वीकार किया है। इसलिए मुझे देखनेपर वे लज्जित ही हो जायेंगी, आपलोगोंको निश्चय ही स्वीकार नहीं करेंगी ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—कुण्डिनेन्द्रसुतया = कुण्डिनानाम् इन्द्रः (ष० त०), तस्य सुता, तया (ष० त०)। वरीतुं = वृञ् + तुमुन्। आस्ते = आस + लट् + त। व्रीडं = व्रीड + घञ् + अम् ॥ ११४ ॥

तत्प्रसीदत, विधत्त न खेदं, दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम्।
हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) तत् प्रसीदत, खेदं न विधत्त। मम इदं दूत्यम् अत्यसदृशं हि। अनौपयिकेन तद् विधित्सुभिः हास्यता एव सुलभा, साध्यं तु न (सुलभम्) ॥ ११५ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) तत् = तस्मात्कारणात्, प्रसीदत = प्रसन्ना भवत, खेदं = क्लेशं, न विधत्त = न कुरुत। मम = नलस्य, इदं = भवदारोपितं, दूत्यं = दूतकर्म, अत्यसदृशम् = अत्यन्ताऽयोग्यं, हि = निश्चयेन। अत्र हेतुं प्रदर्शयति—हास्यतेति। अनौपयिकेन = अनुपायेन, तद् = दूत्यं, विधित्सुभिः = चिकीर्षुभिः, हास्यता एव = उपहसनीयता एव, सुलभा = सुप्रापा, साध्यं तु = प्रयोजनं तु, दमयन्तीप्राप्तिरूपं तु इति शेषः। न = न सुलभम् ॥ ११५ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) इस कारण आपलोग प्रसन्न हों, खेद न मानें। मेरा यह दूतकर्म निश्चय ही अत्यन्त अयोग्य है। उपायके बिना जो प्रयोजनकी सिद्धि करना चाहते हैं उनको उपहासपात्रता ही सुलभ होती है, प्रयोजन नहीं (सुलभ) होता है ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—प्रसीदत = प्र + सद् + लोट् + थ। विधत्त = वि + धा + लोट् + थ। अत्यसदृशम् = न सदृशम् (नञ्०), अत्यन्तम् असदृशम् (गति०)। अनौपयिकेन = उपाय एव औपयिकः, उपाय शब्दसे "विनयादिभ्यष्ठक्" इस सूत्रमें पठित "उपायो ह्रस्वत्वं च" इस वार्तिकसे स्वार्थिक ठक् (इक) प्रत्यय और ह्रस्वत्व। न औपयिकः, तेन (नञ्०)। विधित्सुभिः = वि + धा + सन् + उ + भिस्। अनुचित कर्मका आरम्भ अनर्थके लिए होता है, फलके लिए नहीं यह भाव है ॥ ११५ ॥

ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलाऽरिः।
शंसति स्म किमपि स्मयमानः स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—स बलाऽरिः तदानीं नलस्य ईदृशानि गदितानि आकलय्य स्मयमानः स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः (सन्) किमपि शंसति स्म ॥ ११६ ॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, बलाऽरिः, = बलाऽरातिः इन्द्र इत्यर्थः । तदानीं= तस्मिन् समये, नलस्य = नैषधस्य, ईदृशानि = एतादृशानि, गदितानि=उक्तानि, वाक्यानीति भावः । आकलय्य = आकर्ण्य, स्मयमानः = मन्दं हसन्, स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः = निजाऽनुचरमुखनिरीक्षणचञ्चलः सन्, किमपि = किञ्चिद्वाक्यं, वक्ष्यमाणप्रकारमिति शेषः । शंसति स्म = बभाषे ॥ ११६ ॥

अनुवादः—प्रसिद्ध देवराज इन्द्र उस समय नलके ऐसे वाक्योंको सुनकर मन्दहास्य कर अपने अनुचर यम आदि देवताओंके मुखोंको देखनेमें चञ्चल होते हुए बोले ॥ ११६ ॥

टिप्पणी—बलाऽरिः=बलस्य अरिः (ष० त०) । स्मयमानः=स्मयत इति, स्मिङ्+लट् (शानच्) + सुः । स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः = स्वस्य अनुगाः (ष० त०), तेषाम् आननानि (ष० त०), तेषां विलोकनं (ष० त०), तस्मिन् लोलः (स० त०) ॥ ११६ ॥

नाऽभ्यधायि नृपते ! भवतेदं रोहिणीरमणवंशभवेन ।
लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ? ॥ ११७ ॥

अन्वयः—हे नृपते । रोहिणीरमणवंशभवेन भवता इदं न अभ्यधायि । अर्थिषु स्वयम् उरीकृतकाम्या तव रसना वाम्यात् न लज्जते ? ॥ ११७ ॥

व्याख्या—हे नृपते = हे राजन् !, रोहिणीरमणवंशभवेन = चन्द्रकुलोत्पन्नेन, भवता = त्वया, इदम् = एतत्, "सेयमुच्चतरता" (५–१०४) इत्यत आरभ्य "कुण्डिनेन्द्रसुतया" (५–११४) इत्यादिश्लोकपर्यन्तं निषेधवाक्यकदम्बमिति भावः । न अभ्यधायि = न अभिहितं, किन्तु चन्द्रवंशाऽनुत्पन्नेन अभिहितमिति भावः । अत्र हेतुमाह—लज्जत इति । अर्थिषु = याचकेषु अस्मासु विषये, स्वयम् = आत्मना एव, उरीकृतकाम्या = अङ्गीकृतेच्छा, तव = भवतः, रसना = जिह्वा, वाम्यात् = प्रातिकूल्यात्, न लज्जते = नो जिह्रेति ? ततस्त्वं न चन्द्रवंशोत्पन्न इव प्रतिभासीति भावः ॥ ११७ ॥

अनुवादः—हे राजन् ! चन्द्रवंशमें उत्पन्न आपने यह नहीं कहा है । याचना करनेवालोंमें स्वयम् उनकी इच्छा पूर्ण करनेके लिए स्वीकार करनेवाले आपकी जिह्वा प्रतिकूलतासे लज्जित नहीं होती है ? ॥ ११७ ॥

टिप्पणी—नृपते = नृणां पतिः, (ष० त०), तत्सम्बुद्धौ । रोहिणीरमण-वंशभवेन = रोहिण्या रमणः (ष० त०), तस्य वंशः (ष० त०), तस्मिन् भवः, तेन (स० त०) । अभ्यधायि = अभि + धा + लुङ् (कर्ममें) + त । अर्थिषु = अर्थ + इनि + सुप्, विषयमें सप्तमी । उरीकृतकाम्या = उरीकृतं काम्यं यया सा (बहु०) । वाम्यात् = वामस्य भावो वाम्यं, तस्मात्, वाम + ष्यञ् + ङसिः । लज्जते = "ओलस्जी व्रीडायाम्" धातुसे लट् + त ॥ ११७ ॥

भङ्गुरं च वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम् ।
येन धर्मयशसी परिहातुं धीरहो ! चलति धीर ! तवाऽपि ॥ ११८ ॥

अन्वयः—हे धीर ! इमं जीवलोकं भङ्गुरं वितथं च कथं वा न अवलोकयसि ? येन तव अपि धीः धर्मयशसी परिहातुं चलति ॥ ११८ ॥

व्याख्या—हे धीर = हे विद्वन् !, इमम् = एतं, जीवलोकं = प्राणिसमूहं, भङ्गुरं = विनश्वरं, वितथं च = विफलं च, दुःखमयत्वादिति भावः । कथं वा = केन प्रकारेण वा, न अवलोकयसि = न पश्यसि, न जानासीति भावः । येन = अज्ञानेन हेतुना, तव अपि = भवतः अपि, विदुषः अपीति भावः । धीः = बुद्धिः, धर्मयशसी = पुण्यकीर्ती, अभङ्गुराऽवितथे अपीति भावः । परिहातुं = त्यक्तुं, चलति = चञ्चला भवति । अस्थिरविषयाऽऽसक्तेः स्थिरसुकृतयशःपरित्यागो भवादृशां विदुषामयुक्त इति भावः ॥ ११८ ॥

अनुवादः—हे विद्वन् ! आप इस प्राणिसमूहको विनश्वर और विफल क्यों नहीं देख रहे हैं ? जिस (अज्ञान) से आपकी बुद्धि भी धर्म और यशको छोड़नेके लिए चञ्चल हो रही है ॥ ११८ ॥

टिप्पणी—जीवलोकं = जीवानां लोकः, तम् (ष० त०) । भङ्गुरं = भञ्जधातुसे "भञ्जभासमिदो घुरच्" इस सूत्रसे घुरच् प्रत्यय । अवलोकयसि = अव + लोक + णिच् + लट् + सिप् । धर्मयशसी = धर्मश्च यशश्च, ते (द्वन्द्व०) । परिहातुं = परि + हा + तुमुन् । अस्थिर विषयकी लोलुपतासे स्थिर धर्म और यशका परित्याग आप-सरीखे विद्वानोंके लिए उचित नहीं है यह अभिप्राय है ॥ ११८ ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ? ।
इन्दुराविरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) जगन्मुकुटे वः कुले येन प्रार्थकेप्सितं न अपूरि

(सः) कः अजनि ? आदिः इन्दुः कलङ्की अजनिष्ट । कष्टम् ! अत्र भवान् अपि स मा भूत् ॥ ११९ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) जगन्मुकुटे = लोकभूषणे, वः = युष्माकं, कुले = वंशे, येन = जनेन, प्रार्थकेप्सितं = याचकमनोरथः, न अपूरि = न पूरितम् । (सः = तादृशः) कः = जनः, अजनि = जातः, आदिः = प्रथमः, युष्माकं कूटस्थः पुरुष इति भावः । इन्दुः = चन्द्रः, कलङ्की = कलङ्कयुक्तः, मृगलाञ्छन इति भावः । अजनिष्ट = जातः, कष्टं = खेदः । अत्र = अस्मिन् कुले, भवान् अपि, सः = कलङ्की, अर्थिवाञ्छाया अपूरणेनेति भावः । मा भूत् = नो भवतु, भवानपयशो न वितनोत्विति भावः ॥ ११९ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) लोकके अलङ्काररूप आपके वंशमें जिसने याचककी इच्छाको पूर्ण नहीं किया है, ऐसा कौन-सा पुरुष पैदा हुआ ? हाँ ! आप लोगोंके आदिपुरुष चन्द्र कलङ्की उत्पन्न हुए थे, कष्ट है ! आप भी वैसे (कलङ्कयुक्त) मत हों ॥ ११९ ॥

टिप्पणी—जगन्मुकुटे = जगतां मुकुटः, तस्मिन् (ष० त०), प्रार्थकेप्सितं = प्रार्थकस्य ईप्सितम् (ष० त०) । अपूरि = पूर + लुङ् (कर्ममें) + त । अजनि = जन् + लुङ् (कर्तामें) + त । कलङ्की = कलङ्क + इनिः + सुः । अजनिष्ट = जन + लुङ् + त (कर्तामें) । मा भूत् = "मा" के योगमें "माङि लुङ्," इससे लुङ्, " न माङ्योगे" इस सूत्रसे अट्का निषेध । भू + लुङ् + तिप् ॥ ११९ ॥

याऽपदृष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः, शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) त्वादृशस्य याचमानम् अनु या अपि अपदृष्टिः, या च मुखमुद्रा, या च न तुष्टिः, स सकलः कलङ्कः, शीतभासि शशकः परम् अङ्कः ॥ १२० ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) त्वादृशस्य = भवत्सदृशस्य दातुः, याचमानम् अनु = याचकं प्रति, या अपि, अपदृष्टिः = कुदृष्टिः, या च, मुखमुद्रा = मौनं, या च, न तुष्टिः = असन्तोषः, सः = पूर्वोक्तः, सकलः = समस्तः, विकार इति शेषः, कलङ्कः = अपयशः, एतद्वैपरीत्येन, शीतभासि = चन्द्रे, शशकः = अल्पः शशः, परं = केवलम्, अङ्कः = चिह्नं, श्रीवत्सादिवत्, न कलङ्क इति भावः ॥ १२० ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आप-सरीखे दाताकी याचकको लक्ष्य करके जो कुदृष्टि है और जो मौन है तथा जो असन्तोष है, वह सब विकार ही कलङ्क है; चन्द्रमें जो शश (खरगोश) है वह केवल चिह्न है, कलङ्क नहीं है ॥ १२० ॥

टिप्पणी—याचमानं = याचत इति याचमानः, तम् । याच + लट् (शानच्) + अम् । मुखमुद्रा=मुखस्य मुद्रा (ष० त०) । तुष्टिः=तुष् + क्तिन् + सुः । शीतभासि = शीता भा यस्य स शीतभाः, तस्मिन् (बहु०) । शशकः = अल्पः शशः, शश शब्दसे "अल्पे" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय ॥ १२० ॥

नाऽक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथ वा पठितोऽपि ।
इत्थमर्थिजनसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः" ॥ १२१ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अक्षराणि पठता (भवता) नकारः न अपाठि किम् ? अथ वा पठितः अपि प्रस्मृतः । इत्थं नकारः अर्थिजनसंशयदोलाखेलनं चकार खलु ॥ १२१ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अक्षराणि = वर्णान्, पठता = अभ्यस्यता भवता, शैशव इति शेषः । नकारः = निषेधवाचको न शब्दः, न अपाठि किं = न पठितः किम्, अथ वा, पठितः अपि = कृतपाठः अपि, प्रस्मृतः = विस्मृतः, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, नकारः = निषेधवाची नवर्णः, अर्थिजनसंशयदोलाखेलनं = याचकजनसन्देहकीटिद्वयक्रीडां, चकार = कृतवान्, खलु = निश्चयेन ॥ १२१ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) अक्षरोंको पढ़ते हुए आपने 'न' वर्ण नहीं पढ़ा क्या ? अथ वा पढ़कर भी आप भूल गये ? इस तरह "न" वर्णने याचकजनके सन्देहरूप दोला (झूला) में क्रीडा की ॥ १२१ ॥

टिप्पणी—पठता=पठतीति पठन्, तेन, पठ + लट् (शतृ) + टा । नकारः='न' वर्णसे "वर्णात्कारः" इस सूत्रसे कार प्रत्यय । अपाठि=पठ + लुङ् (कर्ममें) + त । प्रस्मृतः = प्र + स्मृ + क्तः + सुः । अर्थिजनसंशयदोलाखेलनम् = अर्थिनश्च ते जनाः (क० धा०), तेषां संशयः (ष० त०) स एव दोला (रूपक०), तस्यां खेलनं, तत् (स० त०) । चकार=कृ + लिट् + तिप् । इस पद्यमें सन्देह और अर्थियोंका ऐसे संशयमें सम्बन्धके न होनेपर भी उसकी उक्तिसे अतिशयोक्ति है, उन दोनोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२१ ॥

अब्रवीत्तमनलः "क्व नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेतं नाऽऽप कोऽपि शतमन्युरिहाऽन्यः ॥ १२२ ॥

अन्वयः—अनलः तम् अब्रवीत्—"हे नल ! इदं लब्धं शशिकल्पं यशः क्व उज्झसि ? इह अन्यः कोऽपि कल्पवृक्षपतिम्, एनं, शतमन्युम् अर्थिनं न आप ॥ १२२ ॥

व्याख्या—अनलः = अग्निः, तं = नलम्, अब्रवीत् = अवदत्, हे नल = हे नैषध !, इदम् = एतत्, लब्धं = प्राप्तं, शशिकल्पं = चन्द्रसदृशं, यशः = कीर्ति, क्व = कुत्र, उज्झसि=त्यजसि?, इह = अस्मिन् लोके, अन्यः=त्वदतिरिक्तो जनः, कः अपि, कल्पवृक्षपतिं = कल्पतरुस्वामिनम्, अनन्यार्थिनमिति भावः। एनं, शतमन्युम्=इन्द्रम्, अर्थिनं = याचकं, न आप = न लेभे, तदेतादृशं यशो मा त्याक्षीरिति भावः ॥ १२२ ॥

अनुवादः—अग्निने नलको कहा—"हे नल ! पाये गये चन्द्रसदृश इस यशको कहाँ छोड़ रहे हैं ? इस लोकमें और किसीने भी कल्पवृक्षके स्वामी इन्द्रको याचकके रूपमें नहीं पाया है ॥ १२२ ॥

टिप्पणी—अब्रवीत्=ब्रूञ्+लङ्+तिप् । लब्धं=लभ+क्तः+सुः। शशिकल्पम्=ईषत् असमाप्तः शशी शशिकल्पं, तत् "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इस सूत्रसे शशिन् शब्दसे कल्पप् प्रत्यय। कल्पवृक्षपतिं=कल्पवृक्षस्य पतिः, तम् (ष० त०)। शतमन्युं=शतं मन्यवो यस्य सः, तम् (बहु०)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १२२ ॥

न व्यहन्यत कदाऽपि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।
तत्पदे त्वदभिषेकक्रुतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य" ॥ १२३ ॥

अन्वयः—(हे नल !) स्वःसदां नः यः अभिलाषः मुदम् उपनयन् कदाऽपि न व्यहन्यत । अद्य तत्पदे त्वदभिषेकक्रुतां नः सः असमतामदं त्यजतु ॥ १२३ ॥

व्याख्या—(हे नल !) स्वःसदां=स्वर्गवासिनां, नः=अस्माकं, यः, अभिलाषः = मनोरथः, मुदं = हर्षम्, उपनयन् = जनयन्, कदाऽपि = जातुचिदपि, न व्यहन्यत = नो विहतः। अद्य = अस्मिन्दिने, तत्पदे = अभिलाषस्थाने, त्वदभिषेकक्रुतां = त्वां स्थापयतां, नः = अस्माकं, सः = अभिलाषः, असमतामदम् = असाधारणतागर्वं, स्वसिद्धावन्याऽनपेक्षित्वमिति भावः। त्यजतु = मुञ्चतु ॥ १२३ ॥

अनुवादः—(हे नल !) स्वर्गमें रहनेवाले हम लोगोंका जो अभिलाष हर्षको उत्पन्न करता हुआ कभी भी प्रतिबद्ध नहीं हुआ । आज उस स्थानमें

आपको स्थापन करनेवाले हम लोगोंका वह अभिलाष अपनी असाधारणताके गर्वका परित्याग करे ॥ १२३ ॥

टिप्पणी—स्वःसदां = स्वः सीदन्तीति स्वसदः, तेषाम्, स्वर्-उपपद-पूर्वक सद् धातुसे "सत्सूद्विष" इत्यादि सूत्रसे क्विप् (उपपद०)। उपनयन् = उप+नी+लट् (शतृ)+सुः। व्यहन्यत = वि + हन् + लङ् (कर्ममें)+त। तत्पदे = तस्य पदं, तस्मिन् (ष० त०)। "पदं व्यवसित-त्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु।" इत्यमरः। त्वदभिषेककृतां = तव अभिषेकः (ष० त०), तं कुर्वन्तीति, तेषां, त्वदभिषेक+कृ+क्विप् (उपपद०)+आम्। असमतामदं=न समः (नञ्०), असमस्य भावः (असम+तल्+टाप्), असम-ताया मदः, तम् (ष० त०)। त्यजतु = त्यज+लोट्+तिप्। आजसे स्वाऽर्थ-साधनमें स्वयम् ही देवता समर्थ हैं ऐसे अहङ्कारको छोड़ देते हैं यह तात्पर्य है ॥ १२३ ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं "वीरसेनकुलदीप ! तमस्त्वाम्।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ? ॥ १२४ ॥

अन्वयः—अथ यमः अहृष्टं तम् अब्रवीत्—"हे वीरसेनकुलदीप ! किमपि यत् तमः त्वाम् अभिबुभूषति; तत् चन्द्रवंशवसतेः ते सदृशं किम् ?" ॥ १२४ ॥

व्याख्या—अथ = अग्निवाक्याऽनन्तरं, यमः=धर्मराजः, अहृष्टम्=असन्तुष्टं, तं = नलम्, अब्रवीत् = अवदत्। हे वीरसेनकुलदीप = हे वीरसेनवंशप्रदीप !, किमपि = अनिर्वाच्यं, यत्, तमः = मोहः अन्धकारश्च, त्वां = भवन्तम्, अभि-बुभूषति = अभिभवितुम् इच्छति, तत् = तमोऽभिभवनं, चन्द्रवंशवसतेः = चन्द्र-कुलस्थितेः, ते = तव, सदृशं किम् = उचितं किम् ? ॥ १२४ ॥

अनुवादः—तब यमराजने अप्रसन्न नलको कहा—"हे वीरसेनके वंशके दीपक ! अनिर्वाच्य जो मोह वा अन्धकार आपको पराजित करना चाहता है वह चन्द्रकुलमें स्थितिवाले आपके लिए उचित है क्या ?" ॥ १२४ ॥

टिप्पणी—अहृष्टं = न हृष्टः, तम् (नञ्०)। वीरसेनकुलदीप = वीर-सेनस्य कुलं (ष० त०), तस्य दीपः (ष० त०), तत्सम्बुद्धौ। अभि-बुभूषति = अभिभवितुम् इच्छति, अभि+भू+सन्+लट्+तिप्। चन्द्रवंश-वसतेः = चन्द्रस्य वंशः (ष० त०), तस्मिन् वसतिः (स्थितिः) यस्य सः, तस्य (व्यधिकरण०)। जैसे चन्द्रके प्रकाशका अन्धकारसे अभिभव अनुचित है वैसे

ही चन्द्रवंशमें स्थितिवाले आपका मोहसे अभिभव अयोग्य है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२४ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां, कामधेनुरपि या पशुरेव।
नैनयोरपि वृथाऽभवदर्थी हा! विधित्सुरसि वत्स! किमेतत्? ॥ १२५ ॥

अन्वयः—यो रोहणः (सोऽपि) कठिनानां (मध्ये) किमपि। या कामधेनुः (साऽपि) पशुः एव। एनयोः अपि अर्थी वृथा न अभवत्। हे वत्स! किम् एतत् विधित्सुः असि? हा! ॥ १२५ ॥

व्याख्या—यः, रोहणः = रोहणनामको मणीनामाकरोऽद्रिः, सोऽपि, कठिनानां = कठोराणां पदार्थानां मध्ये, किमपि = कठिनः पदार्थः। या, कामधेनुः = सुरभिः, साऽपि, पशुः एव = चतुष्पात् एव, परम् एनयोरपि = रोहणकामधेन्वोरपि, पाषाणचतुष्पदयोयोरपीति भावः, अर्थी = याचकः, वृथा = निष्फलः, न अभवत् = नो जातः, हे वत्स = हे वात्सल्यभाजन, किम्, एतत् = विधित्सुः=चिकीर्षुः, असि = विद्यसे। हा = तव शोच्यत इति भावः ॥ १२५ ॥

अनुवादः—जो रोहणनामक मणियोंकी खान पर्वत है, वह कठोर पदार्थोंमें एक कठोर पदार्थ है। जो कामधेनु है वह भी पशु (जानवर) ही है। इनमें भी याचक निष्फल नहीं हुआ। हे वत्स! तुम यह क्या करना चाहते हो? हाय! ॥ १२५ ॥

टिप्पणी—एनयोः = इदम् शब्दके ओस्में "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इससे एन आदेश। विधित्सुः = विधातुम् इच्छुः, वि + धा + सन् + उ + सुः। "हाय! तुम पशु और पाषाणसे भी गये गुजरे हो" यह तात्पर्य है ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क्व नु धीरः? प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः?।
शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

अन्वयः—(हे वत्स!) धीरो याचितः (सन्) क्व नु चिरयति? (कुतः) क्षणम् अपि प्राणने प्रतिभूः कः? द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां शंसति ॥ १२६ ॥

व्याख्या—(हे वत्स!) धीरः = विद्वान्, याचितः=प्रार्थितः सन्, क्व नु= कुत्रनु, चिरयति = विलम्बते, कुतः क्षणम् अपि = अल्पकालम् अपि, प्राणने = जीवने, प्रतिभूः = लग्नकः, कः? = न कोऽपि इति भावः। द्राङ्निमेषमिष-घूर्णनपूर्णा = शीघ्रपक्ष्मपातव्याजभ्रमणपूरिता, द्विनयनी = नयनद्वयम् एव, दृढनिद्रां = चिरस्वापं, मरणमिति भावः, शंसति = सूचयति ॥ १२६ ॥

अनुवादः—(हे वत्स !) प्रार्थना करनेपर विद्वान् कहाँ विलम्ब करता है ? कुछ क्षणभर भी जीनेमें कौन जामिन होता है ? शीघ्र पलक मारनेके बहानेसे भ्रमणसे पूर्ण दोनों नेत्र मरणकी सूचना देते हैं ॥ १२६ ॥

टिप्पणी—याचितः = याच् + क्तः (कर्ममें) + सुः । चिरयति = चिर + णिच् + लट् + तिप् । क्षणं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे कालके अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया । प्राणने = प्र + अन् + ल्युट् + ङि । प्रतिभूः = "स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः । द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा = द्राक् (यथा तथा) निमेषः (सुप्सुपा०), तस्य मिषं (ष० त०) तेन घूर्णनम् (तृ० त०), तेन पूर्णा (तृ० त०), । द्विनयनी = द्वयोर्नयनयोः समाहारः (द्विगुः) । दृढनिद्रां = दृढा चाऽसौ निद्रा (क० धा०), ताम् ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं साऽर्थिना विमुखता यदभाजि ।
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन ग्लानिरुल्लसति तद् घनसङ्घे" ॥ १२७ ॥

अन्वयः—शीतम् अभ्रपुष्पं दित्सति अपि घनसङ्घे अर्थिना स्तोककस्य चञ्चुपुटेन यत् सा विमुखता अभाजि तत् ग्लानिः उल्लसति खलु ॥ १२७ ॥

व्याख्या—(हे नल !) शीतं = शीतलम्, अभ्रपुष्पं = जलम् मेघपुष्पं, (मेघपुष्पसदृशं दुर्लभं वस्तु), दित्सति अपि = दातुम् इच्छति अपि, न तु परिजिहीर्षतीत्यर्थः । तादृशे घनसङ्घे = मेघसमूहे, अर्थिना = याचकेन, स्तोककस्य = चातकस्य, चञ्चुपुटेन = त्रोटिपुटेन, यत् = यस्मात्कारणात्, सा = प्रसिद्धा, विमुखता = पक्षिमुखता पराङ्मुखता च, अभाजि = आश्रिता, तत् = तस्मात्, विमुखताभजनादिति भावः । ग्लानिः = मलिनता, अकीर्तिरिति भावः, जलसमूहजनितेति शेषः । उल्लसति = स्फुरति ॥ १२७ ॥

अनुवादः—ठण्डे जलको देनेकी इच्छा करनेवाले मेघसमूहमें भी याचक चातकके चञ्चुपुटने जो विमुखता दिखलायी, उस कारणसे उस (मेघसमूह) में मलिनता प्रकट होती है ॥ १२७ ॥

टिप्पणी—अभ्रपुष्पम् = अभ्रस्य (मेघस्य) पुष्पं, तत् (ष० त०) । "मेघपुष्पं घनरसः" इत्यमरः । अभ्रपुष्पका अर्थ यहाँपर जल वा मेघके पुष्पके समान दुर्लभ वस्तु ऐसा अर्थ भी ध्वनित होता है । दित्सति = दातुम् इच्छन् दित्सन्, तस्मिन्, दा + सन् + लट् (शतृ) + ङि = घनसङ्घे = घनानां सङ्घः, तस्मिन् (ष० त०) । "सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः" कोषकी इस उक्तिके अनुसार जन्तुसमुदायके लिए "सङ्घ" पदका प्रयोग उचित है, मेघके लिए इस पदका

प्रयोग उचित नहीं है, अतः "वृन्दे" यह प्रयोग अपेक्षित है। स्तोककस्य = "अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समौ।" इत्यमरः। चञ्चुपुटेन = चञ्चोः पुटं, तेन (ष० त०)। विमुखता = विरुद्धं मुखं यस्य (बहु०), तस्य भावः, तत्ता (विमुख+तल्+टाप्)। दूसरे पक्षमें—वेः (पक्षिणः) मुखं यस्य सः विमुखः (व्यधिकरणबहु०)। तस्य भावस्तत्ता। पक्षीके मुखका भाव यह तात्पर्य है। अभाजि = भज्+लुङ् (कर्ममें)+त। उल्लसति = उद्+लस+लट्+तिप्। जल देनेकी इच्छा करनेवाले मेघमें जो मलिनता है वह याचक चातकके विमुख (पराङ्मुख) होनेपर हुई है। इस प्रकार इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है। याचककी विमुखतामें दाता (मेघ) की यह ग्लानि है, दाताकी विमुखतामें क्या कहना है ? अतः आपकी याचकमें यह विमुखता अनुचित है यह तात्पर्य है ॥ १२७ ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।
"कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

अन्वयः—पाशपाणिः अपि पाणिम् उदस्य एनम् उचितम् अक्षरम् ऊचिवान्—(हे राजन् !) "दाननीरझरमौक्तिकहारा कीर्तिः एव भवतां प्रियदाराः" ॥ १२८ ॥

व्याख्या—पाशपाणिः अपि = पाशी अपि, वरुणोऽपीति भावः। पाणिं = हस्तम्, उदस्य = उद्यम्य, एनं = नलम्, उचितं = युक्तम्, अक्षरं = वाक्यम्, ऊचिवान् = उक्तवान्। (हे राजन् !) दाननीरझरमौक्तिकहारा = वितरणजलप्रवाहमुक्तामाला, कीर्तिः एव = समज्ञा एव, भवतां=युष्माकं, प्रियदाराः= अभीष्टपत्नी, न तु भैमीति भावः ॥ १२८ ॥

अनुवादः—वरुणने भी हाथ उठाकर राजा नलसे उचित वाक्य कहा—"हे राजन् ! दानके जलप्रवाहरूप मोतियोंकी मालावाली कीर्ति ही आपकी प्रिय पत्नी है ॥ १२८ ॥

टिप्पणी—पाशपाणिः = पाशः पाणौ यस्य सः (व्यधिकरणबहु०), "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इस सूत्रसे पाणि पदका परनिपात। उदस्य= उद्+अस् + क्त्वा (ल्यप्)। ऊचिवान् = वच्+लिट् (क्वसुः)+सुः। दाननीरझरमौक्तिकहारा = नीराणां झरः (ष० त०), दाने नीरझरः (स० त०)। मौक्तिकानां हारः (ष० त०)। दाननीरझर एव मौक्तिकहारो यस्याः सा (बहु०)। प्रियदाराः = प्रियाश्च ते दाराः (क० धा०)। "अथ

पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः। इस कथनमें पत्नीसे भी कीर्ति अधिक प्रिय है इस कारणसे दमयन्तीके लोभसे आप कीर्तिको मत छोड़ें ऐसा भाव निकलता है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२८ ॥

चर्म वर्म किल यस्य नभेद्यं, यस्य वज्रमयमस्थि च, तौ चेत्।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची, तन्न धर्ममवधीरय धीर! ॥ १२९ ॥

अन्वयः—यस्य चर्म नभेद्यं वर्म किल, यस्य अस्थि च वज्रमयं, किल। तौ कर्णदधीची इह स्थायिनौ न चेत्, तत् हे धीर! धर्मं न अवधीरय ॥ १२९ ॥

व्याख्या—यस्य = कर्णस्य, चर्म = त्वक्, नभेद्यम् = अभेदनीयं, वर्म = कवचं, किल = श्रुतम्। यस्य = दधीचेः, अस्थि च = कीकसं च, वज्रमयं = कुलिशमयं, किल=श्रुतम्। तौ = तादृशौ, महासत्त्वाविति भावः। कर्णदधीची, इह = अस्मिन् जगति, स्थायिनौ = स्थितिशालिनौ, न चेत् = नो यदि, तत् = तर्हि, हे धीर = हे विद्वन्!, धर्मं = सुकृतं, न अवधीरय = न अवमन्यस्व ॥ १२९ ॥

अनुवादः—जिस (कर्ण) का चमड़ा अभेद्य कवच सुना गया था। जिस (दधीचि) की हड्डी वज्रमयी सुनी गई थी। वैसे (दानी) कर्ण और दधीचि भी इस जगत्में स्थायी नहीं हुए, तो हे विद्वन्! आप धर्मका अपमान मत करें ॥ १२९ ॥

टिप्पणी—नभेद्यं = न भेद्यम् (सुप्सुपा०)। वज्रमयं=वज्र+मयट्+सुः (स्वाऽर्थमें)। कर्णदधीची=कर्णश्च दधीचिश्च (द्वन्द्व०)। स्थायिनौ = तिष्ठत इति, स्था+णिनिः+औ। कर्ण और दधीचि आदिकी अस्थिरता और धर्मकी स्थिरता देखकर आप धर्मका तिरस्कार मत करें यह तात्पर्य है ॥१२९॥

अद्य यावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ।
आश्रुताऽवितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अन्वयः—(हे राजन्!) येन निबद्धौ बलिविन्ध्यौ अद्य यावत् विचलितुम् अपि प्रभू न। स आश्रुताऽवितथतागुणपाशः त्वादृशेन विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

व्याख्या—(हे राजन्!) येन = सत्यप्रतिज्ञत्वपाशेन, निबद्धौ = नद्धौ, बलिविन्ध्यौ = वैरोचनिविन्ध्यपर्वतौ, अद्ययावत् = एतद्दिनपर्यन्तं, विचलितुम् अपि = संचलितुम् अपि, प्रभू = समर्थौ, न स्तः = नो विद्येते, सः = तादृशः, आश्रुताऽवितथतागुणपाशः = प्रतिज्ञाताऽर्थसत्यताः सूत्रः · बन्धः, त्वादृशेन = भवादृशेन, विदुषा = पण्डितेन, दुरपासः = दुरुच्छेदः ॥ १३० ॥

अनुवाद:—(हे राजन् !) जिस सत्यप्रतिज्ञारूप पाशसे बँधे हुए बलि और विन्ध्यपर्वत आजतक विचलित होनेके लिए भी समर्थ नहीं हैं। मञ्जूर किये गये अर्थकी सत्यतारूप गुणका बन्धन आप-जैसे विद्वान् पुरुषसे नहीं हटाया जा सकता है ॥ १३० ॥

टिप्पणी—निबद्धौ=नि+बन्ध + क्तः + औ। बलिविन्ध्यौ = बलिश्च विन्ध्यश्च (द्वन्द्वः)। विचलितुं = वि+चल + तुमुन्। आश्रुताऽवितथतागुणपाशः = अवितथता एव गुणः (रूपक०)। आश्रुतस्य अवितथतागुणः (ष० त०), स एव पाशः (रूपक०)। दुरपासः = दुःखेन अपास्तुं शक्यः, दुर्+अप+अस्+खल् (उपपद०)। सत्यप्रतिज्ञारूप पाशसे बँधे हुए बलि वामनको त्रिपादपरिमित भूमि न दे सकनेसे स्वर्ग राज्यसे हटकर अभीतक पातालमें हैं उसी तरह सुमेरु पर्वतसे प्रतिस्पर्धा करनेवाले विन्ध्यपर्वत अपने गुरु अगस्त्यके "मेरे न लौटनेतक झुके ही रहो" इस वाक्यका पालन करनेके लिए अभीतक अवनत ही हो रहे हैं अतः आपको भी देवकार्य करनेकी प्रतिज्ञा करके उस प्रतिज्ञासे हटना नहीं चाहिए यह तात्पर्य है ॥ १३० ॥

प्रेयसी जितसुधांऽशुमुखश्रीर्या न मुञ्चति दिगन्तगताऽपि।
भङ्गिसंगमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ? ॥ १३१ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) प्रेयसी जितसुधांऽशुमुखश्रीः या कीर्तिः दिगन्तगता अपि न मुञ्चति। तां कीर्तिम् अपि भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थयति ? ॥ १३१ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) प्रेयसी = प्रियतमा, जितसुधांऽशुमुखश्रीः = पराजितचन्द्रादिशोभा, अन्यत्र चन्द्रजयिमुखशोभायुक्ता, या, कीर्तिः = समज्ञा, दिगन्तगता अपि = देशान्तरगता अपि, न मुञ्चति = न त्यजति। तां=तादृशीं, कीर्तिम् अपि = समज्ञाम् अपि, भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे = भङ्गिसंगमायाः (भङ्गुरसंगतेः) कुरङ्गदृशः (हरिणनयनायाः) अर्थे (निमित्ते)। कः=विवेकी पुरुषः, कदर्थयति = व्यर्थयति, न कोऽपीति भावः ॥ १३१ ॥

अनुवाद:—(हे राजन् !) प्रियतमा और चन्द्र आदिको जीतनेवाली शोभासे युक्त जो कीर्ति देशान्तरमें जाती हुई भी नहीं छोड़ती है, वैसी कीर्तिको नाशशील समागमवाली मृगनयना स्त्रीके लिए कौनसा विवेकी पुरुष व्यर्थ करता है ? (कोई भी नहीं) ॥ १३१ ॥

टिप्पणी—प्रेयसी = अतिशयेन प्रिया, प्रिय+ईयसुन्+ङीप् । जितसुधांऽशुमुखश्रीः=सुधा अंशुः यस्य सः सुधांऽशुः (वहु०) । सुधांऽशुः मुखम् (आदिः) येषां ते (वहु०) । सुधांऽशुमुखानां श्रीः (ष० त०) । जिता सुधांऽशुमुखश्रीः यया सा (बहु०) । चन्द्र आदिकी शोभाको जीतनेवाली इस व्युत्पत्तिके अनुसार यह कीर्तिका विशेषण है । मुखस्य श्रीः (ष० त०) । जितः सुधांऽशुर्यया सा (वहु०) । जितसुधांऽशुः मुखश्रीः यस्याः सा (बहु०) । चन्द्रमाको जीतनेवाली मुखशोभासे युक्त, इस व्युत्पत्तिमें यह स्त्रीका विशेषण है । दिगन्तगता = दिशाम् अन्ताः (ष० त०) । दिगन्तान् गता (द्वि० त०) । भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे = भङ्गः अस्यास्तीति भङ्गी = नाशशीलः, भङ्ग+इनिः+सुः । भङ्गी सङ्गमो यस्याः सा भङ्गिसङ्गमा (बहु०) । कुरङ्गस्य इव दृशौ यस्याः सा कुरङ्गदृक् (व्यधिकरणबहु०) । भङ्गिसङ्गमा चाऽसौ कुरङ्गदृक् (कर्म०) । तस्या अर्थः, तस्मिन् (ष० त०) । कदर्थयति = कुत्सितः अर्थः कदर्थः (गति०) । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इस सूत्रसे 'कु' शब्दके स्थानमें कत् आदेश । कदर्थं करोति कदर्थयति, कदर्थं शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर लट्+तिप् । चन्द्रमा आदिकी श्री (शोभा) को जीतनेवाली जो कीर्ति देशान्तरमें जाती हुई भी नहीं छोड़ती है, अर्थात् सर्वत्र व्याप्त होकर रहती है उस कीर्तिको भी, जिसकी मुखश्री चन्द्रमाको जीतती है परन्तु नाशशील समागमवाली मृगके समान नेत्रोंसे युक्त वैसी सुन्दरी स्त्रीके लिए कौन-सा पुरुष व्यर्थ करता है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ १३१ ॥

यान् वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो ! स पुनस्त्वाम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं, शूर ! पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) परे वरं प्रति यान् (अस्मान्) अर्थयितारः ते वयम् अपि यं (वरं) त्वाम् अर्थयितारः अहो ! सः (त्वम्) पुनः नः मनोरथमात्रं नैव पूरय (किन्तु) हे शूर ! यशोभिः दिशोऽपि पूरय ॥ १३२ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) परे = अन्ये जनाः, वरं प्रति = इष्टलाभम् उद्दिश्य, यान् = अस्मान्, अर्थयितारः = याचनशीलाः । ते = तादृशाः, वयम् अपि = इन्द्रादयो देवा अपि, यं = वरं प्रति, त्वां = भवन्तम्, अर्थयितारः = याचनशीलाः, अहो = आश्चर्यम् । सः = तादृशस्त्वं, पुनः, नः = अस्माकं, मनोरथमात्रम् = अभिलाषमात्रं, नैव पूरय = नैव परिपूर्णं कुरु, किन्तु हे शूर =

हे वीर !, यशोभिः = कीर्तिभिः, दिशोऽपि = दिगन्तानपि, पूरय = परिपूर्णाः कुरु ॥ १३२ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) दूसरेलोग किसी भी वरको उद्देश्य करके जिन हमलोगोंसे प्रार्थना करते हैं, वैसे हमलोग भी जिस वरको उद्देश्य करके आपसे प्रार्थना करते हैं। आश्चर्य है ! वैसे आप हमलोगोंके अभिलाषको ही नहीं पूर्ण करें बल्कि हे शूर ! अपनी कीर्तिसे दिशाओंको भी पूर्ण करें ॥ १३२ ॥

टिप्पणी—यान् = "अर्थयितारः" तृन्प्रत्ययान्त इस पदके योगमें "न लोकाऽव्यय०" इत्यादि सूत्रसे षष्ठीका निषेध होनेसे द्वितीया। अर्थयितारः = अर्थयन्त इति, अर्थ + णिच् + तृन् (ताच्छील्यमें) जस्। पूरय = पूर + णिच् + लोट् + सिप्। हे महाराज ! हमारे अभिलाषको पूर्ण करनेसे आपकी कीर्ति सब दिशाओंमें फैलेगी, नहीं तो वैसी ही अकीर्ति भी फैलेगी यह तात्पर्य है ॥ १३२ ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः ।
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अद्य सुरशाखी सुरेषु (अस्मासु) त्वयि अर्थितां गतेषु म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः (सन्) केवलेन कुसुमेन गगनं पाण्डु विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अद्य = अस्मिन् दिने, सुरशाखी = देववृक्षः, कल्पवृक्ष इत्यर्थः। सुरेषु = देवेषु, इन्द्रादिषु, त्वयि = भवति विषये, अर्थितां = याचकतां, गतेषु = प्राप्तेषु, म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः = मलिनवितरणजन्यस्वीयमहाकीर्तिशोभः सन्, केवलेन = कीर्तिरहितेन, कुसुमेन = पुष्पेण, गगनम् = आकाशं, पाण्डु = शुभ्रं, विधत्तां = करोतु ॥ १३३ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आज कल्पवृक्ष, हम देवताओंके आपके याचक होनेपर दानसे उत्पन्न अपनी बड़ी कीर्तिकी शोभाके मलिन हो जानेसे कीर्तिरहित फूलसे ही आकाशको श्वेत करे ॥ १३३ ॥

टिप्पणी—सुरशाखी = सुराणां शाखी (ष० त०)। म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः = दानात् जाता दानजा, दान + जन् + ड + टाप् (उपपद०)। यशसःश्रीः (ष० त०)। म्लाना दानजा निजा उरुः यशःश्रीः यस्य सः (बहु०)। कुसुमेन = करणमें तृतीया। विधत्तां = वि + धा + लोट् + त।

अपने याचकोंके दूसरेके याचक होनेसे कल्पवृक्षके दानकी कथा अस्त होगी यह तात्पर्य है ॥ १३३ ॥

प्रवसते भरताऽर्जुनवैन्यवत् स्मृतिधृतोऽपि नल ! त्वमभीष्टदः ।
स्वगमनाऽफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

अन्वयः—हे नल ! प्रवसते भरताऽर्जुनवैन्यवत् , स्मृतिधृतः अपि अभीष्टदः त्वं स्वगमनाऽफलतां शङ्कसे यदि, तत् निखिलं मङ्गलम् अफलं खलु ॥ १३४ ॥

व्याख्या—हे नल = हे नैषध्य !, प्रवसते = प्रवासं कुर्वते, भरताऽर्जुन-वैन्यवत् = शाकुन्तलेयहैहयपृथुवत्, स्मृतिधृतः अपि = स्मर्यमाणः अपि, अभीष्टदः = इष्टाऽर्थप्रदः, त्वं, स्वगमनाफलतां = निजयात्रावैफल्यं, शङ्कसे यदि = संभावयसि चेत्, तत् = तर्हि, लोके, निखिलं = सर्वं, मङ्गलं = यात्राकालिकं भरतादिस्मरणलक्षणं मङ्गलाचरणम्, अफलं = निष्फलं स्यात्, खलु = निश्चयेन, वैन्यं पृथुमित्यादीनां स्मरणस्यापि वैयर्थ्याद्धेतोः स्वगमनवैफल्यं त्वया नाशङ्कनीयमतो गच्छेति भावः ॥ १३४ ॥

अनुवादः—हे नल ! यात्रा करनेवालेको भरत, सहस्राऽर्जुन और पृथुके समान स्मरण किये जानेपर भी अभीष्ट फल देनेवाले आप, अपनी यात्राकी विफलताकी शङ्का करते हैं तो सब मङ्गलाचरण कार्य निष्फल होगा, (ऐसा नहीं, अतः आप यात्रा करें) ॥ १३४ ॥

टिप्पणी—प्रवसते = प्रवसतीति प्रवसन्, तस्मै, प्र + वस + लट् (शतृ०) + ङे । भरताऽर्जुनवैन्यवत् = भरतश्च अर्जुनश्च वैन्यश्च (द्वन्द्व०) । तैस्तुल्यं "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे वति प्रत्यय । स्मृतिधृतः = स्मृतौ धृतः (स० त०) । अभीष्टदः = अभीष्टं ददातीति, अभीष्ट + दा + कः (उपपद०) + सुः । स्वगमनाऽफलतां = स्वस्य गमनम् (ष० त०) । अविद्यमानं फलं यस्य तत् अफलम् (नञ्बहु०) । तस्य भावः, अफल + तल् + टाप् । स्वगमने अफलता, ताम् (स० त०) । हे नल ! आप अपने गमनमें निष्फलताकी शङ्का करते हैं तो—

"वैन्यं, पृथुं, हैहयमर्जुनं च, शाकुन्तलेयं भरतं नलं च ।
एतान्नृपान् यः स्मरति प्रयाणे, तस्याऽर्थसिद्धिः पुनरागमश्च ॥"

ऐसा शास्त्रवचन अप्रमाण होगा । जिसके स्मरणसे और लोगोंकी अर्थ-सिद्धि होती है तो उसकी अर्थसिद्धिमें क्या सन्देह है ? यह भाव है । इस पद्यमें द्रुतविलम्बित छन्द है ॥ १३४ ॥

इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याऽद्य स्वराह्लादिनी,
धर्माऽर्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्याऽन्विताऽऽख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनाद्
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अद्य नः इष्टिं प्रति स्वराह्लादिनी धर्माऽर्था या ते प्रतिश्रुतिः अभूत्, तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्य अन्विताऽऽख्यापदां सृज, त्वत्कीर्तिः पुनः त्रिभुवनं पुनती द्रव्याणां शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अद्य = अस्मिन्दिने, नः=अस्माकम्, इष्टिं पति= इच्छां यागं च प्रति, स्वराह्लादिनी = मधुरस्वराऽऽनन्ददायिनी (इच्छापक्षे), स्वर्गानन्ददायिनी (यागपक्षे), धर्माऽर्था=सुकृतप्रयोजना धर्मरूपा वा या, ते= तव, प्रतिश्रुतिः = "जीविताऽवधि किमप्यधिकं वा (५–९७)" इति पद्योक्ता अस्मदभिलाषपूरणप्रतिज्ञा, अभूत् = जाता, तां = प्रतिश्रुतिं, श्रुतिप्रतिभटीकृत्य= वेदप्रतिनिधीकृत्य, अन्विताऽऽख्यापदाम् = अन्वर्थनामाऽक्षरां, सृज = कुरु। सत्यप्रतिज्ञो भवेति भावः । अस्य फलमाशीर्मुखेनाह—त्वत्कीर्तिरिति। त्वत्कीर्तिः = भवद्यशः, पुनः = तु, त्रिभुवनं = लोकत्रयं, पुनती = पावयन्ती, द्रव्याणां = नीलपीताऽऽदिपदार्थानां, शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् = शुक्लगुणाऽभेद-प्रतिपादनात्, शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं = कृष्णगौररक्तपालाशवाचक-शब्दसम्बन्धं, लुम्पतु = निवर्तयतु । हे राजन् ! याचकमनोरथपूरणेन यशः सम्पादयेति भावः ॥ १३५ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आज हमलोगोंकी इच्छा वा यज्ञके प्रति स्वीकृतिके मधुर स्वरसे वा स्वर्गको आनन्द देनेवाली धर्मप्रयोजनवाली वा धर्मरूप जो आपकी प्रतिश्रुति (मंजूरी) हुई उसको वेदकी प्रतिनिधि बनाकर अर्थाऽनुकूल नामवाली बनाइए । आपकी कीर्ति तीनों लोकोंको पवित्र करती हुई नील पीत आदि द्रव्योंको शुक्लगुणसे अभिन्न बनाकर कृष्ण, गौर, पीत और हरित इनके वाचक शब्दोंके वाच्यत्वसम्बन्धको दूर करे ॥ १३५ ॥

टिप्पणी—इष्टिम् = यज् + क्तिन् + अम् । यहाँपर यज् धातुसे क्तिन् होकर "वचिस्वपियजादीनां किति" इससे सम्प्रसारण । "इष्टिर्यागेच्छयोः" इत्यमरः। स्वराह्लादिनी = स्वरैः आह्लादयतीति तच्छीला स्वर + आङ् + ह्लाद + णिच् + णिनिः + ङीप् + सुः (उपपद०) । इच्छापक्षमें—हम लोगोंकी इच्छाको मधुर स्वर-

से आनन्द देनेवाली, यागपक्षमें—स्वः आह्लादयतीति तच्छीला,स्वर्+आङ्+ ह्लाद+णिच्+णिनिः+ङीप्+सुः (उपपद०)। यागसे स्वर्गको आनन्द देने वाली। धर्माऽर्था = धर्मः अर्थः, यस्याः सा (बहु०)। श्रुतिप्रतिभटीकृत्य=श्रुतेः प्रतिभटा (ष० त०) अश्रुतिप्रतिभटा श्रुतिप्रतिभटा यथा सम्पद्यते तथा कृत्वा, श्रुतिप्रतिभटा+कृ+च्वि+क्त्वा (ल्यप्)। प्रतिश्रुति (मंजूरी) को श्रुति-(वेद) की प्रतिनिधि बनाकर यह तात्पर्य है। अन्विताऽऽख्यापदाम् = आख्यायाः पदम् (ष० त०)। अन्वितम् आख्यापदं यस्याः सा, ताम् (बहु०)। सृज = सृज+लोट्+सिप्। त्वत्कीर्तिः = तव कीर्तिः (ष० त०)। त्रिभुवनं = त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, तत्, (द्विगुः), "अकाराऽन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इससे प्राप्त स्त्रीत्वका "पात्राद्यन्तस्य न" इससे निषेध होनेसे नपुंसकलिङ्गता। पुनती = पुनातीति, "पूञ् पवने" धातुसे लट् (शतृ)+ङीप्। "प्वादीनां ह्रस्वः" इस सूत्रसे ह्रस्व। शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् = शुभ्रस्य अद्वयं (ष० त०), तस्य आदेशनं, तस्मात् (ष० त०)। शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं = शितिश्च पीतश्च लोहितश्च हरिच्च (द्वन्द्वः), तेषां नामानि (ष० त०), तेषाम् अन्वयः (वाच्यत्वलक्षणः सम्बन्धः), तम् (ष० त०)। लुम्पतु = लुप्+लोट्+तिप्। इस पद्यमें नील आदि वस्तुओंका अपने गुणका त्याग कर कीर्तिगुणका ग्रहण करनेसे तद्गुण अलङ्कार है। शार्दूलविक्रीडित छन्द है॥ १३५॥

यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत् पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विष्यति।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन् भानुमान्॥ १३६॥

अन्वयः—यं सहस्रपात् प्रासूत, स छायातनयः कथं पादेन खञ्जः उदभवत्? सुतः पितुः सादृश्यम् अन्विष्यति किल। एतस्य अद्य त्वत्तेजसां लङ्घने साहस्रैः अपि अङ्घ्रिभिः पङ्गुः अभिव्यक्तीभवन् भानुमान् नः उत्तरं समजनि॥ १३६॥

व्याख्या—(हे राजन्!) यं = शनैश्चरं, सहस्रपात् = सहस्रचरणः सूर्यश्च, प्रासूत = प्रसूतवान्, सः = प्रसिद्धः, छायातनयः = छायापुत्रः, शनैश्चर इत्यर्थः। कथं = केन प्रकारेण, पादेन = चरणेन, खञ्जः = खोडः, उदभवत् = उत्पन्नः। यतः सुतः = पुत्रः, पितुः = जनकस्य, सादृश्यं = समानताम्,

अन्विष्यति = अनुसरति, किल = खलु। एतस्य = प्रश्नस्य, अद्य=अस्मिन्दिने, त्वत्तेजसां = भवत्प्रतापानां, लङ्घने = अतिक्रमणे विषये, साहस्रैः अपि=सहस्र-संख्यैः अपि, अङ्घ्रिभिः = चरणैः, पङ्गुः = खञ्जः, अभिव्यक्तीभवन् = स्फुटीभवन्, भानुमान् = सूर्यः, नः=अस्माकम्, उत्तरं = प्रतिवचनं, समजनि = सञ्जातः ॥ १३६ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) जिस शनैश्चरको हजार पादों (किरणों) से युक्त सूर्यने उत्पन्न किया, वे छायाके पुत्र शनैश्चर कैसे एक पैरसे लंगड़े हुए ? क्योंकि पुत्र पिताके सादृश्यका अनुसरण करता है। इस प्रश्नका आज आपके प्रतापको लङ्घन करनेके विषयमें हजार पादों (किरणों) से भी लंगड़े प्रतीत होते हुए सूर्य हम लोगोंके उत्तरके रूपमें हो गये ॥ १३६ ॥

टिप्पणी—सहस्रपात् = सहस्रं पादाः (रश्मयः अङ्घ्रयश्च) यस्य सः (बहु०)। "संख्यासुपूर्वस्य" इस सूत्रसे पाद शब्दका अन्त्यलोप। "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः" इत्यमरः। प्रासूत = प्र + षूङ् + लङ् + त। छायातनयः= छायायास्तनयः (ष० त०)। "मन्दश्छायासुतः शनिः" इत्यमरशेषः। पादेन= "येनाऽङ्गविकारः" इस सूत्रसे तृतीया। उदभवत् = उद् + भू + लङ् + तिप्। सादृश्यं = सदृशस्य भावः सादृश्यं, तत्, सदृश + ष्यञ् + अम्। "कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते" अर्थात् कारणके गुण कार्यके गुणोंका आरम्भ करते हैं इस न्यायसे हजार पादोंवाले सूर्यरूप कारणसे कार्यरूप शनैश्चरको हजार पादोंसे युक्त होना था, सो वे कैसे लंगड़े हो गये ? यह भाव है। त्वत्तेजसां = तव तेजांसि, तेषाम् (ष० त०), साहस्रैः = सहस्रं (संख्या) येषां ते साहस्राः, तैः, सहस्र शब्दसे "अण् च" इस सूत्रसे मत्वर्थी अण् प्रत्यय। अङ्घ्रिभिः = "येनाऽङ्गविकारः" इससे तृतीया। अभिव्यक्तीभवन् = अनभिव्यक्तः अभिव्यक्तः यथा संपद्यते तथा भवन्, अभिव्यक्त + च्वि + भू + लट् (शतृ) + सुः। भानुमान् = भानवः (किरणाः) सन्ति यस्य सः, भानु + मतुप् + सुः। समजनि = सं + जन + लुङ् (कर्तामें) + त। पूर्वोक्त प्रश्नका उत्तर हे नल ! हजार पादों (किरणों) से भी आपके प्रतापका लङ्घन करनेमें लंगड़े पिता सूर्यसे वैसे ही लंगड़े पुत्र शनैश्चर हुए यही प्रतीत होता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें अपङ्गु सूर्यकी भी पङ्गुताकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है, उसके हेतुके रूपमें शनैश्चरके पङ्गुत्वकी संभावना होनेसे उत्प्रेक्षा इस प्रकार दोनों अलङ्कारोंका सङ्कर है ॥ १३६ ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृताऽऽनन्दमूचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

अन्वयः—क्षितीशः त्रिदशपरिषदः इति चाटुगर्भाः ता गिरः आकर्ण्य वैदर्भीकामुकः अपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार। अस्मिन् अङ्गीकारं गते अमरपरिवृढः "(हे राजन् !) यत्र तत्र (अपि) अन्तर्धिसिद्धेः अनुविहितभवच्चित्तता भूयात्" इति संभृतानन्दम् ऊचे ॥ १३७ ॥

व्याख्या—क्षितीशः = राजा नलः, त्रिदशपरिषदः=सुरसभायाः। सुरसङ्घस्येति भावः। इति=एवंरूपाः। चाटुगर्भाः=प्रियवचनप्रचुराः, ताः = पूर्वोक्ताः, गिरः = वचनानि, आकर्ण्य = श्रुत्वा, वैदर्भीकामुकः अपि = दमयन्त्यभिलाषुकः सन् अपि, प्रसभविनिहितं = बलादारोपितं, दूत्यभारं = दौत्यभारं, बभार= भृतवान्। अस्मिन् = नले, अङ्गीकारं = दूत्यभारवहनस्वीकारं, गते=प्राप्ते सति, अमरपरिवृढः=देवप्रभुः, इन्द्र इत्यर्थः, (हे राजन् !) यत्र तत्र=यस्मिन् तस्मिन्नपि स्थाने, सर्वत्रेति भावः। अन्तर्धिसिद्धेः=अन्तर्धानशक्तेः, अनुविहितभवच्चित्तता = अनुसृतत्वन्मनस्कता, भूयात् = भवतात्, भवच्चित्ताऽनुसारेण सर्वत्र भवतः अन्तर्धानशक्तिरस्तु इति भावः। इति = एतादृशं वाक्यं, संभृताऽऽनन्दं = सहर्षम्, ऊचे = उवाच, इन्द्रो नलाय तिरस्करिणीं विद्यां प्रादादिति भावः॥ १३७ ॥

अनुवादः—राजा नलने देवसमूहसे ऐसे खुशामदभरे वचनोंको सुनकर दमयन्तीमें अभिलाषवाले होकर भी जबर्दस्तीसे रक्खे गये दूतकर्मके भारको धारण किया। नलके इन्द्रवचनको स्वीकार करनेपर देवेन्द्रने—"हे राजन् ! जहाँ कहीं भी अपनी इच्छाके अनुसार आपको अन्तर्धानकी सिद्धि हो" ऐसे वचनको आनन्दके साथ कहा ॥ १३७ ॥

टिप्पणी—क्षितीशः = क्षितेः ईशः (ष० त०)। त्रिदशपरिषदः=त्रिदशानां परिषत्, तस्याः (ष० त०)। चाटुगर्भाः = चाटूनि गर्भे यासां, ताः (व्यधिकरण बहु०) आकर्ण्य = आङ् + कर्ण + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। वैदर्भीकामुकः= वैदर्भ्याः कामुकः (ष० त०)। प्रसभविनिहितं = प्रसभं (यथा तथा) विनिहितः, तम् (सुप्सुपा०)। दूत्यभारं = दूत्यस्य भारः, तम् (ष० त०)।

बभार = (डु) भृञ् + लिट् + तिप् (णल्) । अमरपरिवृढः = अमराणां परिवृढः (ष० त०) । अन्तर्धिसिद्धेः = अन्तर्धेः सिद्धिः तस्याः (ष० त०) । अनुविहितभवच्चित्तता = भवतः चित्तम् (ष० त०) । अनुविहितं भवच्चित्तं यया (बहु०) । अनुविहितभवच्चित्तताया भावः, अनुविहितभवच्चित्ता + तल् (टाप्) । अपनी इच्छाके अनुसार आपको अन्तर्धानसिद्धि हो" ऐसा वर देनेसे "यामिकाननुपमद्य० (५–११०)" इस पद्यमें कथित नलकी आपत्तिका परिहार हुआ । भूयात् = भू + आशीर्लिङ् + तिप् । संभृतानन्दं = संभृत आनन्दो यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०), यह क्रियाविशेषण है । ऊचे = ब्रूञ् + लिट् + त । इस पद्यमें स्रग्धरा छन्द है ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् पञ्चमः ॥ १३८ ॥

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे । श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भव्ये चारुणि नैषधीयचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः अगमत् ॥ १३८ ॥

व्याख्या—कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः, श्रीहीरः = तन्नामको जनकः, मामल्लदेवी च = तन्नाम्नी जननी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं, श्रीहर्षं = तन्नामकं, सुतं = पुत्रं, सुषुवे = जनयामास । श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य = श्रीविजयप्रशस्तिनामकग्रन्थजनकस्य, तस्य = श्रीहर्षस्य, भव्ये = योग्ये, चारुणि = मनोहरे, नैषधीयचरिते = तदाख्ये, महाकाव्ये = बृहत्काव्ये, पञ्चमः = पञ्चमसख्यापूरणः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः, समाप्त इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया । श्रीविजयप्रशस्तिनामक ग्रन्थके जनक उन श्रीहर्षके योग्य और सुन्दर नैषधीयचरित महाकाव्यमें पाँचवाँ सर्ग गया (समाप्त हुआ) ॥ १३८ ॥

टिप्पणी—बहुत-सा अंश पहले विवृत होनेसे संक्षेपमें टिप्पणी की जाती है । श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य = श्रीसम्पन्नो विजयः (मध्यमपदलोपी स०) ।

तस्य प्रशस्तिः (प्रशंसा), ष० त०, सा चाऽसौ रचना (क० धा०), तस्याः तातः (ष० त०), तस्य । भव्ये = "भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु ।" इति मेदिनी । पञ्चमः = पञ्चानां पूरणः पञ्चन्+डट् (मट्)+सुः । अगमत् = गम्+लुङ्+तिप् ॥ १३८ ॥

शुभमस्तु ।

—:※:—

नैषधीयचरितं महाकाव्यम् श्लोकानुक्रमणिका

चतुर्थः सर्गः

पञ्चम सर्गः

देशराज गार्गी

शास्त्री अन्तिम

मुमुक्षु भवन छात्रावास

892/25231 18079

कतिपय परीक्षोपयोगी प्रकाशन